

1052

AZ ORSZÁGOS
MAGYAR RÉGÉSZETI TÁRSULAT
ÉVKÖNYVE

I. ÉVFOLYAM

1920—22.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
GÉREVICH TIBOR

62 ÁBRÁVAL, 18 KÉPES TÁBLÁVAL ÉS I MELLÉKLETTEL

JAHRBUCH
DER
UNGARISCHEN ARCHÄOLOGISCHEN GESELLSCHAFT

I. JAHRGANG

1920—22.

IM AUFTRAGE DES AUSSCHUSSES REDIGIERT VON
TIBERIUS GEREVICH

MIT DEUTSCHEM AUSZUG, 62 TEXTABBILDUNGEN, 18 TAFELN, I BEILAGE

BUDAPEST, 1923
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVYVONDA

Az Évkönyvet az Orsz. Magy. Régészeti Társ. tagjai ingyen kapják.
Ára nem tagoknak a belföldön 15,000 K, a külföldön 12 svájci frank.

---

*Für Mitglieder der Ung. Arch. Ges. unentgeltlich.
Sonst Inlandspreis 15,000 ung. Kr., Auslandspreis 12 Schweizer Franken.*

Az Orsz. Magy. Régészeti Társ. titkári hivatala és pénztára a M. Nemzeti Múzeumban van, ahová a tagfelvételi kérelmek is intézendők *Gerevich Tibor* társulati titkár címén.

Das Sekretariat und die Kasse der Ung. Arch. Ges. befinden sich im Ung. National Museum zu Budapest, wohin, an die Adresse des Sekretärs der Gesellschaft, Tiberius Gerevich, auch die Ansuchen um Mitgliedsaufnahme zu richten sind.

AZ ORSZÁGOS
MAGYAR RÉGÉSZETI TÁRSULAT
ÉVKÖNYVE

I. ÉVFOLYAM

1920—22.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
GEREVICH TIBOR

62 ÁBRÁVAL, 18 KÉPES TÁBLÁVAL ÉS I MELLÉKLETTEL

JAHRBUCH
DER
UNGARISCHEN ARCHÄOLOGISCHEN GESELLSCHAFT

I. JAHRGANG

1920—22.

IM AUFTRAGE DES AUSSCHUSSES REDIGIERT VON

TIBERIUS GEREVICH

MIT DEUTSCEM AUSZUG, 62 TEXTABBILDUNGEN, 18 TAFELN, I BEILAGE

BUDAPEST, 1923

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

ELIOTTAKALLIEN
KONVITARI

BEVEZETŐ

Immár négy év választ el bennünket azon időtől, mely hazánkat a világháború elvesztésével sújtotta, de szomorú sorsunkban még kevés javulás mutatkozik. A különböző tudományzakok között talán az archeológia az, mely a legnehezebb helyzetben van. Még mindig nehéz hozzájutni a külföldi tudományos irodalomhoz, amelyet pedig az archeológia művelése sem nélkülözhet. Nagyobb baj, hogy a kutatások jóformán csak arra az anyagra szorítkozhatnak, amely régebben a múzeumok birtokába került. Újabb anyaggal intézeteink nem igen gyarapodhatnak, mert ha akadnak is megvehető tárgyak, azok a legtöbbször olyan drágán szerezhetők meg, hogy arra nincs és nem lehet az a pénz, amit a gazdag magánemberek és a külföld megadnak. A legnehezebb azonban ásatni, ami az archeológiai kutatásoknak egyedül éltető forrása. A munkabérek megfizethetetlenek és munkások sincsenek. Csak Aquincumra gondolok, ahol a háború megkezdése óta jóformán semmi sem történhetett. Távolabb még úgy sem lehetett ásatni a nehéz közlekedési viszonyok miatt és azon nehézségek miatt, amelyeket idegen helyen a lakás és megélés okoz. Mintha a háború kitörése egyszerre csak elvágta volna azt az élénk archeológiai tevékenységet, amely odáig az egész országban kétségkívül tapasztalható volt és még mindig várjuk azt az időpontot, mikor egy újabb éra kezdődik.

Mindez még elviselhető volna és bele tudnánk törődni, hiszen másutt sincs jobban. *A mi legnagyobb csapásunk hazánk megsemmisítése.* Társulatunknak is sok olyan tagja van, akik többé nem dolgozhatnak ott, ahol kellene. Nagyon kevés vigasz az, hogy mint menekültek köztünk vannak. Így még csak jobban elszakadtak azok a kötelékek, amelyek minket a megszállt részekhez fűzhetnének. Pedig ott állanak legszebb műemlékeink, ott vannak gazdag múzeumaink, amelyek a magyar kultúrának köszönik

létüket. És ott vannak azok a területek, amelyekből a legszebb régiségeink kerültek napfényre és amelyek további felkutatása ezentúl is a legszebb kilátásokkal kecsegtet. Ezeket a területeket elvették tőlünk, csak azért, hogy megkárosítsanak. Mert azokhoz vajmi kevés közük a multban. Azok a részek nemcsak azóta, hogy az ezeréves Magyarország fennáll, hanem már előbb is össze voltak forrva a Csonka-Magyarországgal.

Mindjárt a magyar honfoglaláskor emlékei oly zárt csoportot alkotnak, melynek összefüggése megvan ugyan a távol Keleten, de ezek az emlékek Közép-Európában csak addig találhatóak, ameddig Magyarország terjed.

A megelőző népvándorláskorban, amikor a legtöbb nép útja Magyarországon át vezetett, a sokféle leletek jó részét is hiába keressük Magyarország határain túl. Csak azokra a régiségekre gondoljunk, melyek azokból a sírokból kerültek ki, hol már a magyarok előtt a velünk rokon sarmata-hun népek, majd az avarrok temetkezhettek.

A római korban Magyarország földje a római birodalom szélére esett, ahol a rómaiságnak erős határvédelmet kellett be rendezni a szomszédos barbársággal szemben. Akkor úgy látták, hogy biztosabb védelmet nyújtanak a folyók, mint a hegyek. Julius Caesar volt az, aki először így a Rajnáig hatolt, mikor Galliát meghódította és Augustus a nyomdokain haladt, midőn az Elbáig előre akarta tolni a birodalom keleti határát. Ez már akkor sem sikerült és a Ruhr vidékéről, melyet most a franciák annyira szeretnének, a rómaiak kénytelenek voltak hamarosan visszavonulni a Rajna balpartjára. Germania tehát megőrizte függetlenségét. De délről észak felé haladva Augustus eljutott a Dunáig és a Duna lett Németországtól kezdve a Fekete-tengerbe való torkolatáig a római birodalom határa.

Csak a Duna azon része maradt ki, amely Pozsonytól Eszékig terjed. Idővel természetesen ezt is el kellett érni, amikor az egész Dunántúl mint Pannonia római provincia lett. A cél az volt, hogy Italia biztosítva legyen a barbárok betörései ellen, de már akkor kitűnt, mit jelent Csonka-Magyarország! A rómaiaknak meg kellett szállani Erdélyt, mert belátták, hogy a dákok legyőzésével és Dacia berendezésével csak az erdélyi Kárpátok hegykoszorúja nyújthatja azt a természetes erődöt, melyen megtörik a barbárok támadása. De még mindig csonka maradt Magyarország!

Egy pár évtized mulva újabb és még nagyobb támadás érte Rómát. A barbár népek egész koalíciója keletkezett, mely mint egy «kis entente» körülfogta északról Pannoniát és Daciát. Akkor oly hatalmas volt a támadás Italia ellen, hogy a Duna jobb partján levő erődítmények nem tudták a betörést megheiusítani. Majdnem 20 évig tartott ez az ú. n. markomann háború, a vége felé, amikor a barbárokat ismét kiszorították a rómaiak Pannoniából, a Duna bal partján, barbár területen. A rómaiak császára ekkor (Kr. u. 161—180 között) Marcus Aurelius volt, aki maga személyesen vett részt ebben a háborúban. A szándéka az volt, hogy a római birodalom biztonságát egyszersmindenkorra megszerezze és ezt csak úgy gondolta elérni, ha két új provinciát szervez a Duna balpartján: Marcomanniát és Sarmatiát, amint ezt rómaikori életrajzában (Vita 24) olvassuk: *Voluit Marcomanniam provinciam, voluit etiam Sarmatiam facere*. Eszerint a római birodalom ezen a részen csak akkor lett volna biztosítva, ha határait a legtermészetesebb védővonal, a Kárpátok hegylánca alkotja. Csakhogy még mielőtt a háború véget ért, meghalt Marcus császár és Commodus, a hitvány fia követte a trónon. Így nem valósulhatott meg Marcus terve, amely pedig már *akkor* megteremtette volna egész Magyarország politikai egységét. Ha ez megtörténik, akkor talán Daciát sem veszítik el a rómaiak másfél századdal előbb, mint ahogy általában a római uralom megbukott.

Így az a római kultúra sem terjedhetett el egész Magyarországon, amely megvolt Pannoniában és Daciában, de azért nyomai feltalálhatók Magyarországon azon részein is, melyeket a rómaiak meg nem szálltak.

Még Pannoniát leginkább választotta el a Duna a barbárok területétől. Mindazonáltal a rómaiak a Duna balpartján később is meg akarták vetni a lábukat. Előbb a III. század végén, Diocletianus alatt, majd a IV. században I. Valentinianus parancsára a kisebb erődítmények egész sora épült a Duna balpartján és Aquincumnál azért volt a dunai híd, hogy a rómaiak állandó összeköttetésben legyenek a barbárok földjével. Sőt állítólag utakat is építettek, amelyek a nagy magyar Alföldet átszelték. Hogy ennek következtében a római kultúra sem maradhatott hatás nélkül a barbároknak, mutatják azok a római korbelti sírleletek, melyek leginkább a Duna és Tisza között kerültek napfényre és az ott lakó barbároktól, bizonyosan a jazygoktól erednek.

A másik oldalon azonban Daciának nyugati határa annyira elmosódott, hogy nehéz volna meghatározni. Csak egy kis darabon, Szolnok-Doboka megyében volna egy sánc, amelyet a Limes Dacicusnak tartanak, de kérdés, hogy valóban az volt-e? Lejebb a volt Bánát úgyszintén úgy tekinthető, mint amelynek földje inkább Daciát egészítette ki, mint a Duna jobb partján fekvő Moesiát, ahová közigazgatásilag tartozott.

Annál szembeötlőbb, hogy Daciától keletre, ahol pedig egy másik római provincia, Moesia inferior volt vele határos, nincsen meg az a fejlett római kultúra, mint volt Erdélyben. Ezen a területen, Románia síkjain alig volt valami nagyobb helység és a római emlékek egyáltalán nagyon gyérek. Ennyire hatalmas válaszfalat alkottak a Kárpátok már akkor, amikor csak két római provincia határát jelezték, amelyek között a kultúrában különbségnek nem kellett lenni.

És ezek után menjünk-e még régibb időkbe vissza, amikor politikai egységről még kevésbé lehetett szó, de a kultúra képe többször mégis egységes volt, ameddig csak Magyarország terjed. Itt csak bronzkorunk gyönyörű emlékeire hivatkozom, aminőkhez hasonlók másutt Közép-Európában nincsenek. A tiszta rézből készült eszközöket sem találni másutt úgy, mint Magyarországon. És ha voltak praehistorikus korok, amikor két vagy többféle kultúrát látni egyszerre Magyarországon, ezek, legalább Kelet felé át nem nyúlnak Magyarország határain. Az ú. n. Laténe és Hallstatti kultúrák Magyarországot a Nyugattal kapcsolták össze. A hallstatti kultúrával egyidejű skytha régiségek ugyan összefüggenek a kelettel, de ez az összefüggés már messze Keleten, Oroszországban keresendő.

Amikor így már a messze múltban, még a magyarok bejövetele előtt igen sokszor a kultúra egész Magyarországra kiterjedő egységes képet mutat, vajjon hogy lehet archeológiával nálunk foglalkozni, ha annak az egységnek csak egy része marad meg nekünk? De éppen a múlt ezen tanúságai is arra taníthatnak, hogy ez nem maradhat így.

Ezzel a meggyőződéssel indítom útjára az *Országos Magyar Régészeti Társulat* első évkönyvét.

1921 december havában.

Kuzsinszky Bálint.

A BODROGKERESZTÚRI AENEOLITHKORI TEMETŐ

A Tokajtól É-ra 7 km-re fekvő Bodrogkeresztúr község multja visszaér az Árpádház első királyainak koráig. Egy időben a János-lovagrend birtokában volt, innen ered a neve is. Maga a község a Drezla nevű hegy keleti oldalán, a Bodrog jobb partja mentén épült. A Drezla a vulkanikus eredetű Tokajihegy feltódulásának utolsó északi hulláma, melynek trachitjában a Hegyalja gyöngyét rejtő pincék egész sorát találjuk. Maga a Drezla É felé lankásan ereszkedik alá, úgy hogy északi töve a Bodrog fölött körülbelül 20 m-nyi magas fensíkot alkot, mely a folyó felé meredek lejtővel szakad alá.

E fensíkon keresztül állami út vezet a vasuti állomástól a község felé. Ez az út gróf Széchenyi Wolkenstein Ernő birtokát szeli át közvetlenül a park északi oldalán. Négy évvel ezelőtt mélyebbre fogták ez utat, mely alkalommal sok régi sírra és tűzhelyre akadtak, melyekből az ásó igen sok cserepet fordított napvilágra. A többi közt akadt egy edény, mely sok sárga színű fémtárgyat, többnyire karikákat tartalmazott. A munkások sárgaréznek nézvéen ezeket, egyfelől az arra haladó fehérnépek után dobálták vagy pakli dohányért vagy néhány koronáért adták el szemfüles kufároknak.

Híre menván a dolognak, kiderült, hogy e vackok voltaképpen szinaranyból való tárgyak. Megindult a hatósági nyomozás, melynek eredménye gyanánt 5 darab nagyobb és 7 darab kisebb karkötő alakú karika, 4 darab tekercs és egy boglár került az állam birtokába, mely a M. Nemzeti Múzeumnak juttatta e kincset.

Megérkezett gróf Széchenyi Wolkenstein szives meghívása is próbaásatások megkezdésére és 1920 október végével dr. Hillebrand Jenő múzeumi őrrrel meg is jelentünk a helyszínén.

Már az első meg szemlélésre meg lehetett állapítani, hogy az úttól É-ra eső és a parkkal párhuzamos terület jókora nagy darabja

hosszú időszakokon keresztül tanyául szolgált a prehisztórikus embernek. A mindenfelé fekvő cseréptöredékekből biztosan meg lehetett állapítani, hogy a terep e szakasza a bronz- és hallstatti időn keresztül lakóhelyeül szolgált az embernek; sőt egyes obszidiánszilánkok alakjából még régibb időkre, egy-két cseréptöredékből pedig meg a La Tène korra is lehetett következtetni.

A gróf úr kijelölte helyen megkezdvén az ásatást, mindjárt első nap két csontvázra akadtunk. Összekuporodott helyzetű, oldalt fekvő vázak voltak, fejfelé K-nek, lábbal Ny-nak feküdtek olyképp, hogy arccal D-nek néztek. Könyökben meghajolt két karjuk a kezekkel arcukig ért föl, mintha imára kulcsolták volna össze. Hosszú-fejűeknek tetszettek, szárcsontjaik aránylag rövidek és vékonyak voltak, de fölületük szögletes mivolta kemény munkában megedett inak rátapadása mellett szólt.

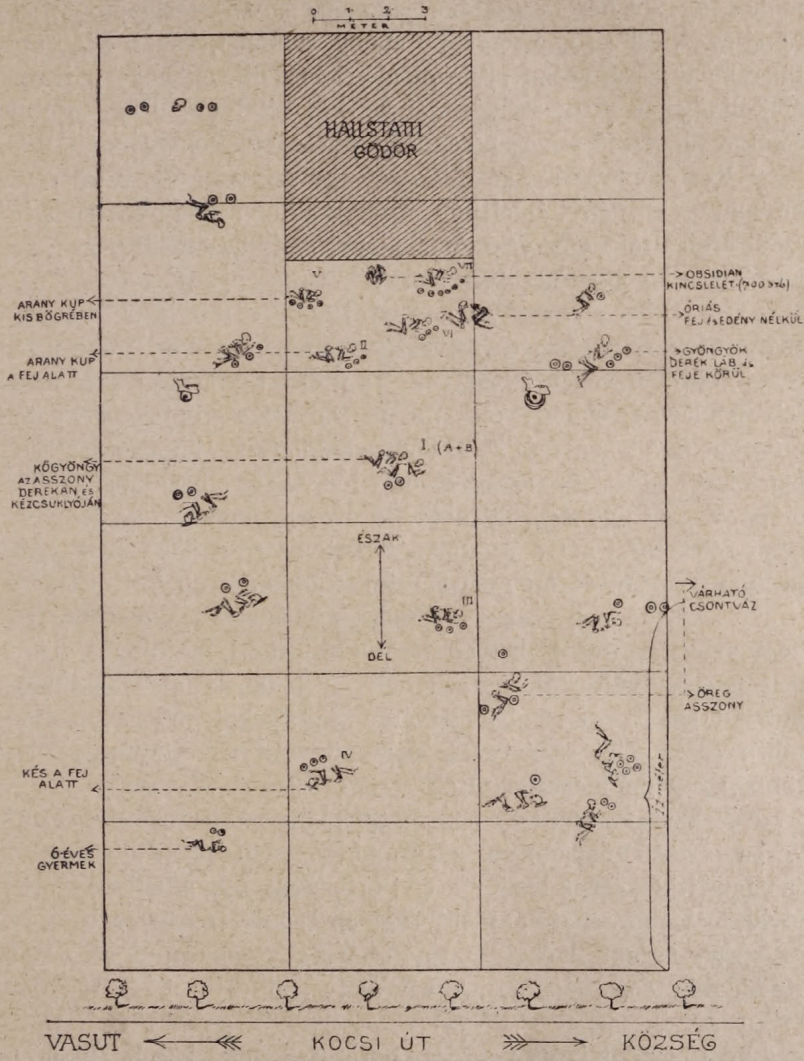
A sírok mélysége 1.30 m-ben kezdődött. Utóbb meggyőződünk arról, hogy É-felé mélyebben, D-felé pedig csekélyebben feküdtek a halottak, úgy hogy e tájt már 80 cm-nyi mélységben is ráakadtunk csontvázakra. Ebből megállapítható volt az a szokás, hogy a sárga földig ásták le a sírokat; a sárga föld pedig É-felé mind mélyebbre sülyedt alá, úgy hogy e tájt már nem is kerültek elő sírok, míg D-re az állami út felé mind sűrűbben fordultak elő.

Másnap kemény hidegben és dühöngő szélben folytattuk az ásatást, mely kettős csontvázú sír föltárására vezetett. Alkalmasint férj és feleség közös sírja volt. A női csontváz valamivel alább feküdt, úgy hogy koponyája körülbelül embere derekának közepe tájára esett; kezén és dereka körül sok apró kögyöngyöcske. A férfi kezéhez közel ritka szép díszű, némileg gömbnégyszög alakú edényt találtunk.

A további napokban még öt sírt bontottunk föl, valamennyi összekuporodott oldalt fekvő csontvázat tartalmazott.

Minden csontváz mellett több edényt találtunk. Egy erős-csontú váz mellett azonban semmi edény sem volt; koponyáját sem találtuk meg.

Minden csontváz mellett találtunk egy öblös hasú korsót magas hengeralakú nyakkal, egyenesen levágott széllel. Közvetlenül a nyak szélén ellentétes irányban egy-egy apró fülecskével. Továbbá egy magas hengerlábú bővebb tálat. A csöves lábat részarányosan elhelyezett lyuksorok, a tálnak felső részét pedig a száj széléhez közel eső és lefelé konyuló lapos csücskéek díszítik. Azután

GRÓF SZÉCHENYI WOLKENSTEIN ERNŐ ÚR PARKJA:

1. ábra. A két első ásátás föltárta sírmező.
Grabfeld nach den zwei ersten Grabungen.

I—VII. Az első, a többi a második ásátás eredménye.
I—VII. Resultat der ersten, das andere der zweiten Ausgrabung.

egy vederalakú nagyobb edényt erősebb bütykökkel, melyben egy, olykor két, sőt három kisebb agyagpohár is volt. Meglepő volt egy lyukdíszes, csöveslábú nagyobb edény, melynek vállán négy apró fülecske részarányosan olyformán helyezkedik el, hogy a peremnélküli magas nyak széle alatti két-két kis lyukkal egy irányba essék a függesztő zsineg keresztülbujtatásának céljára.

Két csontváz nyaka táján egy-egy színaranyból való csonka kúpalakú ékítményt találtunk, melyek alkalmasint nyakszalag díszéül szolgáltak. Oly vékonyka pléhből készültek, hogy az egyik munkás ujjai közé kerülvén, menten összeroppant.

Az eddigi eredmény igen biztató volt a munka folytatására és a gróf úr szives engedelmével 1921 május havában, majd utóbb ősszel, október végén folytattuk. Az utolsó ásatásnál a gróf úrnak szívesen látott vendége volt A. E. van Giffen, a groningeri egyetem múzeumának igazgatója is, ki fölötte boldog volt, hogy ez ásatásokban résztvehetett és gazdag eredményt vihetett hazájába, Hollandiába. A gróf úr megörült, hogy ily úton és módon a magyar hála némi jelét nyujthatta a hollandoknak azért a sok szivességért, mellyel vendégül látott gyermekeinket elhalmozták.¹

E kétréndbeli ásatás eredménye jelenleg az a megállapítás, hogy az őskori temető helyén később bronzkori, majd hallstattidőbeli telepek váltották fel egymást, melyeknek lakói földbevájt putrijaikkal itt-ott megbolygatták a régi sírokat, minek következtében egyes régi csontvázak vagy egészen szétszóródtak, vagy többé-kevésbé megcsonkultak.

A bronzkori putrik nem hatottak le nagy mélységre. Az e korba tartozó tűzpadok már 40—50 cm mélységben jelentkeznek és nagy ritkán érnek le az 1 m-nyi mélységig, míg a hallstattkoriak jóval mélyebbre hatolnak le. Egy 20 m²-nyi területen 4 m-nyi mélységig ástunk le és 3·8 m-nyi mélységben akadunk rá a Hallstattkor legalsó tűzpadjára, mely alatt már csak eleven föld mutatkozott.

A tűzpadok korát pontosan határozza meg a körülöttük fekvő cseréptöredékek többsége. Azért mondom, hogy többsége, mert megeshetik az is, hogy már egy arasznyi távolságra máskorú edény-töredékekre is akadunk.

Ennek magyarázata abban keresendő, hogy a magunk föl-tárta árok bővebb, mint a bronz- vagy hallstattkori putri és ennél-fogva oly réteget is tár föl, miket az említett időszakok kotró

munkája nem érintett, az illetén módon talált cserép tehát régibb, mint a nevezett korok cserepei.

Az is megeshetik — amint azt több ízben tapasztaltuk — hogy valamely sír földjét a későbbi időkben nem bolygatták és a csontváz fölötti földben oly töredékekre akadunk, melyek határozottan régibb időből valók, mint a csontváz mellett talált edények. Ilyenek voltak a szabatosán alakított és domborodó kunkorodással végződő spirális díszű vagy a két, sőt három színnel is festett töredékek, melyeket a legnagyobb gonddal gyűjtöttük. Ezekből tudtuk meg azt, hogy a temető helyén ezt megelőzőleg már egy régibb, még pedig java neolitikori telep volt. Ezt igazolja egy-két trapézalakú kőbalta és több gyalúalakú kőkapa — és nem vésű — meg néhány remek csiszolású csontár és bordacsontból készült bőrféjtő is.

Még jobban kiderül ez abból, hogy három csontváznál, mely nem ért le a sárga földig, tovább folytattuk az ásatást, míg azt el nem értük. Így esett meg, hogy az egyik csontváz alatt még 72, a másikonál 90, a harmadikonál pedig 96 cm. mélységben akadunk rá a sárga földre. A csontvázak alatti rétegekből előkerült neolithkori cserepek kétségtelemné teszik, hogy a sírok fiatalabb időszakból valók.

A hallstatti gödör alatti második szakaszon jobbról és balról látható állkapcsok az alattuk levő edényekből kerültek ki. (Részleges temetés?) A hallstatti gödörtől Ny-ra látható koponyához tartozó vázat bizonyára későbbi kotrások semmisítették meg.

Az előforduló őrlő- és zúzóköveket inkább bronz- meg hallstattiaknak tartanám, különösen a használat folytán homorúan kidolgozott hosszúkás őrlőköveket, melyeken a gabonát zúzták.

Íme tehát e terepszakaszon öt korszakkal van dolgunk: a neolith-, az aeneolith-, bronz-, hallstatti- és La Tène-időszakkal. Ezek közül az első gyöngén, az utolsó időszak pedig még gyöngébben van képviselve, míg a második az uralkodó, a harmadik meg nyeredik leletek tekintetében egyenlő értékű.

Az aeneolith korszak nevét az olasz prehistorikusok hozták forgalomba. Aes = réz, érc, fém, neolith = újabb kőkor. Az összetett szó tehát jelzi azt az időszakot, amikor szerszámanyagul a kővön kívül a réz is járta. Voltaképp az aeneolith-időszak átmeneti időt jelent, melyből végeredmény gyanánt a bronzkor fejlődött ki.

Északamerikában tiszta rézkor volt még a fölfedezés idején is. Európában ezt az elnevezést legfőlebb Spanyolországra, meg

hazánkra nézve alkalmazhatjuk. Ám az elnevezés miatt hosszú vitába kapni igazán meddő dolog lenne ; azért fogadjuk el a kort legjobban jellemző olasz elnevezést.

De hát miért sorozzuk be a bodrogkeresztúri temetőt az *æneolithikum*ba, amikor ez ideig még semmi nyomát sem találtuk a névadó *aes*-nek, a *réznek*. Erre azt mondhatnók, hogy ami még eddig nincs meg, még előkerülhet.² Ámde az *æneolith*-kornak a rézen kívül még más ismertető jelei is vannak. Ezek közé tartoznak a hosszú *kőpengék*, különösen pedig az *obszidián-pengék*.

Maga az *obszidián* csak a *neolith*kor vége felé került használatba. Beretvaélességű pengéi és kiváló nyílcsúcai csakhamar nagy kelendőséget biztosítottak e vulkanikus üvegnek. Minthogy ez nálunk csak a Hegyaljában fordul elő, azért csakhamar igen keresett cikké lett, melyért messze földről zárandokoltak ide az emberek.

Magán a szóbanforgó helyen is foglalkoztak az *obszidián* feldolgozásával, ezt bizonyítja egy 180 cm mélységben talált kupac, mely több mint 700 darab *obszidián pengéből* és kisebb-nagyobb szilánkokból állott össze. Semmi kétség sem fér ama föltevéshez, hogy ez valamely *obszidiánmesternek* idegenek számára félretett gyűjteléke volt. L. a H. Gödör alatti kupacot.

Az *obszidián-kereskedelem* jövedelmező volta mellett bizonyít az a négy arany ékítmény, melyet egyenként négy csontváz nyaka táján találtunk. Ezek közül három csonka kúpalak vékonyka aranypléhből, ezeknek alapjuk széle bodrosan behajlított, egész belsejük pedig üreges ; alkalmasint nyakszalagfélének díszül szolgálhattak ; a negyedik darab lencsealakú, kis, lapos gömböcske, melyet párhuzamos vonalak díszítenek.

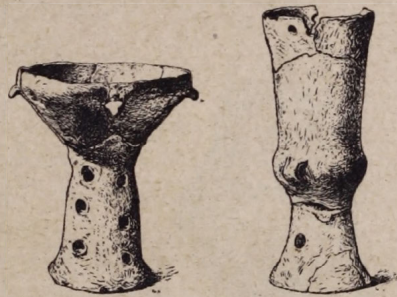
Hogy maguk a helybeliek is nagy becsben tartották az *obszidiánt*, kitetszik abból, hogy a férfiak feje alá egy-egy *késpengét* tettek. Összesen hat ilyen pengét találtunk. Nevezetes az egyik penge, mely valamivel a hegye alatt mesterséges csorbát mutat. E csorba külön szilánkolása *ó-paleolithikumi eljárásra* emlékeztet. Semmi sem új a Nap alatt!

Legjobb kriteriuma az *æneolithikum*nak azonban a *kerámia*. Már fentebb említettem, hogy milyen edényeket raktak a holtak mellé. Ezek közül a hengernyakú, gömbhasú, laposfenekű korsóhoz hasonló edények közvetlenül a *neolithikum*ból kerültek át, de az, hogy ezek közül egyikét, másikat hengerded csövű lábbal látták el, ez már *ujszámba megyen*. A *neolithikum*ban ezt csak a *tálaknál*

alkalmazták. Ezt a szokást az aeneolithikusok is megtartották, csakhogy ők a lábak oldalát lyukakkal díszítették. Hogy mi célból? azon hiába törjük a fejünket. A lyukak ellentétesen helyeződnek el. Számuk különböző. Vannak egyes, kettős, hármas, sőt ötös lyuk-sorúak is. Olyik edénylábán a felső második sor lyukai az alsó sor közeinek közepe fölött helyeződnek el, mi élelnebb benyomást gyakorol a szemlélőre. (2—3. áb:a.)

Maguk a tálak semmiféle tagolást nem mutatnak, megmaradnak tehát igazi tálaknak. Már a bronzkor első időszakában a tálak közepét élre hajlították, minek folytán magasságban nyertek és alakjuk inkább serlegszerűvé lett. De a bronzkor későbbi szakáiban nem találkozzunk már az agyagművesség ez alakjaival, hanem igenis a hallstatti időben azzal a különbséggel, hogy ekkor a gölön-csér az ötvös nyomában jár.

A május havi ásátások alkalmával egy csontváz mellett olyan edényre akadtunk, amilyent eddig még sehol sem találtunk prehisztórikus multunkban. Darabokra volt törve, de még lelőnapján összeragasztottam. Ezt bátran a serleg-ek ősalakjának nevezhetjük. Alakja kifogástalan arányosságú. Valóságos remeke az ő-

2. ábra. Csöveslábú tál. Fusschüssel.
3. ábra. Csöveslábú serleg. Fusspokal.
Nagys. (Grösse) = 1 : 10.

kori agyagművességnek. Amint az ábrából is kitetszik, függesztéses volt, lásd a szája széle alatti két kis lyukat, ezek a mélyen alkalmazott fülnék pontosan megfelelnek. A szemközti oldalon ugyanilyen lyukak voltak, egyiknek fele jól ötlik szembe az itt csorbás részen. A csöves lábón négy lyuk sorakozik megfelelő közökben egymás mellé. (3. ábra)

A sok egyéb edényalak közül itt e tetszetős, modern virágcserépre emlékeztető edényt mutatjuk be. Fölületét 4—4 pár egymás fölött elhelyezett kúpos bütyök díszíti. Ilyfajta bütykök láthatók a veder alakú nagyobb edényeken is, csakhogy e duzzadmányok jóval nagyobbak és praktikus célnak, a hordozó zsinag megerősítésének szolgáltak. (4—5. ábra.)

Mind ez edények fölületén semmi nyoma a rajzos mintáknak.

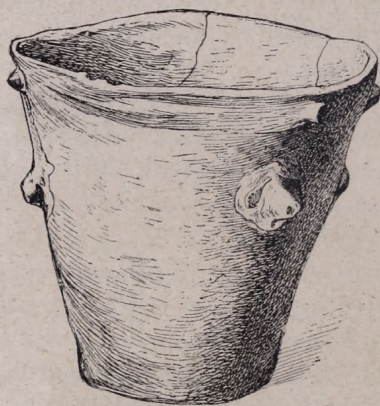
Színük változatossága csak az égetésre vezethető vissza. Nagy többségük feketés színű, valószínűleg a fojtott tűz következtében; míg kisebb részük a levegőjárta tűznek az agyagra gyakorolt hatásaképpen a vörös színnek többféle árnyalatát mutatja.

Rajzos mintájú edények csak nagy ritkán kerültek elő. Ezek is neolithikusak.

Egy kissé gömbnégyszögű szájú edényke a kihagyásos díszítő eljárás mintaképe. A sűrűen rovátkolt és eredetileg bizonyára berakott szalagok közül kimaradt sávok határozottan a meanderre emlékeztetnek. De ez már átmeneti időre vall; ugyancsak erre vall az oldalak találkozó élén végig domborodó négy zsinórtag, melyeknek

4. ábra. Nagy csöveslábú edény.
Grosses Fussgefäss.
Nagys. (*Grösse*) = 1 : 12.

5. ábra. Virágcserep alakú edény.
Blumentopfartiges Gefäss.
Nagys. (*Grösse*) = 1 : 6.

semmi szerkezeti jelentőségük. A fenéken látható és egymásba rakott négyszögek szintén az újabb idő hirdetői. Annyi azonban kétségtelen, hogy e csésze a M. N. Múzeum prehistórikus osztályának egyik gyöngye.

Ugyancsak erre az átmeneti időre vall a következő csésze is.

Sajnos, hogy a járatlan munkás kezében egyik fele izzé-porrá tört, de a megmaradt részből képzeletileg rekonstruálhatjuk az egészet. Látjuk azt, hogy fent a nyak széle alatt és lent a fenék fölött párhuzamos vonalokból egy-egy öv futott körül az edényen, ez övek belső oldalából szögekből alkotott csipkék indulnak ki, melyeknek hegye egymással találkozik. Az ilyen kihagyott csupaszig részeken pedig együttvéve valóságos csürlés övet alkotnak.

Szántszándékkal használom az öv kifejezést, hogy ezzel felhívjam a figyelmet az átmeneti időt jellemző övdíszes vagy zónás poharakra, melyek Spanyolországból kiindulván, a Rhone, Rajna mentén a Dunáig és ennek vízrendszerében egészen a magyar Nagyalföld nyugati széléig terjedtek el. A korszellem egyenlő és önálló megnyilatkozását látom tehát a bodrogkeresztúri csésze díszítő motivumaiban. Ez igazában a valódi «Völkergedanke!»

E gondolat felcsillanását látom még két más bodrogkeresztúri csészében. Díszítésük mintái és ezeknek elrendezése majdnem egy és ugyanaz. Nevezetesen ezt az edényt nem övek, hanem sávok borítják, melyek kissé ferdén tartva vonulnak a száj szélétől a fenék felé. De ha az egyes sávok cifrázatát szemügyre vesszük, lehetetlen észre nem vennünk ennek megegyezését sok zónás pohár öveinek cifrázatával. A bodrogkeresztúri mester még tapogatódzik, de alapgondolata egy és ugyanaz, t. i. az edény egész fölületének cifrázott szalagokkal való beborítása.

Már a következő edény mind alakjára, mind díszítésére nézve merőben üt el a fentiektől. Nem is találtuk sírban, nem is tartom aeneolithkornak, hanem igenis neolithikusnak, még pedig a legjavából valónak.

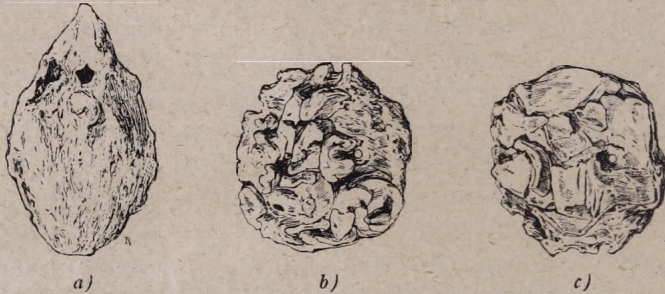
Alakja majdnem teljes gömb. Cifrázata merész és tetszetős. Kiterített fölülete szigorúan betartott szimmetriáról teszen tanúságot. Egész fölülete még ma is sárgás fényben játszik. Szóval, az egész mesteri kézre vall. Csak az a kár, hogy a mi munkásainknak nem volt ilyen kezük. Hozzájárult még az is, hogy hetenként változtak. Semmi csoda tehát, hogy egyes szép darabok összetörtek kezük alatt.

Volna még néhány bemutatásra érdemes neolithikus edény és néhány, mélyített pontokkal díszített csinos alakú csésze. Ezekről máskor. De a szakáltársak figyelmét felhívom arra a körülményre, hogy e csészék apró gödröcskéi olykor ki is voltak töltve. Ilyen csésze akadt kezembe, melyen a pontgödröcskék zöldes porral ki voltak töltve. Ez a por meggyőződésem szerint nem más, mint oxidált réz, mely mint por hamarédon kihull. Azért, ha ilyen csészékre vagy mélyített pontdíszes nagyobb edényekre akadnak, a legnagyobb gonddal járjanak el a kiemelésüknél. A Nagyalföldön az e fajta csészék meglehetősen sűrűen fordulnak elő, legtöbbje nézetem szerint az aeneolithikumból való.

Bronzkori leletek. Nagy biztosra fogtam, hogy ilyeneket nagy

számban fogunk találni. Elöttem lebegett ugyanis az A. É. új évfolyama I. k. 279. ff. lapjain bemutatott bodrogkeresztúri bronzkori kincs, melyből vagy 83 tárgy került a Nemzeti Múzeum birtokába egy miskolczi rézkovács révén. E kincs magában foglalja a bronzkor majdnem valamennyi időszakának emlékeit; a róluk való ábrákat Hampel a bronzkorról írt műve, I. r. XCV. és XCVI. tábláin is nézhetjük. Érdeklődtem is lelőhelye iránt, de senki sem tudott e leletről semmit sem. Igaz, hogy ennek már több mint 40 éve. De annyit megtudtunk mégis, hogy a Drezla keleti lejtőjén szőlőültetéskor több ízben találtak kisebb-nagyobb edényeket. Egy nagy hombáros edény még ma is megvan Máriássy ezredes úr házánál.

A magunk megásta területen akadtak egyes bronztárgyak:

6. ábra.

a) eliptikus öntörög (Gusskuchen), b) c) öntörögök bronztörödékekből.
Gusskuchen aus Hackbronz.

tűk, egy szárnyas balta, két végén hegyesen végződő penge, mely élénken emlékeztet hasonló, vörös rézből valókra.³

Csak harmadik ásatásunk alkalmával akadtam rá egy nagyobb leltre. A föld színétől 40 cm-nyi mélységben feküdt és összesen 69 darab öntörögből állott. Alakjuk részint tojásdad, még pedig vagy szabályos vagy egyik végén csúcsos kerülettel, részint pedig pogácsára emlékeztető. Legtöbbjén még izzó állapotában lyukat vágtak keresztül, nyilván abból a célból, hogy szíjra fűhessék. Tehát kereskedelemre szánt öntörögök voltak. Öntésük földbe vájt gödröcskében esett meg, ezt alapjuk fölületéből állapítottuk meg. Érdekes, hogy néhány darabon tisztán látjuk, hogy miféle ócska darabokat használtak föl az öntéshez. (6 ábra. a., b., c.)

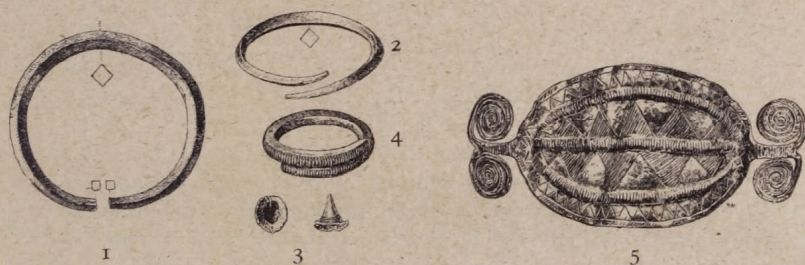
A bemutatott kerek alakú rög felső lapján tisztán megkülönböztethetők sarló-, kés-, övlemeztörödékek, sőt egy széles fejű szög

teljes épségben maradt meg, lásd a rög alsó lapjának *a*) jelzésű pontján.

Semmi kétség, hogy az öntömesteknek már fogytán volt a tüzelőanyaga, mikor e darabokat kerítette sorba. Hogy hol rakta a tüzet, ezt már nem állapíthattuk meg, mert e leletre az ásatás utolsó napja délutánján akadtunk rá. Ennek földéritezése tehát jövőre maradt.

Bronzkori cseréptöredékekben nem volt hiány, de ép edény nem akadt.

A hallstatti időszakot szintén cseréptöredékek jelezték, de akadt egy ép füles bögre is, melyen tisztán látjuk a fémipar eljárási módjának hű utánzását. A turbáncsavarodású szájszélek töredékei szintén csalhatatlan bizonyítékai a régi vaskornak.

7. ábra. 1., 2. aranykarikák; 3. aranynyakék (aeneolithikus); 4. karperec, bronz; 5. aranyboglár.

1., 2., 3. Gold; 4. Bronz; 5. Goldagraffe.

Nagys. (Grösse) = 1 : 4.

Ennek előfordulását a bodrogkeresztúri határban gyanított már a Hampel munkája XCVI. táblán bemutatott nagy, tekerces hátú — még pedig négy tekerespárral bíró — bronzfibula. Ez határozottan hallstattkori.

E kor mellett bizonyít a nagy aranyelet boglárja is. (7. ábra.) A lemezt díszítő zsinórtagok és az ezeket kísérő *párhuzamos vonalakkal kitöltött háromszögek*, kiváltképpen pedig a két vég a maguk kacsaringós befejezésükkel minden kétséget kizárnak e kor iránt.

Csak az a kár, hogy a kincset lelő munkások az edényt összetörték, mely magába rejtette a nagy értéket.

Az arany karperecek (?) közül két példányt mutatunk be, a kisebbik nyulánkodó végű. Mindkét pereg oly éles szélű (l. az átmetszeteket), hogy karon való viselésre semmi esetre sem alkal-

mas. Minden valószínűséggel csereértékül, tehát pénz gyanánt szolgáltak.

A harmadik perec bronzból való. Ez igenis karperecül szolgálhatott, miként ezt belső síma oldala is mutatja, külső oldalának bodros díszítése nem egyéb, mint a lapos gyöngyökből összefűzött karkötő benyomásának utánczása, hogy végei ennyire egymás fölé hajlanak, amellet szól, hogy idegenben készült, ahol nem számítottak oly vékonycsontú karokra, milyenekkel a bodrogkeresztúri őslakók bírtak.

E rövidke tájékoztatóból kitetszik, hogy még igen sokat várhatunk e területről, mely tudományunk nagy szerencséjére oly megértő embernek a tulajdona, mint amilyen gróf Széchenyi Wolkenstein Ernő.

Bella Lajos.

JEGYZETEK.

¹ A M. N. Múzeum régiségtári osztálya igazgatójának felkérésére e jelentés írója a prehisztórikus gyűjtemény többszörös példányaiból már két évvel ezelőtt állított össze egy kisebb küldeményt az említett hollandi múzeum számára, mely tájékoztató áttekintést nyújt honi földünk prehisztórikus időbeli viszonyairól. Ugyancsak a cambridgei egyetem múzeuma számára egy kis keramikai gyűjteményt alföldünk prehisztórikus időszakából a hála szerény jeléül ez angol egyetem tanári kara iránt, mely tavaly főiskoláink hallgatóinak felruházásáról nagy szívesen gondoskodott.

² Már is akadt, még pedig a hollandus tudóssal együtt folytatott ásatás alkalmával, amikor egy férficsontváz melle táján kis pengét találtunk, mely a N. Múzeum vegyésze Zsivny Viktor megállapítása szerint a természetben előforduló tisztátalanságokon kívül semmiféle ötvénynek a nyomát sem mutatta.

³ Ez az, melyről fent csillag alatt megemlékeztem.

A RÓMAI HATÁRVÉDELEM ÉS A BALHAVÁRI ERŐD*

Pannónia azon római provinciák közé tartozott, melyeknek határát a barbárokkal szemben egy folyó alkotta, nálunk tehát a Duna. Mert voltak provinciák, amelyeket mesterséges védvonallal, sánccal vagy fallal zártak el a barbárok földjétől. Ilyen volt a határ pld. Raetiában, Felső-Germániában és csakis ezeket a mesterséges határvonalakat illeti meg a *limes* elnevezés. Alsó-Germániában, hol a Rajna volt a határ, mint nálunk a Duna, nem volt tehát limes s a németek nem is beszélnek alsógermániai limesről. Azonban alkalmazzák a limes szót most már általában a határra, tehát az olyan határra is, mely folyóból állott.

A limest nyilvánvalóan az a körülmény tette oly fontossá, hogy a római birodalom határán barbárok laktak, akik a provinciákat betöréseikkel zaklatták és a provinciákat ezektől a betörésektől meg kellett védeni. A mi vidékünkön, főképp a quádok és sarmaták, vagy ahogy a sarmatákat Magyarországon hívták, a jazygok voltak ezek a barbárok. A két nép között a határ Vác körül lehetett, amennyiben a quádok Felsőmagyarország nyugoti részét és Morvaországot, a jazygok a Duna-Tisza közét lakták. A quádok germánok voltak, a jazygok uralajtáji nép, de azért legtöbbször együtt harcoltak a rómaiak ellen.

Ilyenformán a határok biztosítása, megerősítése az egész császárság alatt mindig nagy gondot adott a római kormánynak s annak állandó feladatát képezte.

Ennek a határvédelemnek a módja azonban nem lehetett mindig ugyanaz, hanem változnia kellett a korok szerint, úgy amint változott a korok felfogása. A római határvédelem is tehát,

* Elmondott a Régészeti Társulat váci kirándulása alkalmával a helyszínén.

mint a többi állami intézmények, bizonyos fejlődésen ment át, melynek több fázisát lehet és kell megkülönböztetni. Másfelől meg kell állapítani — és ez is azt bizonyítja, mennyire egységes volt a római kormányzat az egész birodalomban, — hogy ez a határvédelem koronként mindenütt, a birodalom minden részében nagyjában ugyanazon elvek szerint történt.

A pannóniai határvédelmet így felfogva, még nem igen volt szó róla. Ezen alkalommal csak röviden akarom a fejlődését vázolni és ezt is csak azért, hogy jobban lássuk azt a helyet, melyet a balhavári burgus határvédelmünk fejlődésében elfoglal.

A legrégebbi fázis s egyszersmind az, amelyről legkevesebbet tudunk, attól az időtől kezdődik, amikor a rómaiak megszállták a Duna vonalát és tart Hadrianusig (117—138). A rómaiak nem egyszerre hódították meg az egész Dunántúlt. Az adatok amellet szólnak, hogy már az I. század közepén Claudius alatt (41—54) elfoglalták a Dunának utolsó szakaszát, mely még addig szabad volt, t. i. a Carnuntumtól (Deutsch-Altenburg) a Dráva torkolatáig terjedő részt. Egyelőre azonban csak segédcsapatokat helyeztek el a Duna jobb partján. Így Aquincumban (Ó-Buda) kezdetben egy segédcsapatnak volt tábora, nemkülönben Brigetióban (Ószöny) is, hol később legiók állomásoztak. A segédcsapatok és legiók között nagy különbség volt. A segédcsapatokba a benszüllötteket sorozták be, akiknek még nem volt meg a római polgárjog, míg a legiókban csak római polgárok szolgáltak s ezek is Hadriánusig többnyire Itáliából származtak. Míg aztán egy legió körülbelül 5000 embert számlált, egy-egy segédcsapat létszáma legfőlebb 1000 emberre rúgott. Ezek a segédcsapatok egyedül persze csak addig voltak jók, míg nem volt baj és Domitianusig (81—96) békekesség is volt a határon. Ám Domitianus alatt kitört a háború a quádokkal, amikor aztán a mi vidékünkre, hol a háború folyt, eljött a II. segédlegió (*legio II adiutrix*). És én azt hiszem, hogy már azóta Aquincum az állomása, de mindenestre az volt Hadrianus alatt.

Hadrianus volt aztán az a császár, aki a határ elzárását a legteltjesebben igyekezett keresztülvinni és tisztán a defenzióra szorítkozott. Ezért helyezte el a csapatokat mind a határon, amint másutt is tette. Többé aztán a provincia belsejében sincsenek segédcsapatok, hanem ezeknek castellumai sorban a Duna jobb partján a legiók táborai között foglalnak helyet. Ahol idáig földből

készült falak vették körül a tábort, azok helyébe most, ha ugyan már előbb nem történt meg, kőfalak léptek. Így aztán persze a régebbi földvárak eltűntek s nagyon nehéz azok nyomait felismerni. Ez csak tökéletesebb ásatási technikával sikerülhet s nekünk is arra kell törekedni, hogy azt elsajátítsuk, mert csak akkor fogjuk mi is megállapítani tudni, ahogy a németek tudják, hogy ahol a máig fennmaradt táborhelyek állanak, volt-e ott már előbb egy régebbi, földből épített tábor.

Hadrianus alatt és utána egyideig volt is megint csend a határokon, úgy nálunk, mint Németországban. Hadrianus rendszere azonban nemcsak hogy nem volt jobb, hanem egyenesen végzetessé vált. Mert nyilvánvaló, hogy amint egyszer az ellenség áttörte a védelmi vonalat, mehetett, ahová tetszett, nem lévén a provincia belsejében sereg, mely megállíthatta volna. Amint ez nemsokára Marcus Aurelius császár alatt (161—180) meg is történt, amikor ugyanis a barbárok mind, akik a Duna mentén laktak, a határokat áttörve előzönlötték a provinciákat, nálunk Pannoniát s Dáciát és 10 évnél tovább tartott, míg Marcus vissza tudta őket űzni.

Ekkor történt, hogy Marcus átment a Dunán és a Duna balpartján is emelt erődöket. De fia, Commodus (176—192) csakhamar feladta a Duna balpartját, az őrségeket visszavonta onnan, ahelyett azonban a Duna jobbpartján új erődítményeket épített, amint ezt több feliratból tudjuk, minőket idáig főképp Dunapentelén találtak. Mindegyik felirat azt mondja, hogy Commodus *ripam omnem burgis a solo exstructis item praesidiis per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis munivit*. Amennyiben Commodus azért erősítette meg a partot végig ilyen *burgus* nevű őrtornyokkal, hogy a csempészetet megakadályozza, nem annyira katonai, mint rendőri intézkedést tett. De lényegében ugyanazt tette, mint Hadrianus, t. i. minél jobban igyekezett elzárni a határt. Azonban a balhavári *burgus* még nem ezen Commodus-féle *burgusok* közül való.

A III. századtól kezdve aztán úgyszólván napirenden voltak a barbár betörések s majdnem mindegyik császárnak volt háborúja egyik vagy másik barbár néppel. Végre is nem maradt más hátra, mint hogy a rómaiak Dáciát és Felső-Germánia azon részét, mely a Rajna jobb partján feküdt, feladják, úgy hogy megint a Rajna lett — felső részében is — a határ. Másfelől annál

inkább igyekeztek most a rómaiak biztosítani a Rajna vonalát, de nemcsak a Rajnát, hanem épp úgy nálunk a Dunát is. Szóval a határvédelemnek új fázisa következett. Mindenekelőtt most már a városokat is kezdték kőfallal körülvenni a Rajna bal-partján és Galliában.

Nálunk ez az új periodus Diocletianusszal (284—305) kezdődik. A III. század végén Diocletianus ugyanis ismét nem érte be azzal, hogy csak a Duna jobbpartját erősítse meg, hanem a

balparton, vagyis a barbárok földjén is építtetett erődöket. Lehetőséges, hogy azon jobbparti várak közé, melyeket Diocletianus emelt, tartozott a pilismaróthi castrum, mert Diocletianus alatt kezdték a várfalakat kiugró tornyokkal ellátni, mint azt Pilismaróthon is látjuk. Ugyancsak Diocletianus idejéből származhatik a jobbparti táborhelyek között a szentendrei abban a formában, amelyben ránkmaradt. Ennek is voltak ugyanis kiugró félköralakú tornyai, mint az újabban akkor kitűnt, midőn tetején a mai villa épült.

Oltárkö Szentendrén.
Altarstein aus Szentendre.

Itt Szentendrén, a kalvárián áll egy római oltárkö, (l. az ábrát) melynek feliratát még nem publikáltam. Ezen helyen azért említtem meg, mert egy olyan ritka emlék, mely éppen Diocletianus uralkodása idejéből való. Az időt pontosan a két consul neve határozza meg, akik közül az egyik nem kisebb férfiú, mint Diocletianus uralkodó társa: *Maximianus Herculeus* (286—305), a másik pedig *Galerius Maximianus*. Az előbbi mint *Augustus* a consulátust ötödször viseli, míg *Galerius* akkor természetesen csak *caesar*, aki másodszor consul. Így az az év, amelyre ezek a consulátusok estek, a Kr. u. 297-ik.

A consulátust az illetők ugyan mindentől függetlenül viselték, mégis érdekes tudni, hogy míg Diocletianus a római birodalom

keleti felét választotta magának, Maximianusnak annak nyugati fele maradt és ebben Galerius mint cæsar a többi dunai tartományokkal Pannoniát is kormányozta. Diocletianus Galerius 293-ban tette meg cæsarnek és összeházasította a leányával, Valeriával, aki után külön Valeriának nevezték el Alsó-Pannonia északi felét. Nálunk e táborokat mégsem Galerius emelhette, mert eleinte Galliában volt elfoglalva és amikor 292-ben a Duna balpartján lakó jazygok nyugtalankodni kezdtek, maga Diocletianus jött hozzánk Sirmiumba (Mitrovic), ahol 293 szept. 1-től egy évig maradt.

A szentendrei feliratnak más közelebbi vonatkozása a castrumhoz legfőlebb még az, hogy az oltárt a *patrius* jelzővel Jupiter, nemkülönben Juno regina tiszteletére egy katona állította, megjegyezvén, hogy amit tényleges szolgálatban megfogadott, azt mint *veteranus* beváltotta. Különben az egész felirat így szól:

I(ovi) [o(ptimo)] m(aximo) patrio, Iunoni reg(inae). Pro salute sua suorumqu(e) omnium Aur(elius) Marcellus, quod miles vocit, vet(eranus) solvit. Imp(eratoribus) (duobus) d(ominis) (duobus) n(ostris) (duobus) Maximiano Aug(usto) V et Maximiano nob(ilissimo) caes(are) II co(n)s(ulibus). V(otum) l(ibens) s(olvit).

Emellett, mint említettem, Diocletianus tovább ment és a balpartot is megerősítette. Itt azonban már elsősorban irodalmi kútfőre hivatkozhatunk. Az Idatius-féle Fastiban a 294. évhez oda van jegyezve: *his cos. castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia*. Eszerint a *contra-* (illetve *trans-*) aquincumi erőd épen abban az évben épült, amelyet Diocletianus Pannoniában töltött.

Sajnos, hogy a Bononiával (Bánostorral) szemközt levőnek, melyet a Notitia Dignitatum (Seeck p. 189 Oc. XXXII. 41) *castellum Onagrimum* néven ismer, jóformán csak a helyét tudjuk Fröhlich Róbert kutatásai után, a transaquincumi pedig nem úgy néz ki, mint hogyha erődítmény volna. Amit Zsigmondy Gusztáv az óbudai hajógyárral szemben, a Rákospatak torkolatánál látott és mint a transaquincumi castellumot lerajzolt, egy circa 50 m hosszú és ugyanolyan széles udvar, egyenes falakkal körülvéve, három oldalán belül oszlopos tornáccal. A későbbi *Quadrburgium* és *Vincentia* bélyegű téglák, melyeket ott találtak, mégis azt bizonyítják, hogy erődítménynek kellett lenni, amint hogy a Duna balpartján más nem is lehetett.

A leányvári táborról nincs szó, amely pedig szintén a Duna

balpartján feküdt, szemben a brigetiói (ószönyi) nagy táborhellyel, mint a transaquincumi az aquincumi castrum átellenében. De ez nem is tartozhatott a Diocletianus korabeli táborok közé. A formája, melyet részleteiben is ismerünk, semmiesetre sem származhatik a későbbi időkből. Egészen ezt a formát mutatják a németországi limes mentén épült táborhelyek, ezek pedig már a III. század derekán örökre elvesztek a rómaiakra. Még leginkább tehát Marcus Aurelius korabelinek tarthatjuk. Már Marcus császár úgy gondolta legsikeresebben a barbárokat távoltartani a Dunától, ha a háború színterét átteszi a Duna balpartjára, ellenséges területre. Ehhez támpontra volt szüksége és ez lehetett a leányvári castrum. Így megértjük azt is, hogy *Celamantia*, ahogy ezt a helyet minden valószínűség szerint hívták, már Ptolemaios geographiájában előfordul, amely a Kr. u. II. század közepe tájáról való.

Utoljára Valentinianus császár (364—375) a IV. század második felében erősítette meg újra a dunai határt, de nemcsak a dunait, hanem a rajnait is és ő sem elégedett meg csak a római part megerősítésével, hanem belevonta a barbár partot is. És itt is szerencsére ismét egy irodalmi kútfőre hivatkozhatunk, Ammianus Marcellinusra. Előbb történt a Rajna megerősítése. A 369. évhez Ammianus (XXVIII. 2) ezeket mondja Valentinianusról: *Rhenum omnem a Raetiarum exordio ad usque fretalem Oceanum magnis molibus communiebat, castra extollens altius et castella turresque adsiduas per habiles locos et oportunos, qua Galliarum extenditur longitudo: non nunquam etiam ultra flumen aedificiis positis subradens barbaros fines.*

Épügy kitolta Valentinianus a limest nálunk a Dunánál később 371-ben, a quádok földjén építvén erődöket (*praesidiaria castra*), mint azt Ammianus (XXIX. 6) elbeszéli, mondván: *Valentinianus enim studio muniendorum limitum glorioso quidem sed nimio ab ipso principatus initio flagrans trans flumen Histrum in ipsis Quadorum terris quasi Romano iuri iam vindicatis aedificari praesidiaria castra mandavit.* De a quádokat ez annyira bántotta, hogy fellázadtak. A sarmatákkal egyesülve átjöttek a Dunán és elpusztították Valeriát, sőt két legiót majdnem egészen megsemmisítettek. Erre 374-ben maga Valentinianus indult a quádok ellen. Előre küldte Merobaudest, maga Aquincumba (Óbuda) sietett, ahol egy gyorsan összetákolta hajóhidon átkelt a Dunán és más oldalról, mint Merobaudes, lépett a quádok földjére. Ammianus

XXX. 5: *Valentinianus Acincum propere castra commovit navigisque ad repentinum casum coniunctis et contabulato celeri studio ponte, per partem aliam transiit in Quadros.* Miután pedig, mint Ammianus mondja, mindenkit leölt és minden lakóhelyet elpusztított, ismét Aquincumba tért vissza, a honnan aztán Savariába (Szombathely) ment téli szállásra. A következő 375. évben azonban eljött Brigetióba (Ószöny) s itt történt, hogy amikor a quádok küldöttségét fogadta s a quádok megalázkodva bár, de mentegettek magukat — *quod munimentum*, mint Ammianus mondja, *extrui coeptum nec iuste nec oportune* — ezen annyira felháborodott, hogy a guta ütötte meg.

Az a vidék, mint Ammianus ezen leírásából látjuk, ahol Valentinianus a quádok ellen a bosszú hadjáratát vezette s ahol a quádok földjén, a Duna balpartján az erődöket építette, amelyek miatt a quádok betörték Pannoniába, ez a vidék Vác körül terült el.

És valóban ezen vidéken meg is találjuk azokat az erődítményeket és azok közé tartozik a *balhavári burgus*. Ez nem állott ugyan a quádok földjén, hanem a Duna jobbpartján, de magától értetődik, hogy amikor Valentinianus a Duna balpartján emelt erődöket, ugyanolyanokkal a jobbpartot is meg kellett erősíteni. Nincsenek is ilyen erődök másutt, mint ezen a vidéken. Esztergomtól kezdve Aquincumig úgy a Duna bal-, mint jobbpartján, ami már magában nyilvánvalóvá teszi, hogy ezek a burgusok voltak azok az erődítmények, melyeket Valentinianus építtetett.

A jobbparton, hol nagyobb számmal ismeretesek, mint a balparton, ott van Esztergomtól lefelé mindjárt három, esetleg több is. Pilismaróthnál a basaharci három, illetve négy, lejjebb Verőcével szemben egy, azután Dunabogdánynál (Steinerne Brücke), a balhavári és az utolsó a Horányi-csárdánál. A balparton Szobnál, Verőcénél és Dunakeszi határában. Ez utóbbi és a Horányi-csárdánál állott burgus egymással szemben fekszenek s másutt is bizonyára így volt.

Hogy Valentinianus ezt a vidéket új erődökkel biztosította, azt két esztergomi kőfelirat is megerősíti, amelyek épen azért készültek, hogy a falba beépítve ezt az eseményt megörökítsék. Az egyik felirat szerint, amelyet újabban találtak (CIL III 10596) Valentinianus és Valens *muros cum turribus horum castrorum a rudimentis fundamentorum consurgere imperarunt.* A felirat Gratianust még nem említi, ezt a tábort tehát még akkor kellett épí-

teni, amikor a rajnavidékieket. A magister militum neve Equitius, Valeria katonai helytartója pedig: *dux Valeriae limitis* egy bizonyos Augustianus, aki a tábor építéséről gondoskodik. A másik feliratot csak Bonfinius leírásából ismerjük (CIL III 3653): ebben már mind a három császár rendeletére (*iudicio*) történik, hogy egy Foscanus *praepositus legionis primae Martiorum* a rábízott katonákkal *hunc burgum, cui nomen est Commercium, qua causa et factus est*, 48 nap alatt a *fundamentis* elkészítteti. A magister militum, aki intézkedik, most is Equitius. Még pontosabban van az idő azáltal meghatározva, hogy a felirat végén állítólag ez állott: *consulatus divi nostri Gratiani augusti bis et Probi viri clarissimi*. Liebenam (Fasti consulares p. 38) szerint ez a meghatározás a 371. évnek felelne meg, amikor Ammianus szerint is — mint láttuk — quád területen az erődök építése történt.

A két felirat között mégis feltűnhetik az a különbség, hogy csak az utóbbi nevezi azt az erődöt, melybe be lehetett falazva, *burgus*-nak, az előbbiben *castra* áll, melynek falai tornyokkal vannak megerősítve. Már pedig a *castra* vagy *castrum* mindig nagy táborhelyet jelentett és csakis ennek lehettek tornyai. Eszerint a *burgusok* között — legalább Esztergom vidékén — egy ilyen tábornak is kellett lenni, mely a többi *burgusokkal* körülbelül egy időben keletkezett. És ilyen lehetett a pilismaróti is, ha ugyan nem épült már Diocletianus idejében, mint az előbb mondtam. De mindenestre már ezen későbbi időből való a fenéki tábor Keszthely mellett. Mintha csak ezt a helyet akarná körülírni a feliratunk. Oly nagy, hogy egyedül a *castra* elnevezés illetheti meg. A várfalakat a sarkokon és azok között a falból kiugró tornyok (*turres*) hosszú sora biztosította és megkönnyítette a védelmet. Így azonban, mint láttuk, már csak Diocletianus óta épülhettek a táborok és ilyen várfalakkal kezdik magukat a városokat is körülvenni. És ez még inkább történt később. A Valentinianus kora ezen nem változtathatott, aminthogy a legtöbb várost a IV. században erősítették így meg. Sőt ekkor talán nem is volt szükség már táborokra. A katonaság régen elszokott a szigorú katonai élettől, mely állandóan a táborhoz kötötte. Inkább békés polgárokból állott, akik azonban mindig készek voltak megvédeni — a saját házaikat. Ezért az ú. n. fenéki tábor sem volt igazi tábor, inkább lakótelepnek mondható, amely úgy volt megerősítve, mintha *castrum* lett volna. Az épületeknek, melyeket belsejében találtak, nincs semmi

vonatkozásuk a katonasághoz. A leletek pedig, amennyiben korhatározók, a IV. század végéről valók. Egy pár régibb felirattörödékek mellett, melyek azonban építőanyagoknak voltak felhasználva, akadt egy IV. századi is. Mindennél többet mond a szomszédos temető, amelybe nyilván csak azok temetkezhettek, kik a vár falain belül laktak. És ez a sírmező határozottan a IV. század végéről származik, sőt belenyúlik az V. századba.

De vannak aztán — hogy úgy mondjam — kézzelfogható bizonyítékaink is, hogy mindezek a burgusok és castellumok csakugyan Valentinianus-korabeliek. Ezek a bizonyítékok pedig azok a bélyeges téglák, melyeket ezeknek a helyén kivétel nélkül, így a balhavári burgus helyén is, idáig találtak. Ezen bélyegek között ugyanis a legtöbb Frigeridus nevéből áll, aki abban az időben Valeria helytartója, *v(ir) p(erfectissimus) dux* volt és 377-ben a pannoniai csapatokat Moesiába vezette, mint azt Ammianustól tudjuk, aki (XXXI. 7) ezt mondja róla: *ipsi* (a rómaiak) *Frigeridum ducem, cum Pannoniis et transalpinis auxiliis adventantem, quem petitu Valentis Gratianus ire disposuit in procinctum* stb.

Más bélyeges téglák is találkoznak, melyek ugyan nem találnak ennyire pontosan, de szintén már ugyanezen késői korból valók. Így előfordul a téglákon még egy másik *vir perfectissimus dux* neve: *Terentius* és igen gyakran a legtöbb burgus helyén így: *Lupicini tribuni*. Ez a Lupicinus tribunus lehetett tehát megbizva a burgusok építésével. A balhavári burgus helyéről másnak a nevét idáig nem is ismerjük.

Mindezek a bélyegek azonban olyan táborhelyeken is előfordulhatnak, melyek, mint az aquincumi, régebben épültek. Ilyenkor látjuk, hogy ebben az időben mily élénk volt az építkezés az egész vonalon, de ezek a bélyegek egyszersmind az utolsók, a legkésőbbiek, amelyek azt mutatják, hogy ezentúl megszakad a határ biztosításának munkája a vidékünkön.

A Valentinianus-féle burgusokat még maga az elhelyezésük nem teszi felismerhetőkké. Ezek a jobb parton oly közel a vízhez található, hogy a vízfelőli oldalukat régen elvitte a Duna sodra, mely állandóan a jobb partot mossa alá. De a régebbi nagy táborhelyeket is, mint Carnuntumban, Brigetióban és Aquincumban, annyira a Duna széléhez tolták ki, hogy ugyanazon sors érte és ugyanilyen volt azon kisebb táborok fekvése, melyekben segédcapatok tartózkodtak, pl. Dunapentelén. Ellenben Pilismaróton,

Szentendrén beljebb állanak a táborok és ez érthető, ha Diocletianus korának művei. A III. század óta, mint a városokat, magukat a táborhelyeket is nagyobb biztonságban látták, ha nincsenek közvetlenül a határ szélén. A bástyatornyok azért épültek, hogy a rómaiak az ellenség támadásait minden oldalon, elsősorban a frontvonalon kivédhessék. Régebben még a táborok pusztá látása elég lehetett, hogy elvegye a barbárok kedvét a folyón való átkeléstől.

Nem lehet a Valentinianus-féle erődítményeknek a kis négyszögű formája sem az ismertetőjel, mert hasonló őrtornyoknak — mint azt pl. a vindobona-carnuntumi szakaszon látjuk — mindig kellett lenni a nagyobb táborhelyeket összekötő hadi út mentén. Fontos azonban, hogy ebben a késői valentinianusi korban már csak ilyen kis erődítményeket építettek. Az az idő úgy sem lehetett alkalmas arra, hogy nagyobb táborhelyeket építsenek, amelyek különben sem kellettek, mert akkor a katonaság már nagyon elaprózott csapatokban szolgált és sokkal inkább polgári volt, hogy állandóan a táborban tartható lett volna. Ezért ezek a burgusok, mint pl. a basaharciak, szélességben nem nagyobbak 10 méternél és a mélységök sem lehetett több; csak olyan nagyok, hogy a megfigyelő őrséget befogadhassák és az összeköttetést a másik parttal föntartsák. De másfelől annál sűrűbben helyezték el őket, amint azt éppen a basaharci őrtornyok mutatják és amint azt Esztergom alatt látjuk.

Egyik-másik mégis nagyobb volt, melyek, úgy látszik, elkülönítve állottak a többiektől. Ilyenekre azért is szükség lehetett, hogy bennök a felváltáshoz szükséges katonaság elhelyezhető legyen. Már a szobi erőd, mely az Ipoly torkolatánál állott, belül 17·60 m széles volt, a falak vastagsága pedig 2·30 m. Még ennél is valamivel nagyobb a balhavári, Váccal szemben, a szentendrei sziget partján. (I. tábla, 1—2.) A két szélső fala között, melyek két felől határolták, 19·40 m a távolság és az egyik fal, mely egész szélességében látszik, 2·05 m vastag. A burgus belsejének terjedelme aztán megengedte azt is, amit sehol másutt nem látni, hogy három részre feloszthatták. A két fal, amelyek az osztályokat egymástól elválasztották, szintén még kiállanak a partból és egyenként 1·80 m vastagok. Az osztályok közül pedig a középső 4·20, a másik kettő szélül 5·80 m széles.

A legmagasabbak a falak természetesen ott, hol a magas partból előtűnnek, a Duna vize felé alacsonyabbak és csonkán vég-

zödnek. Már ezen kiálló falak közül a keleti szélső fal egy sor vízszintes téglaréteget mutat. A falazásnak az a módja, mely az *opus incertum* közé — ebben az esetben a sok habarccsal összekötött trachytkődarabokból álló falba — szereti a téglát beépíteni, határozottan a késői korra vall. És ezt még inkább látnunk kell, ha a föld alatt sokkal magasabban fennmaradt falakat kiássák. Akkor talán faragott köveket is találnak, melyeket a falba beépítettek. Nem lesznek ezek ép darabok, hanem töredékek, ahogy azonban még maguk a rómaiak ebben a késő korban megcsontították. Mert onnan vették, ahol legközelebb találták és így felhasználták építészeti köréseket, sőt sírköveket, melyek a korábbi időkből valók. Ezzel az eljárással mindenütt találkozunk, még Rómában is és az mindenütt, mint a hanyatlás jele, általában a IV. századot jellemzi.

Még ilyen fontos kormeghatározó jelenségekre itt is akadhatunk tehát, ha egyébként más értékesebb leletekről előre is le kell mondanunk. Valami nagyon messze a part alá a falak nem igen nyúlhatnak, úgy hogy nem sok munkába kerülne azt a keresztfalat kiásni, amely a burgust a szárazföld felől elzárta.

Ezen Valentinianus-féle erődökkel körülbelül le is záródik nálunk a római határvédelem. A *Notitia Dignitatum*-ban, ebben a legkésőbbi irodalmi kútfőben említett helyek a Duna balpartján, mint: a *castellum Onagrinum contra Bononiam in barbarico*, a *burgus contra Florentiam*, *Transacincio in barbarico*, *castellum contra Tautantum* — a Duna más szakaszán feküdtek és, mint láttuk, alig függenek is össze I. Valentinianus erődépítésével.

Kuzsinszky Bálint.

KÉT ÚJ MITOLÓGIAI DOMBORMŰ A M. NEMZETI MÚZEUMBAN

A Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárának Pannonia történetére és kulturájára vonatkozó emlékanyagában elsőrangú hely illeti meg a provinciális feliratos és domborműves kövek gazdag gyűjteményét, melynek darabszáma ma már másfélezer körül jár. Különösen a világháború előtt Dunapentelén majd egy évtizedig folytatott ásatások gazdagították meg lapidariumunkat az értékes feliratú és jellegzetes diszítmányú kövek nagy tömegével.¹

Köemlékeink között a hozzájuk fűződő kérdések fontosságánál fogva különös figyelmet érdemel az a ma már tekintélyes számot kitevő sorozat, melyen a görög-római mitológia egyes kedvelt jeleneteit találjuk ábrázolva. A legtöbbször Herakles vagy Orpheus e jelenetek hőse, de mellettök Achilles és Hektor, Oedipus, Aeneas, Theseus, Perseus, Orestes és Iphigenia stb. is megjelennek a szereplők sorában. A pannoniai kőfaragók nem önálló leleménnyel dolgozzák föl e mondákat, — csak elvétele akadunk másutt nem látott mitológikus jelenetekre, — melyeknek értelmével sem voltak talán mindig tisztában; hanem a nagyobb kulturájú más provinciákból — nálunk főként Galliából — és magából Itáliából és Rómából nyert vázlatkönyvek és mintarajzok alapján készítették műveiket. Az ő önállóságuk inkább abban nyilvánult, hogy a szereplő személyek számát redukálták; a nagy, sokszor 10—20 szereplővel bíró jeleneteket páros jelenettké zsugorították s a ruházatot a helyi izlésnek megfelelőleg alakították. Ezért fontosak épen e mitológikus emlékek, mert általuk — a képvándorlások alapján — a provinciák olyan kapcsolatára mutathatunk, — melyet más emlékanyagunk egybevetése is bizonyít, — amely a maga idejében természetesnek látszott s így írásbeli megemlítésben sem része-

sült, reánk nézve azonban a különböző kultúrirányok meghatározása s az ipari produktumok lokalizálhatása szempontjából végtelen fontossággal bír.

Ezek a mitológiai reliefek,² mint ma már jóformán teljes bizonyossággal megállapítható, jórészt síremlékek díszítésére szolgáltak. A bennök ábrázolt jelenetek ugyanis nagyobbára olyan természetűek, hogy belőlük bizonyos ígéretet és vonatkozást lehetett kiolvasni a másvilági életre. Különösen föltehető ez ott, ahol olyan legendás hősök a főszereplők, kiknek a mítosz szerint megadatott a képesség is, hogy erőt vegyenek egyszer-kétszer magán az alvilág s a halál hatalmán. Herakles a maga rettenetes testi erejével az alvilágba hatol és lánkra verve szállítja föl annak őret a napvilágra. A Kr. u. I. és II. század mindenféle új és misztikus keleti vallásoktól befolyásolt gondolkozású emberei joggal láthatnak az ilyenfajta jelenetekben vonatkozásokat a másvilági életre. A háború alatt jelent meg Mrs. Strongnak «Apotheosis and after life» (London, 1915) című műve, mely a különböző típusú kőemlékeknek éppen ezeket a másvilági élettel kapcsolatba hozható mitológiai vonatkozásait alaposan és behatóan ismerteti.

Csaknem minden újonnan előkerülő mitológiai kőemlék új meg új kapcsolatokkal fűzi provinciánkat a körülöttünk fekvő területekhez (Germaniához, Galliához, Itáliához), elősegítvén a kulturális egymásra hatások kiválaszthatását és megértését.

Az alábbiakban két új mitológiai — sajnos, csonka — emléket ismertetek, mely a Hekler Antal vezetésével lefolyt 1913. évi ásatások eredményeként jutott a Nemzeti Múzeumba.

1. *Herakles-Hesione jelenetét ábrázoló dombormű töredéke.* (II. tábla, 1.) Anyaga: mészkő. Méretei: szélessége 80 cm; magassága 77 cm; vastagsága 20 cm.

A dombormű reánk maradt részén egy női test töredékét látjuk. A nő testéből mindössze csípőtől lefelé a törzs, valamint a megfeszített jobb láb s a kissé balra kinyújtott balláb van meg, ez utóbbi erősen töredezett állapotban. A törzs megmaradt része ruhátlan; a jobb csípő mellett leomló köpeny azonban a felső combnál hatalmas öblöt vetve teljesen szervetlenül a test elé kerül és a jobb lábat egészen az ujjak hegyéig betakarva s a két lábszár között súlyos redőket vetve, hull alá. A háttér, melyből némi töredék a jobb láb mellett és alatt még látszik, sziklaszerűen volt kifaragva. Mesterünknek ez a helymegjelölése az itt ábrázolt, két-

ségtelenül mitológiai jelenetnek kiegészítésére és pontos meghatározására mindjárt támpontot szolgáltatott.

Az ókori mitológiának a művészetben sokszor felhasznált és kidolgozott jelenetei közül kettő van olyan, hol sziklákra kitett nő szerepel egyik főalak gyanánt : az egyik, ahol Perseus megmenti a szörnyetegtől Andromedát, a másik, melyben Herakles szabadítja meg a végveszélytől Hesionét.³ Ezen a csapáson elindulva eljutottunk a Nemzeti Múzeumnak egyik már régen ismert, szintén Dunapenteléről való köemlékéhez (II. tábla, 2.), mely a Herakles-Hesione történetnek egyik legérdekesebb és teljesen épen maradt provinciális földolgozása.⁴ Töredékünket ez emlék mellé helyezve a fölületes vizsgálat is azt mutatja, hogy abban e szép mondának az előbbi mellett egy második pannoniai földolgozását lássuk. Ezt az állításunkat a tüzetes vizsgálat is megerősíti. Mindkét emlékünknön meztelen a nő felső teste ; mindkét emlékünknön teljesen egybevág a köpeny kezelése : jobboldalt a test mellett párhuzamosan hull alá, teljesen szervetlenül kerül a csípő alatt a test elé, egyformán tagolt súlyos redőkkel esik alá a két láb közt s hasonló módon lábujjhegyig betakarja az egész jobb lábat, sőt a nő öle előtt látható háromszögű betüremlés is azonos mindkét emlékünknön. Eltérés csak a két láb tartásában van ; az ép példányon egymás mellett tartott lábbal, töredékünkön ellenben lépőállásban látjuk Hesionét. Ez azonban az előbb felsorolt megegyezések mellett elenyésző különbség, különösen ha még hozzávesszük, hogy Hesione mögött ép példányunkon is sziklát ábrázol a háttér. A fentiek szerint kétségtelennek kell tartanunk, hogy emlékünknön a Herakles-Hesione jelenet volt feldolgozva.

Ennek figyelembevételével azt hiszem, rekonstruálhatjuk töredékünket : a dombormű baloldalán egy sziklán állt Hesione kiterjesztett két karjánál fogva a csuklójára tett bilincsekkel a háttért alkotó sziklatömbhöz kötözve, a relief bal alsó sarkában volt a hatalmas, tengeri szörny kifaragva. A tábla jobb oldalát Herakles foglalta el s nekifeszült lábbal készült rásujtani a jobbájában tartott s feje fölé emelt hatalmas bunkóval ellenségére, hogy Hesionét megszabadítsa. Ennek a drámai mozzanatokban gazdag és művészi alkotásokra épen ezért nagyon alkalmas mitológiai jelenetnek kedveltségét eléggé bizonyítja, hogy provinciánkban ugyanazon helyen lelt két példányban találjuk kifaragva. Hasonlóan kedvelt témája volt a galliai szobrászatnak is, hol három példányban lelhető

föl a jelenet hasonló földolgozásban. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a többi provinciák, így Pannonia számára is, Gallia volt e típus átadója. A mi reliefünk közvetlen mintaképét Hekler egy briançoni domborművön találta meg,⁵ melyet felül félkörív zár le. Középpütt áll Hesione, kiterjesztett s lebilincsel tagokkal, csaknem teljesen ruhátlanul; köpenye bal vállát takarja s azután a test mögött átkanyarodva a jobb felső lábszárát fogja körül. Hesionétól balra a szörnyet, jobbra a bunkójával sujtani készülő Heraklest látjuk.

Ugyanennek a Herakles-Hesione típusnak egyéb provinciális (galliai, germániai, noricum) változatait látjuk:

- a) egy Bierbachi reliefen, most Spireben;⁶
- b) C. Severinus Vitalis kölni sarkophagján;⁷
- c) St. Johann bei Herbersteinről való reliefen⁸ (az alakok felcserélve igen durván faragott munka);
- d) egy galliai domborműtöredéken⁹ Hesione egyedül áll sziklához láncolt kezekkel.

Mindezek Hesionét ugyanabban az alakban őrizték meg, amelyet a mi reliefjeinknél és a briançoninál már ismertettünk. Jellemző a két kinyújtott kar, amelyet kötelékek erősítenek a sziklához; továbbá a köpenynek teljesen szervetlen kezelése, mely hellenisztikus eredetire utal. A ruhának ugyanezt a szeszélyes elrendezését találjuk meg egy Mas d'Agénaisból származó Aphrodite szobron, mely szintén hellenisztikus eredetire megy vissza.¹⁰

A Herakles-Hesione jelenet más típusa az, hol Hesione hátán összekötött kézzel jobbfelől áll, Herakles pedig balfelől tör rá bunkójával a szörnyre. Ennek a típusnak legismertebb példája a híres pompéji falfestmény,¹¹ hol a jelenet egy nagyobb: várost és környékét ábrázoló tájképszerű kompozícióba van beleillesztve, provinciális változata pedig a Le temple d'Yzeures-ben őrzött négyoldalú kötömb egyik oldalán kifaragott relief,¹² mely valószínűleg az előbbi nyomán keletkezhetett.

2. *Az alvó Ariadnét és satyrt ábrázoló dombormű töredéke.* (II. tábla, 3.) Anyaga: mészkő. Méretei: szélessége 68 cm; magassága 53 cm; vastagsága 16 cm; a képszalag magassága: 32 cm. Hiányzik a kőnek baloldali fele; a megmaradt rész néhány sérüléstől eltekintve, eléggé ép.

Az alul-fölül kettős kereteléssel zárt képszalagon két alakot látunk, melyek közül a baloldali női alak töredékesen maradt

reánk ; lába valamivel térden fölül a kőlap hiányzó részével együtt letörött. A nő egy sziklára terített s azt teljesen betakaró köpenyen félig ülő, félig fekvő helyzetben kissé balra hajtott fejjel alszik. Haja gazdag fürtökben veszi körül arcát, a fejtetőn pedig szalaggal átkötve volutaszerűen jobbra-balra hajló csigában végződik. Bal karja ernyedten hull alá, jobb karját feje alá tette. Teste — melynek darabos ábrázolásában a provinciális kőfaragó küzködése erősen érezhető — csaknem teljesen meztelen ; csak a jobb lábat takarja be részben a fej alá tett jobb karra felhúzott és onnan a szövetszerűségével ellentétben álló merev ívben aláhulló köpeny. A ruhának ez az értelmetlenül merev kezelése, bárha ezáltal a kompozíció bizonyos jól ható zártságot kap, annál meglepőbb, mert a köpenynek a balkézszel párhuzamos redői egészen természetesen omlanak alá.

A nő alakjának kompozíciója első pillanatra emléünkbe idézi az alvó Ariadnének két egyformán kiváló művészettel készült ismeretes szobrát¹³ s kétségtelennek kell tartanunk, hogy közvetve azok hatása alatt jött létre s szintén az alvó Ariadnét ábrázolja. Ebben a véleményünkben csak megerősít a dombormű másik alakja. A szikláról hátul leomló köpeny egyik sarkát jobb kezébe fogva, óvatosan lábujjhegyen lopózkodva, baljával pedumát magasra emelve, arcán a sóvár kíváncsiság kifejezésével les Ariadnéra egy ifjú satyr. Alakja a mozdulataiban rejlő könnyedséget s a cselekedetében nyilvánuló ösztönös állati örömet oly ügyesen fejezi ki minden bizonytal kitünő mintakép után, — melyet ez alkalommal igen ügyesen faragott utána mesterünk, — hogy a pannoniai kőemlékek egyik legsikerültebb figurájának bátran mondható.

Nyilvánvaló, hogy Ariadnétól balra szintén kellett legalább egy alaknak állani. Ez lehetett akár maga Dionysos, akár szokásos kíséretének egy más — satyr, silenos, maenad, pan — tagja is. De az is lehetséges, hogy a dombormű hiányzó részén két, sőt több alak is volt kifaragva, ami a kép értelmezését egyáltalában nem változtatná meg.

Bizonyos, hogy reliefünk mintaképe azon Ariadne emlékek sorozatából vétetett, hol a fiatal Dionysos fölleli kíséretével az alvó és elhagyott Ariadnét. Ismeretes Pausanias leírásában (I. 20. 2) az atheni Dionysos-színház ilyen tárgyú falfestménye, de többször előforduló jelenet ez a pompéji falfestményeken is. A szobrászok,

gemmakészítők is sokszor fölhasználják e tárgyat alkotásaikon. Különösen nagyszámú sarkophag őrzi e monda szobrászati feldolgozását. Ezek az emlékeken ¹⁴ az egyik hosszoldal jobb felében szokták ábrázolni az alvó Ariadnét, meztelen felsőtesttel vagy fél keblét szabadon hagyó chitonban, de mindig a lábait takaró köpenyben. Mögötte jobbra egy-két meglepetten figyelő satyrt vagy maenadot látunk. Balról az ifjú Dionysos közeledik az alvóhoz, satyrok, silenosok, maenadok kíséretében, kik közül apró pangyerekek szaladnak előre Ariadnehoz és a lábát takaró köpenyt óvatosan felemelve lesekednek az alvóra és hívják hozzá urukat. Néhol az ifjú pánokat kicsiny Erosok helyettesítik; ezek vonják el Ariadne lábáról a köpenyt s mutatják be őt teljes szépségében Dionysosnak. Érdekes, hogy a köpenynek ez a félrevonása, ez a nagyívben való fölemelése azokon a sarkophag-reliefeken is fellelhető, ahol kis pánok vagy Erosok nem is szerepelnek. Sőt e reliefek hatása alatt készült kisebb méretű, önálló Ariadne-szobrokon is megtaláljuk a háttérben duzzadón felemelkedő köpenyt, mint az értelmetlen, de szolgálilag pontos utánfaragás eredményét. ¹⁵ Ilyen hatást kell látnunk a mi reliefünk érthetetlen köpenyábrázolásában is.

Hazánkban nem reliefünk az első ábrázolása az alvó Ariadnének. Megtaláljuk a Nemzeti Múzeum egy nagy márványedényének töredékén is. Ariadnének hasonló helyzetben fekvő, meztelen felső testű alakján kívül egy duplasípon játszó bacchánsnő, egy öreg silenos felső teste a jobb kezében tartott lagobolonnal, egy fiatal férfinak alakja messze kilengő chlamyisszal maradt meg emlékünkből, azonkívül néhány apróbb töredék több más szereplő figurájából. Az edény alsó részét virágfüzéreket tartó szárnyas amorok töltik be. ¹⁶

Lipp Vilmos a szombathelyi múzeumnak egy képen is közölt reliefjén levő emlékünkhöz hasonló női alakjában a nyugvó Aphroditét sejtí, de jegyzetben megengedi, hogy Ariadne is lehet. ¹⁷ Ő utána Kárpáti Kelemen is hasonlóan ír a dombormúról. ¹⁸

A szombathelyi múzeum lapidariumában az általuk nagyon hézagosan leírt emléket nem találtam meg, hacsak ők is nem a ma 82. számmal jelzett kőemléken látható fekvő nőt gondolták Aphrodite istennőnek. Ez esetben azonban hibáztatandó az emlék náluk található hiányos leírása. E relief egy szobortalapzat díszítésére szolgált. Az alvó Ariadne itt is sziklára terített köpenyén

fekszik, bal keze leeresztve, jobb karját feje fölé tartja. Balról a fekvő alak mögött az egész kompozíciót vastagon borító stucco-rétegtől pontosan ki nem vehető alakok látszanak, talán leelkedő satyrok. A talapzat egy satyr és párduc szoborcsoportjához vagy esetleg a fiatal Dionysos és hű párducának szobrához tartozott, legalább is a talapzat felső részén látható lagobolon, egy ülő párduc mellső lábainak és farkának nyomai, valamint a párduc lábát átfogó emberi kéz, ennek a föltevésnek lehetőségét megadják. Az Ariadne-típus különben egyéb provinciális anyagunkban is, főleg terra sigillátákon gyakran előfordul.¹⁹

Érdekes Ariadnének emlékünknön látható hajviselete is. A hajnak az arcot hullámosan körülfolyló s a fejtetön szalaggal átkötött s volutaszerűen kétoldalt csigákban végződő kiképzése a mi provinciális emlékanyagunkban még két ízben fordul elő: a Dunapentelén előkerült Medea-reliefen²⁰ és az ugyancsak onnan származó Aelia Matutina-síremléken látható meztelen ifjút (geniuszt) ábrázoló domborművön.²¹

A hajnak ilyen módon való fésülése különben már a görögök-nél ismeretes volt: korymbos volt az ilyen frizura neve.²²

Ennek a hajkezelésnek provinciális változatai különösen Galliában lelhetők föl nagy számmal. Így idézhetem egy Brosse faluban talált szobor töredékén: egy asszonyos jellegű Apollo fejen; ²³ egy Nérissen őrzött s a mi példányunkkal a legközelebbi rokonságot mutató naiad szobrán; ²⁴ egy Saint Georges de Montague-ból való Diana-szobor fejen; ²⁵ egy rennesi mánad emléken; ²⁶ a Nimesben lévő Venus-szobron.²⁷ Mindezekben többé-kevésbé rokon hajkezelést láthatunk, melyek valószínűleg mind egy közös eredetre mennek vissza. A származás tekintetében bizonyos mértékig összefüggenek a belvederei Apollo és a capitoliumi Venus általánosan ismert hajkezelésével.

Megemlítem, hogy a volutákba bodorított fésülködési mód még római női portraitszobrokon is előfordul. Ilyent látunk a Palazzo Barberini ismeretlen római nőt ábrázoló mellképén; ilyen van a capitoliumi muzeumban őrzött Plotina (?) portrait-n, hol a reliefünkön látható volutás hajkiképzés teljesen kiérlelve, tömegben jelenik meg; itt azonban a voluták egymás felé hajolnak.²⁸

Reliefünk rendeltetése felől alig lehet kétségünk. A Dionysos-Ariadne jelenetek, mint láttuk, főleg sarkophagokon és síremlékeken fordulnak elő, hová szimboliztikus értelmezésük miatt kerülhet-

tek. Altmann a római síroltárokról szóló alapvető munkájában bőven tárgyalja a Dionysikus mitoszok s így a Dionysos-Ariadne jelenetek szimbólikus jelentőségét is.²⁹

Valószínűnek kell tartanunk, hogy reliefünk egy *ædiculum* díszítésére szolgálhatott. Különben is már van Pannoniából, sőt épen Dunapenteléről példánk ily keskeny kőszalagon tárgyalt mitikus jelenetre; az ismeretes Tereusz mitoszt gondolom, melyről Karl Robert kis tanulmányában szintén úgy vélekedik, hogy valamely síremlék része lehetett.³⁰

Mindkét töredékünk keletkezésének időpontját a többi mitológiai emlékével együtt a Kr. u. II. század második fele és a III. század eleje közé helyezzük bizonyos, másutt már kifejtett stilisztikus szempontok alapján.³¹

Oroszlán Zoltán.

JEGYZETEK.

¹ A Dunapentelén folytatott ásatások eredményeinek publikálása Mahler Ede és Hekler Antal tollából az Arch. Ért. 1904—1913. évfolyamaiban, valamint a M. Nemzeti Múzeum évi jelentéseiben látott napvilágot.

² A mitológiai emlékek között fennálló és itt csak röviden fejtegetett kapcsolatokra nézve lásd: Hekler Antal alapvető értekezését: «Forschungen in Intercisa» az Öst. Jahreshefte XV. kötetében, valamint e sorok írójának «Mitológiai és szimbólikus képtípusok a pannoniai síremlékeken» című önállóan megjelent (1918) terjedelmesebb értekezését, hol a kérdés bő irodalmi utalások kíséretében van részletesen tárgyalva.

³ A mondára nézve l. Roscher: Mith. Lexiconban: Hesione és Herakles címszók alatt.

⁴ Lásd e domborműre vonatkozólag: Arch. Közlemények VI. (1863) 62—63. l. Arch. Ért. X. 446. l. és XXVII. 141—142. ll. Öst. Jhefte XV. S. 186.

⁵ V. ö. Hekler: Öst. Jhefte XV. S. 186.

⁶ L. Westdeutsche Ztschrift. XI. (1892) S. 95—104.

⁷ L. Carl Robert: Die antiken Sarkophagreliefs III. B. 1. Abt. S. 159. Tafel XLII.

⁸ L. Öst. Jhefte XVII. Beiblatt S. 199. Fig. 161.

⁹ L. Vaissier: Les colonnes a figures de la Porte Noire 1902. p. 9.

¹⁰ L. Revue Archéol. 1907. II. p. 298. pl. 2. és Hekler: Österr. Jhefte. 1911. S. 118. Ann. 9, hol az összes variánsok felsorolását találhatni.

¹¹ Helbig: Pomp. Wandgemälde No. 1129.

¹² Esperandieu: Recueil général des bas-reliefs de la Gaule-romaine. IV. Nr. 2997.

¹³ A Vatikáni múzeumban és a firenzei Uffiziben vannak.

¹⁴ A hasonló tárgyú sarkophagokat tömegük miatt lehetetlenség mind

felsorolnom, csak néhány példát veszek ki közülök, amelyek az elmondottakat a legjobban illusztrálják: Vaticani múzeum sarkophagja (l. Amelung. Vatican. II. Nr. 87. Taf. 9.), Louvre sarkophagja (l. Reinach. Rep. de la statuaire. I. p. 26 és 30), Tunisból sarkophag (Reinach. Rep. des Reliefs II. 139. l.), Uffizi sarkophagja (Dütschke: Antike Bilderwerke III. 352), pisai sarkophag (Dütschke I. 52), bordeauxi sarkophag (Esperandieu: Recueil General de Bas-reliefs II. Nr. 1242), apti sarkophag (Esperandieu u. o. I. Nr. 241).

¹⁵ L. a Martres Tolosanesben őrzött márványszobrocskát. (Esperandieu u. o. II. Nr. 921).

¹⁶ L. Ziehen Gyula értekezését Arch. Ért. IX. 301. és 302. l., valamint Récei Viktor: Pannonia ókori mytológiai emlékeinek vázlata 51. és 57. l. XXI. tábla 1. sz. és XXII. tábla 2. sz.

¹⁷ Lipp Vilmos: «A római szobrászat emlékei Vas megyében.» (1877) 29–30. l.

¹⁸ Kárpáti Kelemen: Szombathelyi kir. kath. főgimnázium értesítője 1898/99. évre. 76. l.

¹⁹ Ariadnet ábrázoló terra sigillata töredékek a Nemzeti Múzeumban és az Aquincumi múzeumban is találhatóak.

²⁰ L. Hampel: Intercisa Arch. Ért. XXVI. 245. l. II. ábra.

²¹ L. Mahler: Újabb intercisai köemlékek. Arch. Ért. XXX. 250–251. l. I. ábra.

²² L. Daremberg-Saglio: Dictionnaire I. 2. v. p. 1542.

²³ Esperandieu u. o. III. Nr. 2188.

²⁴ Esperandieu, II. Nr. 1565.

²⁵ Esperandieu: II. Nr. 1243.

²⁶ Reinach: Rep. de la statuaire. III. 119. l. 1. sz.

²⁷ Esperandieu III. Nr. 2667.

²⁸ L. Hekler: Arcképszobrászat (236 tábla b) kép és 243 t. a) képét).

²⁹ Altmann: Röm. Grabaltäre der Kaiserzeit. (1903.) 267. l. skk.

³⁰ Carl Robert: Tereus mythosza Dunapentelén. Arch. Ért. XXVI. 274–275. l.

³¹ L. Arch. Ért. XXXVIII. 41. l.

A CARNUNTUMI DÍSZES RUHÁJÚ NŐSZOBOR

A carnuntumi római tábor ásatása alkalmával, még a nyolcvanas évek elején, egy szoborpár került elő a földből. Az egyik páncélos torzó, mellén keleti istenség kultuszképével, a másik gazdagon hímzett ruhájú nőalak gyermekkel a kezében (III. tábla, 1.); mindkettő feje hiányzik. Anyaguk igen finom fehér mészkő.

Fr. Studnicka közölte ezeket az *Archeologisch-epigraphische Mitteilungen* VIII. kötetében. A páncélos alakban Elagabal császárt vélte felismerni, párjában pedig első pillantásra császárnét látott, mint ki fog tűnni, helyesen. Később azután a csipőben széles és laposmellű, szélesvállú alak azt a hitet keltette fel benne, hogy ez az alak férfi: pedig provinciális kőfaragóink munkájánál gyakori ez az aránytalanság. De idők multán visszavonta véleményét,¹ belátva, hogy ez nem lehet a Baalnak áldozó Elagabal császár, Bernoulli római ikonográfiájában «Priesterfigur»-nak nevezi szobunkat.² Majd Domasewzki, a tudós heidelbergi professzor szól róla a római sereg vallásáról írott pompás művében,³ azonban az ő magyarázata sem kielégítő. T. i. a következőket mondja: «A páncélos isten, aki a főistenség képét viseli mellén, *Aziz*, a keleti Mars és a másik, aki gyermeket tart kezében, az a Praxiteles Hermese keleti ruhában, *Monimos*». Ha kissé utána gondolunk a dolognak, bajosan képzelhetjük el a Hermessel azonosított Monimos nevű ázsiai istenségnek régi hagyományon alapuló bálványképét Bacchus-gyermekkel kezében, egyszerűen keleti köntösbe bujtatott görög isten (!) képében.

Nyugodtan elvethetjük tehát ezeket a kissé különös feltevéseket és visszatérhetünk a természetes magyarázathoz, ami Studnickának is először jutott eszébe.

A páncélos alak mellén látható keleti istenség arra vall, hogy

Septimius Severus dinasztíájából vagy az utánakövetkező harmadik századi császárok közül való császári párral van dolgunk. Erre utal a nő gazdagon hímzett ruhája is, amely teljesen egyedülálló dolog a nagyplasztikában. Mert hozzá vagyunk szokva, hogy a császárnékat a görög szobrok régi és közismert ruhaformáiba öltöztették. Csak Angliából került elő egy hasonló emlék: ⁴ bikán álló keleti istennő, akinek ruháján más ruhavetéssel, más elrendezésben jelenik meg a széles hímzett szalag. Lehet, hogy eredetileg sokszor alkalmazták ezt a díszítést, de csak festékkel jelezve. Minden esetre már a hellenisztikus korban, a lykosurai templom Demeter-szobrának ruháján ott találjuk a hímzést utánzó pompás figurális és virágos reliefet. (A nagy római történelmi domborműveken az áldozati állatok hátára tett *dorsuale* ilyen faragású.)

Érdekes, hogy a késői időben a katonák is viseltek ilyen cifra ruhát. Vopiscus jegyzi fel Aurelianusról: ⁵ «*Paragaudas vestes ipse primus militibus dedit, et quidem aliis monolores, aliis dilores, trilores et usque ad pentelores*». Éppen a Nemzeti Múzeumban, *P. Ael(ius) Maestrius optio leg. II. adj.* sírkövén ⁶ látjuk az elhunyt nyakából lefutó, majdnem térdig érő két kivarrott szalagot.

A római női divat ezen ékességeit *patagium*-nak ⁷ hitták és úgy helyezték el, mint a férfiak togáján a *clavus*-t. A III. századtól kezdve a nyakon is hordottak ilyen patagiumot, amely most tárgyalat emlékünknön is megvan.

A kisplasztika körében könnyebben megtaláljuk a domborműben ábrázolt ruha-hímzést. Ilyen Augustusnak egy denárján a gazdag sujtású *toga picta*; de csak a harmadik század második felében jelenik meg ilyen módon a konzuli díszruha a pénzek császármellképein. E század végén és a következő konstantinusi korban azután a császárnék számára vert kis- és középbronzokon ugyanaz a díszes ruha látható, mint a carnuntumi kövön. Magnia Urbica (Carinus neje), Galeria Valeria, Szent Helena és Fausta (Constantinus neje) efajta mellképeit mutatja be képünk. (III. tábla, 2—5.) (Bemutathatnánk még az VRBS ROMA megszemélyesítőjét ábrázoló constantinuskori veretet és a Julianus korabeli ISIS FARIA felirású bronzocskákat, amelyek a britanniai, cilurnumi istennőhöz nyujtanak analógiát.) Természetes, hogy a pénzek ezen ábrázolásainak a nagyplasztika adott mintát és előképet, tehát joggal kereshetjük a nagyplasztika körében is a rajtuk előforduló ruhaformákat. A késői kor terrakottái, falfestményei, festett üvegei

mutatják, hogy ebben az időben már nemcsak a főrangúak viselhettek ilyen öltözéket.⁸

A carnuntumi császárnő gyermeket tart a kezében, ami a szobrokon az uralkodó nejének gyakori attribútuma és a pénzekben is sokszor előfordul, eleinte rendszeren PIETAS AVGVSTAE, majd később SALVS vagy SPES REIPVBLICÆ szöveggel. A táborba mint *mater castrorum* kerül be a császár felesége.⁹ Septimius Severus neje, Julia Domna Virgo Coelestisnek képében imádatta magát a táborok szentélyeiben és aki a kolchesteri keleti istennő díszes viseletével hasonlítja össze e pannoniai leletét (mint S. Reinach), ugyancsak császárnéhez juthat ezen az úton is. — Már készen állottak e sorok, amikor a «L'Arte» lapozása közben megeltem Wilpert érdekes cikkét (1898, 99. és köv. l.), amely figyelemreméltó kosztüm-tanulmány szobrunkhoz, de kilétét nem is próbálja megállapítani; korhatározása az általunk bemutatott érmek korát fedi.

Alföldi András.

JEGYZETEK.

¹ Röm. Mitth. Band XVI (1901) 273. old. Note 4. V. ö. Dernjač J.: Zeitschr. f. bild. Kunst N. F. III (1892). 244. old.

² II. 386. old.

³ Die Religion d. röm. Heeres 65. l. és 264. sz. jegyzet.

⁴ Lapidarium septentrionale 76. old. Reinach S.: Repertoire II. 272. l. 8. sz.

⁵ V. Aureliani 46; V. ö. Marquardt Privatleben. II. 528. l.

⁶ A Szilágyi-féle Magyar Nemzet Történetében adta képét dr. Kuzsinszky B. (I. kötet CLVIII. l.)

⁷ Daremberg-Saglio Dict. des ant. I. 2. 1244. l. «clavus»; u. o. (IV. 1) «patagium»; u. o. IV. 2. 1522. l.; Marquardt Privatleben II. 531; Blümner Technol. u. Terminologie (2-ik kiad.) I. 210. és köv. l.

⁸ V. ö. Ammianus XIV. 6, 9.

⁹ Lásd Domaszewski Die Religion d. röm. Heeres 72. l.

KÉZMŰVES SZERSZÁMOK A PANNONIAI SÍREMLÉKEKEN

A pannoniai kőemlékek bő anyagot szolgáltatnak ahhoz, hogy a provincia egykori lakosságának a helyzetét minden oldaláról megismerjük. Már eddig is több szempontból vették beható vizsgálat tárgyául a kőemlékeket s a kutatások a történetre, vallásra, kulturára és a viseletre vonatkozó megbecsülhetetlen adatokkal tették világossá azt a képet, melyet a történetírók fukar adatai alapján csak homályosan lehetett a provinciáról elképzelni. Igen találóan jellemezte Hampel József kőemlékeinket.¹ «A műalkotás szempontjából értéktelen emlékeknek azonnal megnő fontosságuk, ha tisztán úgy becsüljük őket, mint az antik világ, mint a provinciális élet hű tükreit, ha felismerjük bennök mintegy élő kútfők közvetlenségét. Különösen a domborműves síremlékek érdemlik meg ily szempontból méltatásunkat, mert nálunk leginkább ők adják a fölírások, az írók szövegéhez az illusztrációkat.»

A síremlékek domborműves ábrázolásai alapján rámutathatunk a lakosság egykori foglalkozására is. Midőn az elhunyt portraitját örökítették meg a sírkövön, arra törekedtek, hogy társadalmi helyzetét és foglalkozását is kifejezésre juttassák. E törekvés igen régi, vissza lehet vezetnünk a görög földön Archedamus kőfaragónak a vari-i grottában lévő síremlékéig.² Így akarták elérni, hogy a szemlélő azonnal megtudja, mi volt az elhunyt foglalkozása. Ezek a jelenetek nem a túlvilági életre, hanem az elhunyt multjára vonatkoznak.

Így Pannoniában a benszülöttek síremlékein gyakoriak a kocsibrázolások és lovas jelenetek, melyek az elhunytak foglalkozását jelentik. A benszülött nők kezébe gyakran adnak orsót, hogy kedves házi foglalkozására emlékeztessenek. Ide kell soroznunk a vadászjeleneteket is, melyeknek a síremlékeken való sűrű előfordulását a mindennapi élet foglalkozásával hozhatjuk vonat-

kozásba. Az itt táborozó katonák sírkövein az elhunyt hadifelszerelésében jelenik meg, vagy egyedül a fegyvereit ábrázolják. Ez utóbbiak is a hadseregben elfoglalt állására vetnek világot.

Egyes síremlékek a kézművesek és iparosok által üzött mesterségekről számolnak be. Az idevonatkozó anyag azonban szegény. Legelőször az tűnik fel, hogy hiányzanak az olyan ábrázolások, melyek az elhunytakat foglalkozások közben, műhelyükben mutatnák be. Ilyen síremlékek pedig gyakoriak Itáliában,³ Dalmáciában,⁴ Galliában⁵ s ma a római ipar és kézművesség pótolhatatlan illusztrációi.⁶ Ezek helyett csak kézművesszerszámok ábrázolásával találkozunk, melyek így a máshol gyakori műhelyábrázolásokat is helyettesítik.

Síremlékeink ezen domborműves ábrázolásait eddig nem méltányolták kellőleg, pedig a lakosság által üzött iparágak s az ott alkalmazott technikai felszerelések és eszközök ismeretébe ezek megismerése nélkül nem hatolhatunk be. Gazdaságtörténeti szempontból is megbecsülendők. A provincia kereskedelmi összeköttetéseire és az idegen importárúk szerepére, mint a kultúrélet fontos mozgatóira, már rámutattak az emlékek nyomán az eddigi kutatások.⁷ A belföldi gazdasági és kereskedelmi élet gyors emelkedéséről az iparosok és kézművesek síremlékei is tanuskodnak.

Itáliában a köztársaság vége felé fellendülő kereskedelem magával hozta a lenézett iparos- és kézművesosztály társadalmi emelkedését. A síremlékek is mutatják, mint alakult át a közszellem, Galliában, a Kr. u. I. század első felétől kezdve terjed el a mesterséggel és kereskedéssel összefüggő sírkő-ábrázolások divatja.⁸ Vidéken a különféle kollégiumok révén a kézművesek politikai szerepe megnő; a legmagasabb tisztségeket is elérik. Dalmáciában egy cipész városának legelőkelőbb tisztségét, a duumvir-i méltóságot is elnyerte. Síremlékén foglalkozását jelentő szerszámokkal, kezében sámfával, bal oldalán pedig vésővel és félholdalakú cipésszékkel ábrázolták.⁹ A kézműveseknek kijáró társadalmi megbecsülés, nem hiányzott Pannoniában sem; síremlékeiknek mesterségükre utaló ábrázolásai világosan beszélő adatok növekvő öntudatuk mellett.

Az elhunytak mesterségét sokszor feltüntették a feliratban is. Ennek egy különös formája, midőn a cognomen az elhunyt foglalkozását jelenti. A mesterember-szerszámok ábrázolásai is elsősorban az elhunyt életében üzött foglalkozásának megjelölé-

sét célozzák. A sírköveken elfoglalt helyük is elárulja, hogy nem a diszítési jelleg fontos az ábrázolásaiknál. Műhelyábrázolások helyett az elhunyt földi mesterségét legvilágosabban úgy fejezhették ki, ha szerszámaival a kezében faragták ki. A szerszámok előfordulnak ezenkívül az elhunytak portraitjai alatt elhúzódo keskeny képmezőben, elszórva az ábrázolt alak körül, a sírkövek keskeny oldalain, a felírást tartalmazó mező alatt, a sarkophagokon pedig a felírtos mező két oldalán.

A kézművesek és iparosok foglalkozásának ilyen jelzésével mindenütt találkozunk a római birodalom területén. Itálián kívül az eszközök ábrázolása legnagyobb számban Galliában fordul elő, ahol az I. századtól a IV. század végéig állandóan szerepel a síremlékeken. Gyakoriak Dalmáciában, kisebb számmal jelennek meg Germániában, valamint Rætiában is. Ezen elterjedtségük miatt a pannoniai szerszámábrázolásokhoz analógiákat nagy számban találunk. Emlékeink azt mutatják, hogy kiindulási helyük Itália volt s onnan jutottak át Pannoniába az I. században Itáliával fennálló virágzó kereskedelmi összeköttetés idején. Igen korán meghonosodtak a kelta benszülöttek sírkövein, amint az Galliában is megtörtént. Ez azonban nem jogosít fel annak a feltevésére, hogy a galliai ábrázolások és a pannoniaiak között szorosabb viszony állana fenn.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ezen eszközök sok esetben nem álltak kapcsolatban az elhunyt foglalkozásával. Ezen eltérésekre különösen Patsch¹⁰ és Gumerus¹¹ hívták fel a figyelmet. A galliai síremlékeken gyakori a kapacs (ascia) és egyéb szerszámok ábrázolása akkor is, midőn az elhunyt foglalkozása nem volt sem kőfaragó, sem ács. Ilyenkor ezek az emlékművet faragó mestereknek a jelvényei s jelentésük, hogy a síremlék új és használva nem volt.¹² Ugyancsak Galliában a «sub ascia dedicavit» formula mellett az asciát libellával együtt szerepeltetik. Most már szimbólikus értelemmel bírnak e szerszámok: a régi kettős balta kultuszának utolsó megnyilatkozására magyarázzák.¹³

Pannoniában is a kőfaragó szerszámok egy pár síremléken nem vonatkoznak az elhunyt foglalkozására. Szimbólikus értelmük azonban nincsen, hanem amint Galliában és Dalmáciában gyakori eset: a kőfaragómesterek jelzései.

Mivel a szerszámok ábrázolásai elsősorban gazdaságtörténeti szempontból bírnak fontossággal, ajánlatos mesterségek szerint

való csoportosításuk. A síremlékek stilisztikai sajátosságai és chronologiai vonatkozásai így nem játszanak nagy szerepet. Sok esetben nem lehet pontosan megállapítani, hogy az eszközök milyen mesteriséget jelentenek, mivel azonos szerszámok szerepelnek, mint majd látni fogjuk az ács-, építés- és kőfaragómesterségeknél is.¹⁴

Benszülöttek síremlékeinek bemutatásával kezdjük a sorozatot. Sírköveiken előforduló szerszámok kevés iparágra terjeszkednek ki. Ezek kapcsolatban állanak a kelta lakosság általános foglalkozásával, melyet mint szerkesek és postások (veredarīi) fejtettek ki a római uralom alatt.¹⁵ Sírköveik legbiztosabb igazolását adják, hogy hamar beleélték magukat a rómaiak által teremtett új állapotba s a kézművesség is hamar terjedt közöttük.

Benszülött kovács sírkövének kell tartanunk egy szentendrei töredékes emléket az Aquincumi Múzeumban.¹⁶ (1. ábra.) A sírkőnek csak a baloldala maradt meg épen, a jobboldala hiányzik. Az arcképes mezőből egy idős és egy fiatal pannoniai viseletű nőalak mellképei maradtak meg, a hiányzó jobboldalt a mesterember foglalta el, akinek foglalkozására vonatkoznak a következő keskeny mezőben ábrázolt szerszámok. Itt a háromláb s mellette álló férfialaktól balra fogó (forceps) és üllő (incus) vannak ábrázolva. A megfelelő hiányzó jobboldalon kalapácsot kell elképzelnünk. Midőn az elhunyt kovácsok foglalkozását egyedül szerszámaikkal fejezik ki a síremlékeken, akkor a kalapács (malleus), fogó és üllő elmaradhatatlan darabok, rajtuk kívül fűrő (terebra), reszelő (scobina) és kapacs (ascia) fordulnak elő.

Egy elhunyt kovács foglalkozása jobban domborodik ki az Aquincumi Múzeum egy másik kövén, mely a Bécsi út közelében került elő.¹⁷ (2. ábra.) A sírkő csonka, hiányzik a jobb felső sarka.

1. ábra. Sírkő Szentendréről az Aquincumi Múzeumban.

Grabstein von Szentendre. Aquincum, Mus.

A felső képmezőben ábrázolt alakok közül csak a helyi divat szerint öltözött nő alakja teljes. A férfinak a feje hiányzik. Jobb kezében kalapács (malleus) van, mellyel a másik kezében tartott vasdarabra(?)¹⁸ készül ütni. E tárgyak az elhunyt kovács mesteriségét jelzik. A következő keskenyebb mezőben számfogatót és vele szembe jövő öszvért látunk. E jelenet nem választható el az illető foglalkozásától; a szerszámnélküli öszvér, amint egyik első lábát felemeli, mindenesetre az elhunyt foglalkozására céloz.

2. ábra. Sírkő Ó-Budáról az Aquincumi Múzeumban.

Grabstein aus Altofen. Aquincum, Museum.

három mellképpel diszített csikvári kővön a férfi és nő között lévő kis gyerek kalapácsot tart.²² Ez a jelen esetben a gyerekek kezébe adott szokásos játékszert (madarat, almát stb.) helyettesíti.

Ó-Budáról került a Nemzeti Múzeumba azon sírkő, melyet Sept. Colonus Attusonius öszvérhajtó tiszteletére felesége állíttatott.²³ A feliratban is feltüntetett foglalkozására (mulio) céloz az ormot támasztó oszlopok között a nyolc küllős kerék képe, valamint a feliratos mező felett a DM betűk között az ostor (flagellum).

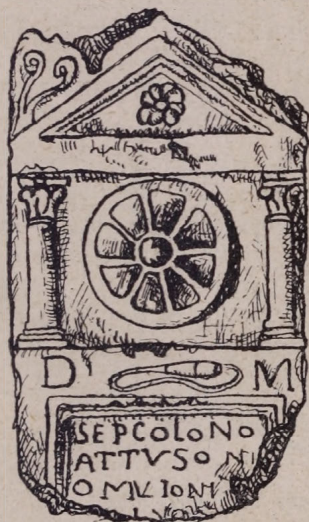
Nem hagyhatunk említés nélkül egy iggi követ.¹⁹ A felirat felett fogó, kalapács és üllő szerepelnek. A felirattal, mint azt már Mommsen is megjegyezte, nem biztos, hogy összefüggésben voltak. Mindenesetre azonban mesterséget jeleztek, vagy az elhunytét, vagy a síremlék állítójaét, mint ez utóbbi Itáliában gyakran elő is fordul. E szerszámoknak a sírkő felső lezárásánál való alkalmazására több példát hozhatunk fel. Így szerepelnek C. Satillius C. F. Hymnus és feleségének kővén a római Museo Nazionale-ban,²⁰ valamint Trebellia Melpomene hamvedrén is.²¹

Kalapácsot olyankor is adtak az elhunyt kezébe, midőn nem lehet benne a foglalkozás jelölését látnunk. Egy

A pannoniai sírköveken benszülöttek kezében gyakran szerepel az ostor. Midőn e sírkövön az ostor mellé a kereket is kiteszik, ezzel azt jelezték, hogy az öszvérhajtó szekerek készítésével is foglalkozott. (3. ábra.)

A sírköveken egyes szerszámokkal az elhunytak építész (architectus), ács (faber tignarius) foglalkozására is utaltak.²⁴ Ide biztosan csak két oly síremléket sorozhatunk, amelyeken a felirat vagy egyéb ábrázolás is céloz e mesterségekre; egy harmadikról pedig azt állíthatjuk, hogy a rajta lévő szerszámok inkább ács vagy építész, mint kőfaragómesterséget jelentettek.

3. ábra. Sírkő Ó-Budáról a Nemzeti Múzeumban.

Grabstein aus Altofen. Budapest, Ung. Nat. Museum.

4. ábra. Sírkő az Aquincumi Múzeumban. Grabstein im Museum Aquincum.

P. Ael. Provincialis csonka sírkövén a felirat alá egy szintezőt (libella) véstek ki.²⁵ Kuzsinszky Bálint, aki az emléket ismertette, kapcsolatba hozta az elhunyt foglalkozásával, aki mint kiszolgált jelvénytartó (exsignifer) vonult nyugalomba. A legiok signiferjei a képzetesebb emberek közül kerültek ki, akiket az építkezések vezetésénél is fel lehetett használni. A sírkő libellája ilyen megbízásainak emlékéül készült. (4. ábra.)

Egy ó-budai csonka sírkőről, melyen ácsszerszámok vannak, kimutatta Kuzsinszky, hogy egy tartományi helytartó testőréé (eques singularis) volt.²⁶ A sírkőből a feliratos mező alatti

domborműves rész maradt fenn, ahol az elhunyt a Róma városi eques singularis Augusti mintájára felszerszámozott lovával együtt jelenik meg. Baljában tartja szalaggal átkötött lándzsáját. A lovas körül körző (circinus), kapacs²⁷ és ácskapocs domborodnak ki. Szerszámoknak az alak körül elszórtan való ábrázolása gyakran fordul elő. Itt azt jelenti, hogy az elhunyt csapatában az ács vagy építészeti munkákat végezte. Kuzsinszky ennek erősítésére felhoz egy Róma városi feliratot, mely az equites singulares csapatának építészéről (architectus, C. I. L. VI. 3182.) számol be. (5. ábra.)

5. ábra. Sírkő-töredék Ó-Budáról az Aquincumi Múzeumban.

Grabsteinbruchstück aus Altöfen. Aquincum, Museum.

Mar. Aur. Zosimus Tétényből előkerült sírkövén, melyet elhalt feleségének és napájának, valamint magának és fiának még életében állított, a szerszámok szorosban bekapcsolódnak a sírtábla díszes előlapjába.²⁸ A mellképes mező alatt elhúzódó áldozati jelenetet egyik oldalon félkörrel határolt kapacs és körző, a másik oldalon hasonlóképpen határolt szögmérő (norma) zárja le. Miután a felirat Zosimus foglalkozását nem említi, nem mondhatjuk meg határozottan, hogy a három szerszám mire vonatkozik. Ezek lehetnek kőfaragó, ács és építész jelvényei is. Az utóbbi kettőt valószínűbbnek tartjuk. Zosimus életében állíttatta síremlékét s ez erősíti feltevéssünket, hogy a kőfaragó megrendelőjének foglalkozására utalt e szerszámokkal. (6. ábra.)

Külön csoportot képeznek azok a síremlékek, melyeken kőfaragók (lapidarius, lapicida, marmorarius, quadratarius)²⁹ mesterségére történik utalás. Ezek vannak Pannoniában a legnagyobb számmal képviselve. Midőn a feliratban nem történik utalás a foglalkozásra soly szerszámok szerepelnek, melyek többféle mesterségnél, az építés-, ács- és kőfaragó munkáknál használhatóak, akkor helyesebb, ha a kőfaragók jelvényeit látjuk e domborművesábrázolásokban vagy bevésésekben. A köveken ábrázolt szerszámok előfordulnak a vasleletekben is. Különösen gazdagnak kell tartanunk kőmegmunkáló szerszámokban az Aquincumi Múzeumot.

6. ábra.

Sírkő Tétényből a Nemzeti Múzeumban.
Grabstein aus Tétény. Ung. Nat. Museum.

Ó-Budán a Vörösvári-út 22. sz. ház udvarán áll egy csonka sírkő.³⁰ Egyedül a pillérektől határolt mellképeket tartalmazó képmező maradt meg. Három felnőtt és két gyermek arképe domborodik ki az előoldalon. Hátlapján és egyik oldallapján szerszámokat kapunk: a hátsó oldalon egy különös alakú szögmérőt (norma);

7. és 8. ábra. Egy óbudai sírkő két oldala.

Zwei Seiten eines Altöfener Grabsteins.

oldallapján kéthegyű kőhasító csákányt, kalapácsot, vésőt (scalprum) és körzöt (circinus). (7. és 8. ábrák). Ezen eszközök a kőfaragó legfontosabb darabjai. A síremlék már különös formája és díszítése miatt is elűt a többi pannoniai sírkőtől. Mind a négy oldalán tartalmazott faragást. Ily sok eszköz szerepeltetése világossá tette, hogy az elhunyt a kőfaragómesterséget űzte. Itáliá-

ból³¹ és Galliából³² több sírkövet idézhetünk, melyeken hasonlóképpen kifejezésre az egykori mesterség.

A következő kömlékeken a kőfaragó szerszámok mesterjegyek s nem az elhunytak multjára vonatkoznak.

Egymás mellett szerepel a kettős hegyben végződő kőhasító csákány és kőfaragó kalapács egy sírkőnek hosszában, egyenesen levágott bal oldalán.³³ (9. ábra). A Victoria-téglagyár telepéről került az Aquincumi Múzeumba. Mivel a mellképes ábrázolásból csak az egyik alak bal része maradt fenn s a fölírat sem ad felvilágosítást, ezért el kell attól tekintenünk, hogy a két szerszámot a halott foglalkozásával hozzuk kapcsolatba. A sírkövek oldallapjain megjelenő ily szerszám-ábrázolások a kőfaragó bélyegei s jelenthették azt is, hogy a sírkő új s rendelésre készült.

9. ábra.

Sírkő Ó-Budáról az Aquincumi Múzeumban.

*Grabstein aus All-
ofen. Aquincum,
Museum.*

Ael. Justinusnak a legio I. adiutrix legatusa írnokának (librarius) Tatabányáról (Komárom m.) származó sírkövén a feliratos mező alatt három kőfaragó eszközt ismerünk fel.³⁴ (10. ábra.) A kettőshegyű kapocs, véső és kőfaragó kalapács nem állott az elhunyt foglalkozásával kapcsolatban. Az elhunyt foglalkozását jelezték a feliratban is, azonkívül a szerszámok nem tartoznak bele a fő képmezőbe; a felirat alatt üresen maradt tért foglalják el, ide pedig csak a kőfaragó mesterjegyeiként kerültek. Véső és kalapács gyakran fordul elő a pannoniai sírköveken, a kapocs ritkán. Ezenkívül még egy aquincumi sírkövön alkalmazták mint ácsszerszámot. Ismeretes azonban egy ó-keresztény quadratarius sírkövről, ahol hasonlóképpen kalapács és vésővel együtt találjuk.³⁵ Ilyen kapcsolatok erősítették a kölapokat egymáshoz s ezekkel zárták le a kősarkophagok tetejét is.³⁶

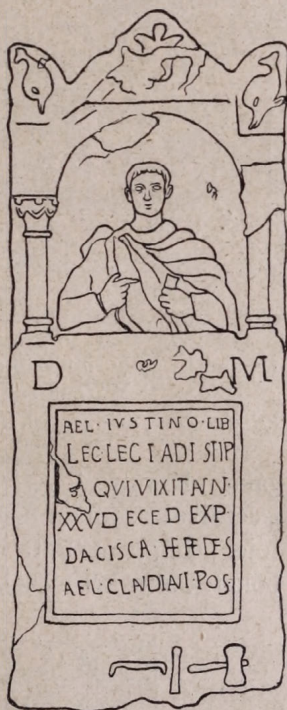
A feliratos mező alatt üresen hagyott térben diszítéssel karöltve szerepel két szerszám L. Val. Longinusnak, a leg. I. adi. kiszolgált katonájának (veteranus), sírkövén, amelyet elhunyt fiának és magának még életében állíttatott.³⁷ A kőfaragó a felirat alatti mezőt három részre osztotta. A középső szélesebb részbe három szőlőt csipkedő madarat (galambokat?) faragott ki, két

oldalt pedig jobbra kapacst, balra egy körzöt vagy fogót mint mesterségére utaló szerszámokat. A pannoniai sírköveken itt fordul elő egyedül, hogy a szerszámok szorosabb kapcsolatban állnak a diszítéssel.

Egyes szerszámok ábrázolásai is előfordulnak a síremlékeken. Egy iggi sírkövön³⁸ két *ascia* szerepel, a felirattal nem függnek össze s így csak a kőfaragó jelzésekképpen foghatók fel.³⁹ Máskép például meg sem értenők egy szombathelyi Venus vict(rix) fogadalmi emléken⁴⁰ a felírás alatt lévő ascíát.

Kőfaragó kalapács és körző előfordul egy mitológiai jelenetet ábrázoló domborművön, mely Ó-Budáról került a Nemzeti Múzeumba.⁴¹ A jelenet Theseus és Minotaurus küzdelmét mutatja, jobbra tőlük egy attikai ifjú szemléli a viadalt. A dekoratív jelleg itt is távol áll az eszközök ábrázolásától. A kőfaragó mesterjegyei. (11. ábra).

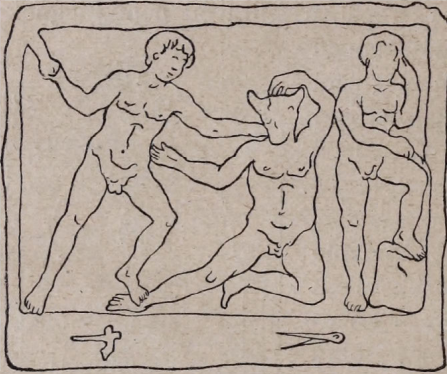
Egy aquincumi sarkophagon a feliratos mezőn belül jobboldalon kapacs, baloldalon szintező (libella) szerepel.⁴² (12. ábra.) E két szerszámnak együttes előfordulása Galliában a «*sub ascia dedicavit*» formulával kapcsolatban nem mesterségre való utalással függ össze, hanem szimbólikus értelemmel bírt. Gallián kívül Itáliában⁴³ is szerepelnek s Rætiában sem hiányzanak.⁴⁴ Az utóbbi helyeken, hol a *s. a. d.* formula nem szerepel, nem is jelenthettek átvitt, vallásos értelmet. Az itáliai példányoknál Gumerus az elhunytak foglalkozásával hozta őket kapcsolatba, a regensburgi sarkophagnál pedig elfogadjuk azon magyarázatot, amely szerint azt jelentette, hogy a koporsó új volt s még nem használták.⁴⁵ Pannoniában a kézművesszerszámok egy esetben sem álltak szimbólikus jelentéssel kapcsolatban. Mindig megvolt a kapcsolat vagy az elhunyttal, vagy a kőfaragóval. Jelen esetben a sarkophagot az Antiochiából származó Sex.

10. ábra. Sírkő Tatabányáról a Nemz. Múzeumban.

Grabstein aus Tatabánya.
Budapest, Ung. Nat. Museum.

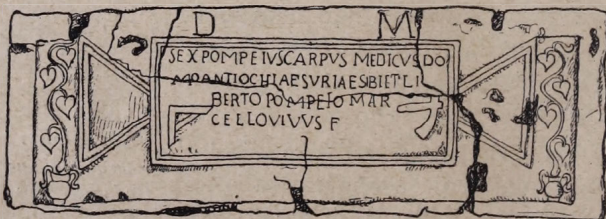
Pompeius Carpus orvos (medicus) még életében állíttatta magának és szabadosának, Pompeius Marcellusnak. A kapacs és szintező nem jelenthették az orvos foglalkozását, ennek jelzésére más eszközök ábrázolására lett volna szükség. A regensburgi Reticus-sarkophag hasonló ábrázolásával megegyezően itt is a kőfaragóval hozzuk őket kapcsolatba.

11. ábra. Dombormű Ó-Budáról a Nemz. Múzeumban.
Relief aus Altöfen. Budapest, Ung. Nat. Museum.

gátat alá vette.⁴⁷ A feliratos mező alatt lévő kis képmező ábrázolásaival azonban nem foglalkozott; Schön, a sírkő első ismertetője, pedig nem tudta helyesen megmagyarázni a különböző darabokat. Ezen kis mezőben ábrázolt szerszámok az elhunyt foglal-

Bononius Vitalis sír emléke újabb kézművesiparról számol be.⁴⁶ (13. ábra). A feliratból megtudjuk, hogy az emléket M. Aur. Januarius a leg. I. adi. kiszolgált katonája és Aelia Ingenua állíttatták az elhunyt férj, Bononius Vitalis emlékeül. A sírkövet Hampel stílustörténeti szempontból már viz-

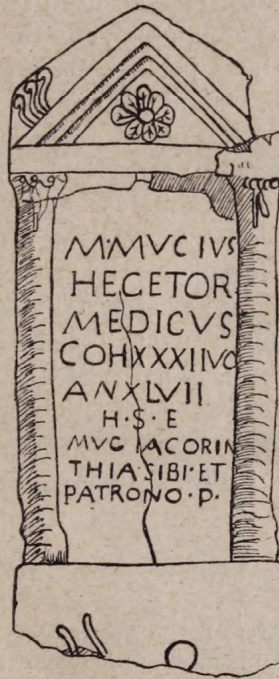
12. ábra. Sarkophag az Aquincumi Múzeumban.
Sarkophag aus dem Museum von Aquincum.

kozására, a cipésmesterségre utalnak. A szerszámok baloldaltól kezdve a következők: Az első egy kétkarú szögmérő (norma). A második szerszám egy cipészár (subula vagy fistula sutoria);⁴⁸ alakja a Via Cassia egy sírkövéről⁴⁹ és egy dalmáciai (Skelamiból

való) sírkőről⁵⁰ már ismeretesek voltak. A harmadik egy közönséges véső (tornus). A negyedik egyeneselű cipésszék (σμίλη, scalprum).⁵¹ Az utána következő tárgy nem más, mint egy kétfülű edény, mely szerszámokkal van tele. A hatodik tárgy a cipésszek különös formájú kése, melynek éle félholdalakú. Ezt a görögben περιτομεύς vagy τομεύς-nek nevezték, a latin nyelvben megfelel neki

13. ábra. Sírkő Ó-Szőnyről a Nemz. Múzeumban.
Grabstein von Ó-Szőny. Budapest, Ung. Nat. Museum.

14. ábra. Sírkő Sziszekről a Zágrábi Múzeumban.
Grabstein aus Sziszek. Agram, Museum.

a culter crepidarius.⁵² Az utolsó tárgy egy sámfá (forma calcei vagy caligaris).⁵³ Ezen szerszámok egy cipész műhelyéből sem hiányozhattak. Nem szerepeltetik azonban mindig ily nagy számban a domborműves ábrázolásoknál. Olykor csak a sámfát faragják ki, mint azt Rómában C. Julius Heliusnak a Via triumphalison talált sírkövén látjuk, ahol az elhunyt mellképe felett a félkörös alakú oromban jelenik meg.⁵⁴ Ennél valamivel többet ábrá-

zol a Tortonai Múzeum cipész-sírköve, ahol két sámfán kívül egy félholdelű cipésszék és véső van kifaragva.⁵⁵ A trieri urna oldalán egy sámf, cipésszkalapács, kapacs (ascia) és reszelő (scobina) szerepelnek.⁵⁶ A Nemzeti Múzeum cipész-sírkövén a sokféle szerszám azt mutatja, hogy Bononius Vitalis képzetesebb sutor volt s nem holmi foltozó varga (sutor cerdo).⁵⁷

Egy Sziszekről származó sírkövel zárjuk be a sorozatot.⁵⁸ (14. ábra). A felirat alatti része, ahol a foglalkozásra utaló szerszámokat faragták ki, csonka. A sírkövet Muc. Corinthia még életében állíttatta patronusának, M. Mucius Hegetornak, aki a coh(ors) XXXII. vo(luntariorum) orvosa volt. A szerszámok közül felismerhető egy orvosi csipesz (volsella)⁵⁹ és egy sebkutató (specillum) töredékei. A capitolumi múzeum egy féldomborműves tábláján és a Laterani Múzeum egy sírkövén kívül nem tudok rá esetet, hogy orvosi szerszámokat magukban ábrázoltak volna.⁶⁰ Az orvosokat foglalkozásuk közben sokszor örökítik meg a síremlékeken, olykor műszereiket tartalmazó dobozkával együtt, katonaovosokat látunk Traianus oszlopán is.⁶¹ A katonaovosok egyébként a polgári betegek gyógyításával is foglalkoztak s ez volt egyik oka annak, hogy Hegetor sírkövét a katonai fegyverzeteket és felszerelési tárgyakat ábrázoló síremlékek sokaságából kiragadtuk és ide iktattuk a mesteremberek emlékművei közé.

Nagy Lajos.

JEGYZETEK.

¹ Arch. Ért. 1880. 388—389. l. Pannoniai costumeképek.

² Altmann W. : Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit. Berlin, 1905. 246. l. — Blümner H. : Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern. III. 25. ábra.

³ Gumerus H. : Darstellungen aus dem Handwerk auf römischen Grab- und Votivsteinen in Italien. Jahrbuch des k. d. arch. Inst. (Röm. Abt.) XXVIII. (1913.) 63—126. l. Egy itáliai sírkő aranyműves műhelyt mutató ábrázolása a Szépm. Múz.-ban. Hekler : Berl. Phil. Wochensch. XXXIII. 472. l. ; Láng M. : Österr. Jahreshefte XVII. (1913.) Beiblatt 65. l. ; Hekler : Az antik plasztikai gyűjtemény. Budapest. 1920. 62 l.

⁴ Patsch : Wiss. Mitteilungen aus Bosnien évfolyamaiban ismertette.

⁵ Espérandieu E. : Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine. I—IV. köt. J. Reinach : Guide illustré du Musée de Saint-Germain. Paris. 88., 89., 90., 93., 98., 99. és 100. ábrák.

⁶ Jahn O. : Darstellungen antiker Reliefs, welche sich auf Handwerk und Handelsverkehr beziehen. Berichte der phil.-hist. Klasse der königlich

sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften 1861. 291—374. l.; H. Blü-
mer : Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen
und Römern. I—IV.; Daremberg et Saglio : Dictionnaire des antiquités
grecques et romaines ipar és kereskedelemre vonatkozó cikkei; R. Gall :
Zum Relief an röm. Grabsteinen. III. Reliefs, die sich auf den Stand und
die Beschäftigung des Verstorbenen beziehen. Siebenter Jahresbericht über
das k. k. Staatsgymnasium im XXI. Wiener Gemeindebezirke (Florisdorf)
Wien 1907. 6. és köv. l.

⁷ Willers : Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie
von Capua und von Niedergermanien. Hannover u. Leipzig. 1908. 27. l.;
Hekler A. : Forschungen in Intercisa. Öst. Jahreshfte XV (1912); Hekler A. :
Vasárnapi Ujság, 1914. 332. l.

⁸ Duncy : Histoire des Romains. Tom. V., 1883. 636. l.

⁹ Wiss Mitt. aus Bosnien. XI 155. l. 64. ábra.

¹⁰ Wiss. Mitteil. aus Bosnien. V (1897) 189; u. i. VII. (1900) 77. l.;
Öst. Jahreshfte V. (1902). Beibl. 1; v. ö. Altmann id. m. 247. l.

¹¹ Gumerus id. m.

¹² Hettner : Die römischen Steindenkmäler des Provinzialmuseums zu
Trier. Trier, 1893. 88. l.

¹³ Daremberg et Saglio : Dictionnaire . . . IV. 1170. V. ö. még Blümner
id. m. II. 209—210. l. — Az ascia gyakori előfordulását az északitáliai sír-
köveken, mikor nem a foglalkozásra vonatkoznak, Dütschke a gonosz szel-
lemek elleni amulettnek véli. Ravennatische Studien. 1909. 65. l.

¹⁴ Emlékanyagunk nem mondható teljesnek. Két aquincumi síremléken
kívül, melyekre Kuzsinszky Bálint egyetemi tanár úr szives engedélye
folytán itt lesz először alkalmam hivatkozni, csak a már eddig is közölt
és más vonatkozásban bemutatott síremlékekre terjeszkedhetem ki. Külö-
nösen az eddig még nem ismertett carnuntumi síremlékek kőfaragó szer-
számainak távolmaradása jelent érzékeny hiányt, melyekre így csak dr. Ku-
zsinszky Bálint egy. tanár úr szóbeli közlése nyomán hivatkozhatom. Eddig
csak egy ilyen carnuntumi kő ismertetéséről van tudomásom. C. J. L. III.
4456, melynek alsó részén ácsszerszámok (instrumenta fabrilia) vannak ki-
faragva.

¹⁵ Hyginus említi a veredarii Pannonii-t. De castr. met. 24. 30. V. ö.
Kuzsinszky : Bud. Rég. VII, 63. l.

¹⁶ Ism. Kuzsinszky : Bud. Rég. VII. (1909), 61—62. l.

¹⁷ Ism. Kuzsinszky : Bud. Rég. V. (1897), 155. l.; Láng M. : Die
Pannonische Frauentracht. Öst. Jahreshfte 1919. 240. l. 108. ábra.

¹⁸ E vasdarabot kis üllőnek is tarthatjuk. Az ismeretes kovácsmester
ábrázolásoknál igen sokszor az üllőt kis alakban faragják ki. Ilyen kézbe-
fogható kis üllő ismeretes egy saalburgi zárt vasleletből is. (Saalburg Jahr-
buch 1910. 59. l. 21. ábra és III. tábla 7. sz.) E kis üllő felső részén át van
fúrva, úgy néz ki, mint a balta-féle szerszámoknál a fanyélhez szolgáló lyuk.
Ez okozhatta, hogy Hampel P. Aelius Vitalis sírkövén baltára magyaráz egy
ilyen szerszámot. Balta nyél nélkül értelmetlen volna az elhunyt kezében.
Arch. Ért. XXV. (1905), 228. l. A Nemz. Múzeum legrégebb pannoniai sír-
táblái. 1906. 37—38. l. 29. ábra.

- ¹⁹ C. J. L. III. Suppl. 10743.
²⁰ Gumerus id. m. 82. l. 10. ábra.
²¹ C. J. L. VI. 27591. Jelenleg Angliában (Woburn Abbey, Bedfordshire).
²² C. J. L. III. 3351; Rómer: Arch. Közl. 3. (1863). 158. l.
²³ C. J. L. III. 10557; Rómer—Desjardius: A Magy. Nemz. Múzeum római feliratos emlékei. 177. sz.; Hampel: Arch. Ért. XXVII. (1907), 328. l. 44. ábra.

²⁴ Sírköveken a következő szerszámok vonatkoznak az ács vagy építész mesterségeire: ascia, securis, bipennis, dolabra, cuneus, scalprum, terebra, runcina, serra, regula, norma, libella, circinus. Olykor a kovácsmesterség szerszámait összekeverik az ácsokéival. Így szerepel forceps, scobina és malleus is.

- ²⁵ Bud. Rég. VII. (1900). 59. l.; C. J. L. III. Suppl. 14354¹.
²⁶ Bud. Rég. V. (1897). 157. l.
²⁷ Valerius Valentinus, kiszolgált eques singularis sírkövén (a zágrábi múz.-ban) ascia szerepel. Ez azonban a kőfaragó jelvénye. C. J. L. III. 2061.
²⁸ C. J. L. III. 3403. Rómer—Desjardins... 383. sz.
²⁹ V. ö. Blümner id. m. III. köt. 188. l.
³⁰ Kuzsinszky Bálint egyet. tanár úr engedélye folytán ismertethetem e sírkő szerszámait s a fényképfelvételeket is neki köszönhetem.
³¹ Gumerus id. m. 122. l.
³² Espérandieu id. m. I. köt. 440. l. 730. sz.; II. köt. 1501. és 1509. sz., III. köt. 2749. sz.
³³ Kuzsinszky: Bud. Rég. V. (1897), 149. l.
³⁴ Ism. Mahler: Arch. Ért. XXVII. (1907), 237. l.
³⁵ C. J. L. VI. 33902. De Rossi: Inscriptiones Christianæ Urbis Romæ. I. 256. l. rajzzal.

³⁶ Az Anquincumi Múzeum őriz egy ilyen kapcsot, melyet egy sarkophagból vettek ki. Leltárszáma J. 113.

³⁷ Lelhelye Ó-Szőny s jelenleg is ott őrzik a régi Zichy-féle uradalom udvarán. C. J. L. III. Suppl. 11035.; Arch.-epigr. Mitt. XIV. (1891), 81 l. (Fröhlich) és 132. l. (Kubitschek olvasásában).

³⁸ C. J. L. III. 3824.

³⁹ A zágrábi Múzeum két Dalmáciából származó sírköve a keretelt feliratos mezőben a felírás alatt egy-egy ascia-t mutat. Hampel, aki e két követ a pannoniai síremlékek osztályozásánál említi, a két ascia-ban a lapicida szerszámait ismeri fel. C. J. L. III. 2061, 2518; Brunsmid, Vjesnik... IX. (1917), 176. és 179. l.; Hampel: Arch. Ért. XXVII. (1907), 308. l.

⁴⁰ C. J. L. III. 4167.

⁴¹ Ziehen: Arch. Ért. IX. (1889), 155. l.; Reinach: Répertoire de Reliefs Grecs et Romains. t. II. (Paris, 1912), 117. l.

⁴² E sarkophag még kiadatlan. Dr. Kuzsinszky Bálint egy. tanár úr szives engedélye folytán tehetek itt említést e köemlékről. A szintező kifaragásánál a függő ónt (perpendicularum) elhagyták.

⁴³ Gumerus id. m. 117. l.

⁴⁴ C. J. L. III. 5812. (Augsburg), 5951. és 11068. (Regensburg).

⁴⁵ Führer durch die prähistorisch-römische Sammlung zu St. Ulrich in Regensburg (von Gg. Steinmetz), 1910. 14. l.

⁴⁶ A sírkő Ó-Szönyről került a Nemz. Múzeumba. Ism. J. Schön az Arch.-epigr. Mitt. X. (1886), 110. l.; C. J. L. III. Suppl. 11024.

⁴⁷ Hampel: A pannoniai síremlékek áttekintő osztályozása. Arch. Ért. XXVII. (1907), 312. l.

⁴⁸ Blümner id. m. I². 280. l.

⁴⁹ Rich.: Ill. Wörterbuch, 593. l.

⁵⁰ Wiss. Mitt. aus Bosnien. XI, 155. l. 64. ábra.

⁵¹ V. ö. Horatius, Sat. II. 3, 106: si scalpra et formas non (emat) sutor.

⁵² Sempr. Asellio lásd Gellius XIII. 22 (21), 8: crepidarium cultellum rogavit a crepidario sutore. Blümner id. m. I², 278. l.

⁵³ Schön a második és harmadik szerszámot fúrónak, a negyediket kettős baltának, a tálat scriniumnak nézte, melyben tekercek vannak.

⁵⁴ C. J. L. VI. 33914; Altmann id. m. 248. l. 194. ábra.

⁵⁵ Helyes leírását adta ezen emlékeknek Héron de Villefosse: Outils d'artisans Romains. Mémoires des antiquaires de France, LXII. (1901), 207. l.; Gumerus: Der Grabstein eines Schusters im Museum von Tortona. Mitt. des kais.-deutsch. Arch. Inst. (Röm. Abt.) 1912. 230–233. l. melléklettel.

⁵⁶ F. Hettner: Illustrierter Führer durch des Provinzialmuseum in Trier. Trier, 1903. 38. l.; Westdeutsche Zeitschrift VIII. (1889), 274. l.; Hettner: Die röm. Steindenkmäler . . . 89. l. 192. szám.

⁵⁷ V. ö. Martialis III. 16, 1; 59, 1; 99, 1. Juvenalis 4, 153; 8, 182.

⁵⁸ C. J. L. III. 10854; Brunsmid, Vjesnik . . . 1909. 154. l. 346. sz.

⁵⁹ Celsus VII, 10, 7. Rich. Ill. Wörterbuch 690. l.

⁶⁰ Jahn id. m. 330. l. 146. sz. jegyzet, IX. tábla 10. sz. és Durny: Histoire des Romains. Tom. V. (1883), 427. l.; Daremberg—Saglio: Dictionnaire . . . 1415. ábra

⁶¹ Lásd Daremberg—Saglio: Dictionnaire . . . medicus cikkét. 1684. l. és R. Gall id. m. 11. l.

ADALÉKOK SAVARIA AMPHITHEATRUMÁHOZ

Mindaz, amit Savaria (Szombathely) amphitheatrumáról eddig tudtunk, annyi volt, hogy létezett,¹ de hogy hol, azt bizonyosan tudni nem lehetett. Dr. Kuzsinszky B. ezt mondja róla:² «Amennyiben Nemesis kultusza az amphitheatrális játékokkal szokott összefüggésben lenni, a Nemesis istennőnek szentelt két oltárkö (CIL III 10911. 13423) lelhelye esetleg Savaria amphitheatrumának nyomára vezethet.»

A város délnyugati határában, a Kálvária-dombnak város felé néző oldalán³ találtak 10—15 évvel ezelőtt egy nagyobb méretű és szép kidolgozású, Nemesisnek szentelt márványoltárt, mely a városi múzeum lapidáriumába már több darabra törve került, az egyes részeket azonban könnyen össze lehetett állítani (III. tábla; mag. 142, szélessége 73, vast. 50 cm). Felirata következő:

Nemesi—Aug(ustae) sac(rum).—L(ucius) Val(erius) Valerian(us),—dec(urio) col(oniae) Fl(aviae) Sisc(iae) —duumvir i(ure) d(icundo), flamen—divi Cl(audii), duumvir q(uin)q(uennalis), — sac(erdos) p(rovinciae) P(annoniae) S(uperioris), ex voto.

Nemesis névéhez a többi istenneveknél is gyakran használatos *augusta* jelző járul.⁴ A rómaiaknál hellén hatásra Nemesis a gladiator játékoknak, venatióknak, egyszóval az arenának lett védője, kit a játékok sorsa miatt nemcsak a gladiátorok és bestiariusok, hanem a játékok nézői is különös tiszteletben tartottak.⁵ Ezért találunk⁶ a legtöbb napvilágra került amphitheatrum mellett Nemesis-szentélyt, amely legtöbbször a színház falához volt építve.

A dedikáló *Lucius Valerius Valerianus*,⁷ *decurio coloniae Flaviae Sisciae*, tehát nem is savariai polgár, a sisciai ordónak (senatus) tagja, azonkívül a colonia igazságszolgáltató polgármestere (*duumvir i. d.*) s később *duumvir quinquennalis*,⁸ ami azt jelenti, hogy *lustrum*os évben volt a város legfőbb hivatalnoka s mint ilyen a *censust* vezette. Neve ezenkívül előfordul egy savariai datált (Kr. u. 188) márványtáblán, mely 88 polgárnak nevét öt *curiába* osztva tartalmazza.⁹

Eszerint az oltárkönek kora is a 188. év körüli időben állapítható meg, még pedig az oltárkönek kellett előbb készülnie, mert Valerianus ezen csak még sisciai *decurio*, savariai *decurionatus*át pedig címeinek elősorolásánál föltétlenül megemlítette volna.¹⁰ Úgy lehetett, hogy Valerianus sisciai *civis* volt, miután azonban mint ottani *decuriót*, *duumvirt*, *quinquennalist*, Pannonia Superior *sacerdos*ává választották,¹¹ savariai «*incola*» lett. Az ilyen letelepedett jövevények polgárai maradtak annak a városnak is, amelyben polgárjoguk volt, de kötelesek voltak új tartózkodási helyük terheihez is hozzájárulni, sőt a terhes hivatalok viselésében is ki kellett venni részüket és mindkét város törvényhatóságának alá voltak rendelve.¹² Új tartózkodási helyükön sorshúzás útján soroztattak be a *curiák* egyikébe, így juthatott Valerianus is a savariai *decuriók* második *curiájába*.¹³

Valerianus előkelő világi hivatalain kívül a legmagasabb¹⁴ papi tisztségeket is viselte: az istenített Claudius császár (uralk. Kr. u. 41—54) *flamenje* és Fejő-Pannonia főpapja volt.

Az ókor sajátos szokása szerint az uralkodó és annak szűkebb családi köre a rómaiaknál is isteni tiszteletben részesült. Ezen császárkultuszt különösen a tartományokban legnagyobb gonddal ápolták, ami természetes, hisz a császár iránti hűségnek ez volt egyik legbiztosabb jele. Rómában és a tartományokban e célra külön papi hivatalt szerveztek, mely évente az illető tartomány lakosait a császári ház isteni tiszteletében egyesítette s amely az egész tartományban minden mozgalmat szigorúan ellenőrzött és kettős, vallási és rendőri szerepével a római világuralom egyik legbiztosabb életfenntartó szerve lett.

Pannonia Superior vallási életének középpontja kezdettől fogva Savaria volt,¹⁵ itt gyűlt össze évenként az *ara* körül a *concilium*, melynek vezetésével a *sacerdos* volt megbízva. A *sacerdos* legfontosabb teendői közé tartozott az is, hogy az évenkénti nagy

császárünnepségek alkalmára összegyűlt tartományi népnek saját költségére játékokat rendezzen¹⁶ s így a bennszülött lakosságnak a római elemmel való összeolvadását előmozdítsa. Egyéb szórakoztatásokon kívül e játékokkal együtt járt a népnek megvendégelése is: játékokat, süteményeket, édességeket és más efféle eszközöket használtak fel egy ilyen fontos politikai cél elérésére; ezért a legfényesebb játékok a császárkultusz ünnepeire estek s az ilyen alkalomból kiosztott süteményeken nem szokott hiányozni a császár üdvére vonatkozó felírás sem.¹⁷

Ez a *sac. p. P. S.* kifejezés jelentősége, melyet még növel az a körülmény is, hogy az oltárkö datálható s így a provinciális császárkultusz történetéhez egy értékes adattal járul hozzá.

1. ábra.
Herkules-dombormű
Szombathelyről.

*Herakles-Relief
aus Szombathely
(Steinamanger).*

Municipialis császárkultuszra vonatkozik a *flamen divi Claudii* kifejezés. Ez Pannoniában egy kövön sem ismeretes, de Savariában, mint Claudius császár alapította coloniában érthető elfordulása,¹⁸ csak az a különös, hogy ily későn, Commodus alatt szerepel. Municipalis kultuszról lévén azonban szó, nem kell szükségképpen Savariára gondolni, Valerianus ép úgy lehetett Sisciában is Claudius flamenje. A flaminatus más városbeli hivatalokkal is összeegyeztethető volt, sőt előfordul az is, hogy ugyanazon személy különböző városokban más és más császár flamenje,¹⁹

Az oltárkö külső kiállítása, méretei s az a körülmény, hogy hivatalos személyiség nem *pro se suisque* állítja, azt igazolják, hogy Nemesis szentélynek képezhette berendezését. Nemesisnek abban az időben amphitheatrumokkal kapcsolatban szoktak templomot építeni, így a Nemesaum mellett joggal kereshető amphitheatrum, vagy más hasonló épület.²⁰

Csak az lehet kérdés, hogy mi az összefüggés az oltárkö és Nemeseum, illetve amphitheatrum között. Az biztos, hogy a színház ekkor először nem épülhetett, elképzelhetetlen ugyanis, hogy Savaria római lakossága az alapítás után 140 éven át meglehetett volna ilyen szórakozóhely nélkül.²¹ Így legvalószínűbb az, hogy Valerianus az oltárt valamely ünnepélyes alkalomból, talán quin-

quennalításának öröme²² *ludi quinqueales*-sel²³ kapcsolatban állította fel Nemesis szentélyében.

Több körülmény is mutat arra, hogy a provinciális császárkultusz épületei azon városrészben helyezkedtek el, ahol az amphitheatrumot találjuk. A CIL III 4192 és 4193 szoborfeliratok még Schönvisner korában ugyanezen városrészben kerültek elő;²⁴ a mult század közepe táján pedig a «Kálvárián» Hercules reliefet²⁵ (I. ábra.) találtak, miről szintén valamely közeli kultuszhely létezésére lehet következtetni.

Amphitheatrumunk ezen helyéről már régóta többféle szóhadgyomány volt ismeretes; mint Szombathelyen hallottam, 60—80 évvel ezelőtt még lehetett itten terraszokat látni, másik értesülés szerint pedig régebben a hegyoldalba római kőlépcső vezetett felfelé, melyet azóta a föld eltakart.

A régi Savaria területén egyéb tárgyak is kerültek elő, melyeket szerettek az amphitheatrummal kapcsolatba hozni. A CIL III 4183 feliratban szereplő *cryptat* Lipp színházra vonatkoztatja Suetonius egy helye alapján;²⁶ egy római terracotta tojásidomú és nagyságú golyót pedig *ovumnak* néz, amilyent cirkuszban szoktak használni és ennek alapján Savaria cirkuszára gondol.²⁷

Biztosnak csak annyi vehető, hogy a hegyoldal félkör alakú bevágásában amphitheatrum vagy theatrum állott, mely Neme-seummal volt kapcsolatban, továbbá hogy a császárkultusszal összefüggő többi épületek is a római város e részén helyezkedtek el.²⁸

Fettich Nándor.

JEGYZETEK.

¹ Az Acta Sanctorum ismeretes helye alapján: . . . *qui eum custodiebant, Sabariam duxerunt. Quem praeses Amantius per officium suum offerri sibi iussit in teatro* szent Quirinus élettörténete Acta SS. Junii, Antverpiae, 1695, pag. 382, cap 5. Ebből még nem kell szükségképen a szó valódi értelmében vett színházra gondolni.

2. ábra. Herkules-szobrocska. Szombathely, Vasvármegyei Múzeum.

Herakles-Statuette. Museum von Szombathely (Steinamanger).

² Pecz V. *Ókori Lex.* II. köt. «Savaria» 723. l.

³ A lelőhely környékének természetellenes alakja a figyelmet magára vonja. A több kilométer hosszú, keskenyen húzóódombnak e helyén ugyanis nagy félkör alakú bevágás van, mely első látásra elárulja, hogy emberi kéz munkája. Az oltárkö közvetlenül a bevágás alatt elterülő sík területen került elő.

⁴ Ennek jelentőségéről l. Domaszewski : *Abhandlungen zur römischen Religion*, Leipzig u. Berlin, Teubner, 1909, 72². l.

⁵ Premerstein : *Nemesis und ihre Bedeutung für die Agone*. Philologus, 1894, 400. l.

⁶ Atheni Dionysos-színház, Thasos, Mylasa, Venafrum, Aquincum, Carnuntum stb. Premerstein i. m. 405., 412. l.

⁷ Azonos tövű nomen és cognomen gyakori ; CIL III 4150 = Domit. Domitianus, Cl. Claudianus, Petronius Petronianus.

⁸ Duumvir i. d. és duumvir quinquennalis nem egyenlő hatalommal való felruházást, de egyenlőrangú hivatali állásokat jelent. Akit censusos évben választottak duumvir i. d.-vá, annak címe quinquennalis lett, de azért a két hivatal egyenlőrangú. CIL X 1074 (= 2378) d fölirat *A. Clodius Flaccus*ról emlékezik meg, aki háromszor volt duumvir, másodszer quinquennalis, mindhárom alkalommal különféle nagyszabású versenyeket, gladiator-i játékokat, venatiókat stb. rendezett megválasztatásának öröme. Neumann : *De quinquennialibus coloniarum et municipiorum*, Lipsiæ, Teubneriana 1892. p. 27.

⁹ CIL III 4150 ; Lipp Vilmos ezt közzétette Arch. Ért. II. 127—128. l., hol közli Mommsen véleményét is, mely szerint a tábla valamely templomnak, talán Hercules templomának építési költségeihez hozzájáruló polgárok nevét örökíti meg. Később Lipp egy tanulmányában azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy e tábla Savaria tanácstestületének valamely ünnepélyes alkalomból készített albuma. Lipp V. : *Tanulmányok*, Szombathely, 1880, 59. l. Ugyanezen listán szerepel a CIL III 4198 sírfeliraton is előforduló *C. Caesius Viktor*. E tipikus II. századi sírkő, mely szimbolikus ábrázolásai miatt is figyelemre méltó, jelenleg egyik vasmegyei község urasági birtokán látható, 1920 szeptemberében rajzot készítettem róla s mint akkor megállapítottam, betűformáinak vésése megegyezik oltárkövünkével. Egyébként sincs anakronizmus a márványtábla és oltárkö adatai között. Ez utóbbin Siscia még Flavia jelzővel szerepel (Kr. e. 188 előtti években), melyet Septimius Severus (Kr. u. 193—211) idejéig megtartott, ettől kezdve pedig állandóan Septimia jelzöt viselt ; Pecz V. *Ókori Lex.* II. köt. «Siscia». 801. l.

¹⁰ A címek felsorolását itt szabályosan emelkedő (tehát az időrendnek is megfelelő) cursus honorumnak kell tekinteni ; az összes címek sisciaiak, a sacerdotium kivételével, mely provinciális vonatkozású és Savariával csupán mint a tartományi császárkultusz székhelyével van összefüggésben.

¹¹ A sacerdos provinciabeli bármely városból volt választható, de kizárólag gazdag emberek közül, akik e hivatallal járó költségeket a sajátjukból fődözni tudták és akik az összes honores municipales-t végigviselték volt. Marquardt : *Römische Staatsverwaltung*. I. 367 ; 375, 5. l.

¹² Az «incola» közjogi helyzetére vonatkozólag I. Marquardt : *R. St.-V.* I. 466.

¹³ V. ö. CIL X 7518 — Sulci — ... *cooptato et adlecto in quinque decurias et inter sacerdotales prov. Sard. ob merita eius in re publica Sulcitani* ...

¹⁴ Marquardt : *R. St.-V.* III. 453. I.

¹⁵ Kornemann : *Zur Geschichte der antiken Herrscherkulte*, Separat-Abdruck aus den Beiträgen zur alten Geschichte. I. Leipzig, 1901, 130. l. összeállítja a savariai császárkultuszra vonatkozó feliratokat. Ehhez az anyaghoz hozzá lehet csatolni a szóbanforgó Nemesis-oltárkövön kívül még : 1. a savariai bábsütő-mintáknak császárkultuszra vonatkozó feliratait, tudományos feldolgozásuk Alföldi A.-tól, *Pannoniai agyagminták és vonatkozásai a császárokra*, különlenyomat az Arch. Ért. XXXVIII. kötetéből, Bpest, 1918 ; 2. egy kiadatlan savariai márványtábla-töredéket, mely Septimius Severus és Caracalla császárokra vonatkozik ; 3. Epem. IV. 496 = *Arch.-epigr. Mitt.* XVI. (1893), 30. l. : ... [in h.] dd. nn. augg. ... (szombat-helyi).

¹⁶ Marquardt : *R. St.-V.* I. 368. I.

¹⁷ A savariai bábsütő agyagmintákon : *salvo Aug(usto) aurea secula videmus ; Victoria Augusti ; conservatio Aug(usti)* ; Alföldi i. m. 17., 25., 28. l. 3., 5., 6. ábrák.

¹⁸ Plinius szavaiból (*h. n.* III. 24 (27) : *iam tamen colonia divi Claudii Sabaria* legalább is municipális császárkultuszra lehet következtetni (v. ö. CIL III 3279 : *Divo Hadriano Mursenses conditori suo*). Claudius emelte a várost egyszerre a legmagasabb közjogi helyzetbe, ami esetleg a város megalapításával egyidőben történt, de semmi esetre sem sokkal ez után. Savaria megalapításánál kereskedelmi szempontokon kívül valószínűleg szerepelt a császárkultusz kiterjesztésének gondolata is. Egy kelta városban, melyet csak imént hódítottak meg a birodalom részére, a hódítók császárkultuszát nem lehetett volna meghonosítani, erre egy külön város megalapítása volt szükséges a véres harcok árán megszerzett Pannonia nyugati határán. Erre vall a lakosság túlnyomó római eleme, Pecz : *Ókori Lex.* II. «Savaria», 722. l. — Claudius tiszteletére már életében épült templom másik kolóniájában, Camulodunumban, Kornemann i. m. 102. l. és u. i. 2. megj. ; sőt kultusza keleten is már életében el volt terjedve, Kornemann, 107. l.

¹⁹ CIL V 5126 — Bergomum II. század — *C. Cornelio, C. f. Vot. Miniciano* ... *flamini divi Claudii Bergomi* ... *flamini divi Traiani Mediolani*. — Flamen divi Claudii egyéb feliratokon : CIL V 875 Aquilea Kr. u. 105 ; CIL V 534 Tergeste Kr. u. 98 — 102 közöttől ; CIL V 6431 Ticinum ; CIL II 4217 Tarraco ; CIL IX 1123 flamen Claudialis, Trajanus utáni időből. — A mons Caeliuson lévő Claudius-templomra vonatkozó adatokat I. Jahresber. des kgl. Kaiser Friedrichs-Gymnasiums zu Frankfurt a/M. 1898, Dr. Aust : *Die stadtrömischen Tempelgründungen der Kaiserzeit.* S. VII — VIII.

²⁰ Premerstein a CIL VI 533 — Róma, Marsmező — *Nemesi sanctae campestri* felirattól következteti, hogy a Campus Martiuson Nemesis-szentély állott. *Philologus* i. m. h. 415. l.

²¹ Carnuntumban, mely municipium Hadrianus alatt, colonia pedig csak 192 után lett, az amphitheatrum már Kr. u. 73-ban állott s a Nemesium

is vele együtt épült. Bormann : Jahresber. 1890—91, 78. l. ; Aquincumban, Septimius Severus coloniájában az amphitheatrum 150 körül állott, Dáciában pedig, melyet Traianus szerzett meg a római birodalomnak, a porolissumi amphitheatrumot 157-ben roskatag állapota miatt restaurálni kellett (CIL III 836).

²² V. ö. CIL III 6170 (= 773) — Troesmis 218—222 közöttől — *M. Ulp. Antipater sacerdot. prov. et bis duumviral. ob honorem pontificatus.* CIL I 1246 = X 852 — Pompeii, amphitheatrum — *C. Quinctius C. f. Valgus M. Porcius M. f. duovir. quinq. coloniarum honoris causa spectacula de suo pec. fac. coer. et coloneis locum in perpetuum deder.* — Hivatalos személyiségek mint játékrendezők : Otto Toller, *De spectaculis, genis, distributionibus etc.* Altenburg, 1889 ide vonatkozó fejezetei.

²³ Sueton. Octav. 59 : *provinciarum pleraeque super templa et aras ludos quoque quinquennales paene oppidatim constituerunt.*

²⁴ «Haud . . . ita pridem in contigua Sabariae hodiernae villa Perenth effossus est Lapis . . . Schönvisner : *Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem.* Pestini MDCCXCI p. 5., 12.

²⁵ A tábla holléte ismeretlen, eredeti rajza az Akadémia arch. bizottságának levéltárában, rajta e ceruzajegyzetek : «1 és 1/2 láb — szélessége 10-el szűkebb — Benkő János — Szombathelyi — Káivárián».

²⁶ Vasm. régészeti egylet évi jelentése II. évf. (1874). 36. l.

²⁷ Arch. Ért. II. 129. l. — Savaria amphitheatrumáról még : Vasm. rég. e. é. jel. IV. évf. (1876), 34. l. ; Arch. Ért. VI. (1872) 9. l. Lakner E.: *Iványpontok a vas megyei régészeti egylet első működése elé* 10. l. és ehhez Arch. Ért. VI, 27. l.

²⁸ E sorok lezárása után jutott tudomásomra, hogy a Vasm. rég. egylet évi jel. 1877, 18. l. 6. ábrán közzétett, mészkőből faragott Hercules-szobor, (24 cm. magas, 18 cm. széles. 2. ábra.) is e városrész területén, amphitheatrum közelében, a Nárai-utca egyik kertjében — találtatott 1869-ben. (V. ö. Arch. Ért. II. 213. l.)

A NAGYTÉTENYI PÉNZLELET

Még 1887-ben történt, hogy a Pest melletti Nagytétény községben egy ottani lakos pinceásás közben tömérdek kis római bronzpénzre bukkant.¹ A Magyar Nemzeti Múzeum éremtárának sikerült ebből 10,585 darabot megszereznie, amelyeket dr. Kuzsinszky Bálint Cohen műve alapján pontosan feldolgozott annak idején, helyes érzéssel együtt tartva az egészet.

Az utóbbi évtizedekben nagyot lendült a konstantinusi kor numizmatikája, amelybe leletünk tartozik. Voetter Ottó hatalmas és szisztematikus (főleg *magyarhoni!*) gyűjtőtevékenysége és a francia J. Maurice nagy összefoglaló műve kronológiai rendbe sorokoztatták az addig kevés figyelemre méltatott verdejegyek tömkelegét és nyomukban az olaszok, L. Laffranchival az élükön, jelentős eredményeket értek el az éremstílus kritikájának és az epigrafiai elemnek méltatásával.

Visszatérve leletünkre, szembeszökik annak speciális összetétele. Csakis kétféle kisbronz fordul elő benne : *a*) 3 gr 10—3 gr 20, *b*) 2 g 54 átlagsúlyal. Az említett nehezebb pénznemet körülbelül csak két idekeveredett redukált középbronz előzi meg, úgy hogy a 317-ben történt cæsari kinevezések (Crispus, Constantinus jun. és Licinius jun.) előttről csak néhány heracleai darabot találunk. A legnagyobb rész a 320—330 között vert pénzekből kerül ki és a két hadijeles GLORIA EXERCITVS hátlap zárja be a sort a kísérő VRBS ROMA és CONSTANTINOPOLIS feliratúakkal. Teljesen hiányoznak Licinius keleten vert $\frac{II\Gamma}{X}$ jelzésű ezüstötlen pénzei és a Constantinus ősei emlékére vert kommemorativ quinárfélék. Az említett kétféle aprópénz gondos kiválogatása arra a tényre vezet vissza, hogy e pénzthalmaz kis összegek kifizetésére szánt pénztár lehetett ; valószínűleg a helybeli erődben állomásozott csapatnak a zsoldja, melyet sebtében elrejtettek a betörő barbárok elől.

E pénztár elásásának idejére terminus ante quem az a körül-

mény, hogy a 333 dec. 25-én trónra lépett Constans veretei teljesen hiányzanak belőle. E tény fontos, mert a 333 dec. 25 előtről származó sorozatokat teljes bizonyossággal megállapíthatjuk. Ennek folytán J. Maurice hypothesisé ellenében Voetter álláspontját szilárdítjuk meg azon sorozatokra nézve, amelyeket tehát ezen időpont előtt és nem utána bocsátottak ki Antiochia, Cyzicus, Nicomedia, Heraclea (Thraciæ) és Thessalonica verdekben. Kiderül egyúttal, hogy már jóval Constans előtt kezdődik Sisciában az .ASIS. etc jegyű sorozat, amelyet Voetter is későbbinek gondolt és hogy a 11-ik műhely Constantinopolisban szintén már előtte nyílt meg. E megállapítások azért is nyomatékosak, mert a redukált súlyú kisbronzok a földrajzilag távolabb fekvő verdekből csak csekély számúak, ami azt jelenti, hogy kiverésük még nem kezdődhetett régen. Ami pedig a francia numizmata által 326—333 közt számos verében feltételezett szünetelést illeti, ennek ellene szólnak e lelet szakadatlan és összefüggő verdejegy-láncolatai. Alább látni fogjuk ezt a (szünetelést kizáró) összefüggést a római verére nézve. Hogy tétélezhetnénk fel e kor szigorúan centralizált közigazgatása mellett, hogy a Rómában szorosan egymásra következő hátlapokat más verében négy esztendőnyi ür választja el egymástól? (Más az eset Aquileiában és a beszünt verdekben.)

Az egyes pénzverők közt következőképpen oszlik meg az anyag :

1. Siscia	I	1973	2185	4160
2. Thessalonica	—	1411	352	1763
3. Heraclea Thraciæ	—	1088	85	1173
4. Kyzikos	—	1054	33	1087
5. Ticinum	—	520	—	520
6. Nicomedia	—	407	17	424
7. Roma	—	217	24	241
8. Constantinopolis	—	147	89	236
9. Arelate	—	225	3	228
10. Treviri	—	161	48	209
11. Aquileia	—	153	—	153
12. Antiochia	—	120	9	129
13. Sirmium	—	83	—	83
14. Lugdunum	—	33	9	42
15. Londinium	—	35	—	35
16. Alexandria	I	23	—	24
17. Egykorú hamisítványok	—	24	—	24
18. Incerta	—	25	30	55
Összesen	2	7599	2984	10'585

Ez az összeállítás arra késztet, hogy a T betűvel szignáló verde kilétének kérdésében az osztrákokkal szemben az olasz állaspontra helyezkedjünk, amely t. i. nem a spanyolországi Tarracóban, hanem a felsőitáliai Ticinum (Pavia) városában keresi ezt. T. i. dacára annak, hogy 326-ban beszünt ez a verde, mégis 520 darabbal van itt képviselve 42 lugdumi példánnyal szemben. Ha Spanyolországban készültek volna a T jegyű pénzek, hogy képzelhető e számarány? Archeológiai kutatásaink során kiderült, hogy Délgalliával (korábban) élénk kereskedelmi összeköttetésben volt Pannonia. Ez azonban már megszűnt a IV. században, amint itt is látjuk. Hát a távoli Hispania ugyanakkor 12-szer annyi példányt juttasson hozzánk? Ez a kérdés különben teljesen eldöntöttnek tekinthető. Az olasz érvelésből kiemelhetjük, hogy a késői császárokban a stratégiai fontosság és a Constantinopolis körül központosuló kereskedelem határozta meg a verdék felállításának helyét és nem a tartományonkénti elosztás; valamint azt, hogy stílus szempontjából Róma, Aquileia és Sisciával rokon e verőhely. Már Aurelianus alatt a PANNONIAE, GENIVS ILLY(rici), DACIA FELIX speciális felírások innen kerülnek ki, sőt hozzátehetjük, hogy Gallienus legiós billonjai (melyeket maga Voetter osztott be ide) nem a spanyol legiókra, hanem a *dunai limes csapataira* vonatkoznak! Nevezetes még Laffranchi új felfedezése, a Maxentius harmadik konzulátusát megörökítő középbronz, amely Kr. u. 310-ből kelt, amikor Hispánia már bizonyosan az ellenséges Constantinus kezében volt — és így felborul a Tarraco-nézethez csatlakozott Maurice egész theoriája. De a legfontosabb érvet maguk a leletek szolgáltatják és ahány pannoniai leletet eddig átvizsgáltam, azok mind a mostan tárgyalthoz teljesen hasonló számarányt mutatnak. A felsőitáliai leletekben pedig teljes túlsúlyban van e verde a többi fölött.

Az egyes verdékhez a következőket szeretném hozzáfűzni:

Roma. Eddigélé ismeretlen szériából való az »RFT« jegy, amely a Voetter által publikált RFP—RFQ sorozathoz csatlakozik a PROVIDENTIAE CAESS hátlapokon. (V. ö. Voetter Constantinus jun., Taf. 11). Utóbbi sorozat viszont megvan az egyidejű DN CONSTANTINIMAX AVG-VOTXXX köriratú pénzekben és a redukció alkalmával is továbbfolytatódik. Tehát magától értetődőleg a tricennaliára vonatkozókat kivesszük a Maurice-féle Kr. u. 330—333 közé beosztott emisszióból (ahová csak a könnyebb és

kisebbség valók) és 326—330 közé helyezzük a fent említettekkel együtt. Maurice ebbe az időszakba egy félholddal megkülönböztetett jelzést helyez, amely sem leletünkben nincs meg, sem Voetter dúsgazdag gyűjteményében. Az idesorolt DN CONSTANTINI MAX AVG erődkapús típusa azonban a ticinumi verdének sajátos gyártmánya, tehát az állítólagos $\overline{ROT}$ inkább egy rosszul kiveret $\overline{POT}$ lehet.

Ticinum. Megjegyzésre méltó új sorozatot ad itt leletünk, melyet a verde bezárása előtt nem sokkal készíthettek. Ez a következő: $\frac{\check{H}}{PT} \frac{\check{H}}{ST} \frac{\check{H}}{TT} \frac{\check{H}}{QT}$. Leletünkben a Konstantin tricennáliájára vonatkozó koszorús fa van meg a 2-ik és 3-ik officinával (Maurice 7 em. VI); viszont a Voetter-gyűjteményben megvan a Constantinus junior vicennaliájára szóló ritka pénz e széria 3-ik officinájából. Kérdés, hogy Crispus megérte-e még e jelzést, vagy halála utáni-e már.

Siscia. A sisciai VICTORIAE LAETAE PRINC PERP-VOT PR köriratú pénzek időrendjéhez szeretnék hozzászólni.

Ezeknek fontossága abban rejlik, hogy rajtuk jelenik meg először a császár sisakján Krisztus monogramma. Ezért Maurice nagy súlyt helyezett időrendbehozásukra² és Voetter nemrég táblázatot állított össze róluk.³ Előbbi két csoportra osztja őket: 317—320 és 320—324 közé. A nagytétényi lelet alapján igazolhatjuk azon föltevését, hogy Nagy-Konstantinnak a képével és nevével tovább verték e pénzfajt az első csoport megszűnése után, de rájutunk arra is, hogy e későbbi csoport tisztán különválnak a többitől és önálló szériákkal készült, ami lényegesen módosítja a kronológiai elrendezést. Az újonnan felállított, pontos sorrend a következő lesz (kibővítve új szíglákkal):

I. VICTORIAE LAETAE PRINC PERP-VOT PR. A két pajzsot tartó Victoria ruhája rendszerint bokáig érő lepel. Sorozatok:

1. $\overline{ASIS} \cdot \overline{BSIS} \cdot \overline{FSIS} \cdot \overline{\Delta SIS} \cdot \overline{ESIS} \cdot$	}	Oltáron guirland v. vonalas dísz ponttal v. a nélkül.
2. $\cdot \overline{BSIS} \cdot \cdot \cdot \cdot$	}	Oltáron dísz mint előbb.
3. $\frac{I}{\overline{ASIS}} \cdot \frac{I}{\overline{BSIS}} \cdot S \cdot S \cdot S$		

II. VICT. LAETAE PRINC PERP-VOT PR. Típus mint fentebb. Egyelőre az eddigi előlapokkal verik tovább, majd rövidebb fölírások következnek.

1. = I. 3, tehát az első csoporttal való közvetlen összetartozást adja; ritkán fordul *itt* elő, úgy hogy Maurice nem ismeri.

2.	$\frac{I}{\overline{ASIS}}$	$\frac{I}{\overline{BSIS}}$	$\frac{S}{\overline{FSIS}}$	$\frac{S}{\overline{\Delta SIS}}$	$\frac{S}{\overline{ESIS}}$
3.	$\frac{I}{ASIS^*}$	$\frac{I}{BSIS^*}$	$\frac{S}{FSIS^*}$	$\frac{S}{\Delta SIS^*}$	$\frac{S}{ESIS^*}$

III. VICTORIAE LAETAE PRINC PERP-VOT PR. Az előbbieknél kisebb, de vastagabb lapkára van verve, mellképei kisebbek, zömökebbek, valamint a Victoriák. Ezek ruhája csekély kivétellel a combokra érő felső ruha és alatta függélyes vonalakkal jelzett hosszú lepel.

Az egész nem más, mint az I. számú csoportnak deformált, romlottabb stílusú mása. Míg az előző kettő a két Licinius, Constantinus, Crispus és Constantinus junior előlapjaival egyaránt készült, ez csak Constantinus nevével adódott ki, a következő jegyekkel:

1.	$\overline{ASIS}$	$\overline{BSIS}$	$\overline{FSIS}$	$\overline{\Delta SIS}$	$\overline{ESIS}$	}	Oltáron dísz, mint legelőször.
2.	$\overline{ASIS^*}$	$\overline{BSIS^*}$	$\overline{FSIS^*}$	$\overline{\Delta SIS^*}$	$\overline{ESIS^*}$		

Ezen új osztályozás a következő tényekre vezet:

a) A $\ddagger$ monogramm csakis a legelső szériával (I. 1) fordult eddig elő a sisakot két részre osztó szalagon. A Voetter-gyűjteményben van ugyan egy hasonló II. csoportbeli darab ($\frac{I}{\overline{BSIS}}$ jeggyel), amely azonban az eredeti monogrammnak csak deformált mását adja.

b) Az oltáron előforduló betűk közül az I csakis a két első, az S csak a három utolsó műhelyből létezik s így megdől az a kombináció, hogy e betűk SIS(cia) nevét adják.

c) A III. csoport valószínűleg a második liciniusi háború folyamán készült, a pénzverésből kiesett két ellencsászár típusainak ideiglenes pótlására felújítva.

d) A «Numismatique Constantiniene» szerzője 317-re teszi e faj verésének kezdődátumát. De a megokolásul felhozott hasonló római és ticinumi aranyak, melyeken VOT X van a PR helyett, legkésőbb 315–316-ban készültek a decennáliák alkalmából. Viszont maga a típus már 313 előtt feltűnik a Treviriben vert billonpénzekben.⁴ Tény továbbá, hogy Treviriben, sőt Sisciában⁵ készítettek kisbronzokat a VOT X megnevezésével is a VOT(a) P(opuli)

R(omani) helyén. A Tétényben talált anyag arra látszik utalni, hogy e kisbronzokat a 317—320 közé helyezettek utánra osszuk be és így 320 körül keressük a monogram megjelenésének időpontját e pénzekben. Így tehát P. Franchi de' Cavalieri fejtegetéseit követhetjük,⁶ amelyek szerint a labarum 312-ben keletkezett és Eusebius sokat vitatott helye azt jelenti, hogy a Róma elleni hadjárat *után* is viselte a császár Krisztus kezdőbetűit a sisakján. A monogrammos pénzek rendkívüli ritkasága pedig egy keresztyén vésnök buzgóságára vall és nem császári rendelkezésre, mert utóbbi esetben nem szorítkozna a második officinából kikerült néhány példányra.

Sirmium. Nagy vita folyt Voetter és Maurice között e *Moneta* megnyitásának dátuma miatt. Az igazság valószínűleg mindkettő érvelésének figyelembe vételével derül ki, hogy t. i. a bronzgyártás csak Liciniusék végleges leverése után kezdődik, de aranyakat már korábban bocsátanak ki. Erre mutat minden jel; analógiának felhozhatjuk Alexandriát, amelynek aranyai már Carus alatt feltűnnek, holott a latin feliratú bronzpénzei csak egy évtized múlva kezdődnek Diocletianus korában.

Thessalonica. Ennek az éremkincsnek a gyöngye Constantinus anyjának és nejének három igen szép pénze, n(obilissima) f(emina) titulussal. Kiválóan finom és kitűnő fenntartású példányaink segítségével három csoportba oszthatjuk ezen ritkaságok eddig ismert példányait. Az első ezek közül thessalonikai jelzésű, a másodikon nincs szignatura, de stílusban közel áll az elsőhöz. A mieink a harmadikhoz tartoznak és kivitelük a nyugati verdék AVGVSTA címzésű darabjaira emlékeztet; erre nézve különösen az arc finom metszése és a szemgolyó jelzési módja jellemző. Talán Sirmiumhoz állanak a legközelebb, nem Trevirihez, mint P. H. Webb véli. Datálásuknál figyelembe kell vennünk, hogy a koszorú és csillag a császári fogadalmi ünnepek jelképei e korban. Maurice tévedett, mikor a 310—320 grammos kisbronzoknál könnyebbeknek és kisebbeknek írja le őket.

Egy másik thessalonikai pénzünk egy nemrég fölvetett probléma megoldását segíti elő. T. i. Voetter a következő kisbronzot publikálta:⁷ Rev. (CAESARVM NOSTRORVM VOTV Av.) IVL CONSTANTIVS NOB C Köpenyes, babérkoszorús mellkép jobbra.

Ebből leletünkben négy darab van. Hátlapjuk Crispus és Constantinus junior quinquennaliáját örökíti meg és ezért Voetter-

nek annyira feltűnt aversükön a fiatalabb testvérük neve, hogy nem az utóbbit, hanem atyjuknak egy sokáig mellőzött bátyját, Julius Constantiust vélte felismerni rajta. Hypothesisét később külön cikkben is kifejtette,⁸ melyben egy keresztyén íróra is hivatkozik, aki szerint Constantinus e testvérét cäsarrá tette — szerinte éppen Licinius bukásakor. Érvei arra nézve, hogy e pénzen nem az ifjú Constantius szerepel, a következők:

1. Hiányzik rajta a FL(*avius*) név. Ezt a hiányt azonban egy — eddig teljesen ismeretlen — tétényi példány kiküszöböli.

2. II. Constantius első veretein *minden verében* balra fordult, kis mellképpel jelenik meg. De a «Constantinus junior» atlaszának sajtóhibáján múlik csak e kijelentés, amennyiben a thessalonicaí PROVIDENTIAE CAESS a valóságban nagy és *jobbra* néző mellképű.

3. Felhossa azután, hogy e revers túlkorai ahhoz, hogy II. Constantius is előfordulhasson vele; egy szép és tanulságos összeállítás kíséri ezt, megmutatva, hogy a Liciniusok kikapcsolódása és az új cäsar megjelenése közt mily sok széria készült még a sisciai és aquileiai verdékben. A mondottak nyomán világos, hogy a sok sorozat nem hosszú időtartamot jelent, hanem azt, hogy a hadra kelt sereg zsolddal való ellátása céljából megsokszorozódott pénzverés rövidebb időnként váltogatta ellenőrző jegyeit. — Tehát hybrid e pénz és bizonyítja, hogy a 321—322-ben ünnepeelt VOT(a)V még 324 végén is rá van írva a pénzekre. Keletkezésének természetes magyarázata, hogy az E (ötödik) officina, amely addig az ifjabb Licinius nevével verte e típust, az ő kiesése után rövid időre az új cäsaréval helyettesíti az ő előlapját. Egyúttal meg van adva a TSAVI—TSEVI sor végdatuma is. (A VI szám nem értékjelzés, mivel a testvérsorozat TSAVII etc jegyekkel készült.)

Voetter régebbi beosztásának helyességét védi az előforduló számos VICTORIAE AVGG NN (CAESS NN) körírású kisbronz, melyek tehát 320—324 közt készültek; egyszerre a ritka VIRT EXERC hátlappal és a VOTVMVLTX CAESS, valamint a VOTXX MVLTX XXX szövegű koszorús fajokkal.

Heraclea. A Maurice 7. emissziója keretében a mezőben előforduló betű görög lamda lesz, nem A. — II. Constantinus háromtornyos erődkapuja eddig csak Constantiussal volt publikálva a 324-i háború utániak közt. Hogy Crispus számára előállították-e még, kérdés.

Technikai szempontból igen érdekes egy sisciai készítményű bronzocska, amelyre az ASIS Ψ szigla kétszer van ráerve: egyszer rendes helyén a szelvényben, másodszer pedig evvel szemközt a köriratot szakítja széjjel. Mutatja tehát, hogy ezen ellenőrző jegyeket nem vésték, hanem külön ponccal verték bele a műhelybe került verőtőre.

A lelet teljes lajstromát, számos kiadatlan változatát, sajnos, helyszűkében nem közölhetem e helyütt.

Alföldi András.

JEGYZETEK.

- ¹ Arch. Ért. VII. (1887) 445. l.
- ² Numismatique Constantiniene t. II. p. 330—338.
- ³ Num. Zeitschrift 1920. Taf. 8 9.
- ⁴ Num. Zeitschrift 1917. 31. l.
- ⁵ Riv. ital. di Numismatica 1909. (XXII.) 167. l. nr. 9.
- ⁶ Studi romani I. 161—188. l.
- ⁷ Num. Zeitschrift. 1909. 7. l.; Constantinus jun. Taf. 6.
- ⁸ Num. Zeitschrift 1916. 198. l.

A NAPKORONG AZ EGYIPTOMI EMLÉKEKEN

Ha a halotti kultusszal kapcsolatban álló egyiptomi emlékeket gondosan vizsgáljuk, feltűnhetik nekünk, hogy alig van köztük egynehány, amelyen nem találnók meg valamely alakban, illetőleg változatban a napkorongot. Tudva pedig, hogy az egyiptomiak művészi alkotásainak motivumai valóságos hieroglyphák, melyeknek nemcsak külső, hanem belső, symbolikus jelentésük is van, joggal vethetjük föl azt a kérdést, minő összefüggésben, vagy minő jelentéssel került a napkorong az egyiptomi emlékekre, minő indító okok képezik alapját annak a sokféle alakítási módnak, amelyben a napkorongot megjeleníteni látjuk.

E problémával foglalkozván, csak a budapesti gyűjteményekben lévő emlékek, továbbá a leideni, berlini és kairói múzeumokban őrzött ereklyék fényképfölvételei állottak rendelkezésemre, amelyek mind arról győztek meg, hogy a napkorong motiválásában koronként és helyenként fejlődés volt, amelynek irányát mindég az uralkodó vallási felfogás és a művész egyénisége szabta meg.

Minél közelebb jutunk az emlékek vizsgálatánál ahhoz a korhoz,¹ amikor a túlvilági életről még az a felfogás uralkodott Egyiptomban, hogy a halott a sírban él tovább, annál több realitással találkozunk a mastabák kamaráinak falfestményein; minden ábrázolás a földi élet különböző mozzanataira emlékeztet, hiszen a cél az volt, hogy a táplálkozással és az élet különféle foglalkozásaival kapcsolatos jelenetek elővarázslása által a halottnak zavartalan, nyugalmas és gondtalan életet biztosítsanak. A középbirodalom elején már teljesen megváltozik a földöntúli életről szóló felfogás és megszületik az a hit, mely alapját képezi az alvilági élet különböző formájához fűződő mythosoknak. A szokásos ábrázolások részint teljesen eltűnnek, hogy helyet engedjenek vallásos tárgyú jeleneteknek, részint symbolikus, allegorikus

motivumokkal kapcsoltnak össze és minél inkább közeledünk az újbirodalom korszakához, amikor a misticismus teljes diadalra jut, ami mindenesetre a papi szervezet kialakulásával és megszilárdulásával áll be, annál több jelképes motivum kerül a sírokra, síremlékekre és koporsókra. A mágia a 18. dinasztia óta teljes erejében tombol, a mágikus erőkben való hit már egész társadalmi rétegeket hódít meg; az emberek azt hiszik, hogy egyes áldozati formulák egyszerű elmondása már elegendő ahhoz, hogy a halott elnyerje mindazt, amire a túlvilágon boldogságának eléréséhez szüksége van.

A negadei, az abydosi, a hierakopolisi sírokban, nemkülönben Ti és Ptahhotep 5. dinasztiaiabeli előkelők mastabáinak falfestményein még hiába keresünk symbolikus díszítő motivumokat. Úgy látszik, hogy az óbirodalom idején a napkorong is csak a hieroglyphírásban van használatban a Napistennek, illetve a mindent éltető és megelevenítő nap fogalmának az írásbeli megjelölésére. De a túlvilági életről való felfogás megváltozása a középbírodalom idején maga után vonta a symbolikus és allegorikus ábrázolások megszületését is. A stélákon, a sírkamrák bejárata fölött, a mumialepleken, a koporsókon, sőt a házak bejárata fölött is egyszerre megjelenik a napkorong a legkülönbözőbb változatban. A legkezdetlegesebb formája a korong, hol a horizonton fölemelkedve,² hol pedig egy ganéjturó (skarabeus) által előretolva.³ Korán kifejlődött az egyiptomiak legszebb architektonikus díszé, a szárnyas napkorong is, mellyel a középbírodalom óta igen sok emléken találkozunk. Ez a díszítő motivum tisztán a fantázia szüleménye, de alapját, eredetét a mythológiában kell keresnünk.

Tudjuk ugyanis, hogy az egyiptomiak az eget nagy tengernek képzelték, melynek földi jelképe a Nilus. Ezen a tengeren vonul végig naponkint Ra isten bárkáján a vízártól sodorva. Csak kormányra van szüksége. Evező, vagy vitorla csak kivételes esetekben jöhetnek tekintetbe. Néha a bárkát a sakálok, halak, ibisz-madarak, vagy Horus fiai vontatják. A bárka közepén kápolnaszerű szoba emelkedik, melyben a Napisten áll, vagy ül, ki nappal emberi alakban jelenik meg karvalyfejjel,⁴ éjjel pedig mint kosfejű istenség⁵ szeli hajójával a végtelen égi tenger hatalmas hajjait. Mellette van a kormányos és a különféle istenek, mint a Napisten kísérői. Eleinte általánosan azt hitték, hogy a Napistennek két bárka áll rendelkezésére: az egyik az éjjeli, a másik a nappali utazásra.

Később azt tartották, hogy a Napisten minden órában változtatja bárkáját. Mivel pedig 12 óra volt szükséges ahhoz, hogy nappali útját megtegye, így 12-szer kellett bárkáját fölcserélnie. Éjjel a Napisten az alvilágban folytatja útját azon a folyón, mely az alvilágot hosszában nyugat-keleti irányban átszeli, míg vissza nem tér a kiindulási ponthoz.

Így képzelte az egyiptomi annak az égitestnek a vándorlását, mellyel a legszorosabb kapcsolatban állott élete abban a korban, amikor még kizárólag a természet rajongója és amikor egész földi berendezkedése és életviszonyai a természeti jelenségek pontos megfigyelésére készítették.

De azt is tapasztalta a földjét gondosan művelő egyiptomi, hogy a nap e vándorútján nem mindég jelenik meg egyformán, nem mindég osztja egyformán áldását a föld fiainak, sőt a nap bizonyos szakában teljesen eltűnik, hogy az alvilági lényeket is részesítse abban az áldásban, melyet megjelenésekor osztogat.⁶ Másfelől megfigyelhette azt is, hogy az ember élete is egészen hasonló a nap változásaihoz, hiszen az sem mutatkozik mindég egyformának, hanem miként a napnak, úgy annak is vannak fejlődési fázisai (gyermekkor = fölkelő nap, férfikor = delelő nap, öregkor = lenyugvó nap), sőt fejlődése bizonyos stádiumában el is tűnik a földi életből a nap módjára. És vajjon mi történik vele ezután, hová távozik el földi pályafutásának befejezése után? Vagy talán teljesen megsemmisül az az ember, aki éppúgy fejlődik, éppen így éli le földi életét, mint a nap? E kérdésre megadják a feleletet a szövegek, a Halottak könyvének fejezetei, amelyek a léleknek mindenféle alakba való átváltozásában elterjedt hitről számolnak be nekünk. A Halottak könyvének 17. fejezetében olvashatunk arról is, hogy az egyik szellemi tényező, a *ba*, a halál beálltával a testből való eltávozása után az alvilágban teljesen független életet él, szabadságában áll az alvilág hatalmas birodalmát el is hagyni tetszése szerint való alakot öltve magára.

Ebből az égitestek multhatatlanságának tapasztalatán alapuló meggyőződéséből azt a tanulságot szűrte le az egyiptomi, hogy a halál az emberre nézve nem jelentheti a megsemmisülést, oly birodalomba való vándorlást, ahonnan nincs többé visszatérés, amint ezt a babiloniak képzelték, hanem a halál csak egy epizódja annak a küzdelemnek, melyet az embernek a démonokkal? kell megvívnia; a halál tehát csak átmenet az élet más formájába.

Így fejlődött ki lassanként az a felfogás, mely már az óbirodalom idején (Kr. e. IV. évezred) általánosan el volt terjedve Egyiptomban, hogy az ember is elmúlik, eltávozik egy időre olyan helyre, ahol boldog és gondoktól ment életet él és ez az elmúlás hasonló a nap éjjeli eltünéséhez, de végre elérkezik majd a visszatérés napja, mely a fölkelő nap módjára el fogja oszlatni a sötétséget teljes diadalt aratva fölötte.

Így lett a napkorong a mulhatatlanság, a végtelenség, a halhatatlanság symboluma.

Természetes, hogy a halhatatlanságról szóló tan csak akkor fejlődhetett ki, amikor az emberiség primitív állapotából kiemelkedett, amikor kulturális élete már magasabb fokra hágott és a lélek fogalma már megvolt, mert, hogy nem a test az ember halhatatlan része, azt tapasztalta.

Egyiptomban ez a tan már a történet legrégebbi korszakában terjedt el, hiszen már a Kr. e. IV. évezredben találunk a sírokban különféle adományokat, áldozati ajándékokat, melyeknek az volt a céljuk, hogy a halott éhségét és szomjúságát csillapítsák és ezáltal őt a pusztulástól megóvják. Ha azonban a halott a síron túl nem él tovább, úgy ez fölösleges, de akkor mi értelme az áldozatnak és ama könyörgéseknek, hogy Osiris, Anubis és Abydos többi istenei bőségesen lássák el mindabból, amit az emberek nekik áldozatul hoznak? Ha a halál a teljes megsemmisülést jelenti, úgy mi értelme a középbirodalom óta kifejlődött és Egyiptom egész társadalmában elterjedt usebti-elméletnek, mely szobrocskáknak éppen az volt a feladata, amint ez nevükből és a rájuk vésett feliratból kiderül, hogy a halott táplálásáról gondoskodjanak? És ki helyett dolgoznának a szolgaszobrocskák, amelyek a közfelfogás szerint a *ka* mágikus erejénél fogva megelevenednek, hogy a túlvilágon a legkülönbözőbb munkákat elvégezzék, ha a halott teljesen elpusztul?

Mindezek a jelenségek fényes bizonyítékai annak, hogy az egyiptomiak egész történetük folyamán mindég hittek a halhatatlanságban és a túlvilági életben, hol a nyomorultnak is boldog, minden gondtól és szenvedéstől mentes életben lesz része. Hogy pedig e hitüknek és meggyőződésüknek külsőleg is kifejezést adjanak, oly motivumokat kellett alkalmazniok, amelyek minden emberi beszédnél ékebben és világosabban hirdessék a mulhatatlanságot, a végtelenséget; erre pedig legalkalmasabbnak

mutatkozott a napkorong, melynek vándorlása hű képe volt az emberi életnek.

A napnak a bárkán való vándorlásáról szóló felfogással párhuzamosan még más mythos is megszületett Egyiptomban, mely azért érdekel bennünket közelebbről, mert ez képezte azután alapját a napkorongnak szárnyakkal való ábrázolásának. Az egyiptomi ember naiv hitében úgy képzelte a nap járását, hogy a korongot hosszú vándorútján tarkaszárnyú sólyom viszi a hátán, mely a horizont keleti pontján elindulva és mindenütt az ég boltozatos irányát követve nyugat felé repül, útjában bevilágítva a földtekét és életet adva a halandóknak és minden vegetációnak.⁸ A művész, hogy a napkorongot a halhatatlanság gondolatának symbolikus kifejezésére felhasználja, átvette ezt a jelenetet a mythológiából, de fantáziájában átalakította olyképen, hogy a sólyom helyett csak a szárnyait tartotta meg és azokkal látta el a napkorongot.

A szárnyas napkorong a legtöbb esetben uræuskígyókkal díszítve jelenik meg, melyek két oldalt csüngnek fejjel lefelé, míg farkuk a szárnyak felső részén nyúlik el. A kígyók támadásra készen emelik fel fejüket.⁹ Mit jelent ez a motívum? Honnan vette a művész a gondolatot? Kétségtelenül szintén a mythológiából. Tudjuk ugyanis, hogy az egyiptomiak felfogása szerint a napnak rengeteg ellensége volt, melyek élén állt Apofis-kígyó mint a sötétség és gonoszság képviselője. Apofis, hogy győzelemhez juthasson és diadalát ünnepelhesse, ádáz küzdelembe keveredik a nappal, melybe belevegyül a nap egész kísérete is. A harc változó szerencsével folyik; meglincselik, földarabolják a gonosz kígyót, mely azonban új életre kél, hogy annál keservesebben és dühösebben folytassa azt a harcot, amelynek sohasem lesz vége.¹⁰

Mit jelent ez a mythos, ha közelebbről vizsgáljuk? Mi a valódi értelme? A nap és a kígyó szüntelen harca nem más, mint az életnek, a fejlődésnek a symbolizálása, melynek fázisai egyenlő értékűek a két ellenséges faktor küzdelmének egyes szakaszaival. Miként a nap és az éjszaka szüntelen váltakozásában kifejeződik a nap és a kígyó harcának a végtelensége, úgy az élet is egy nagy harc, melyben a halál csak ideiglenes állapot, éppúgy mint a sötétség a világosságban. Ily értelemben a kígyó a napkoronggal kapcsolatban az örökkévalóságot, az örök életet jelenti, a halott szempontjából pedig azt a nagy harcot, amelyet az egyiptomiak

felfogása szerint a halottnak meg kell vívnia, míg eléri az Aárú boldog mezőit, ahol mint Osiris egyenlő társa a többi istenek társaságában végtelen boldogságban minden nyomorúságtól menten örökké él. E küzdelemben a halott hűséges kísérői és segítőtársai a Horusfiuk és a különféle amulettek, amelyek föltétlenül biztosítják a halott győzelmét a démonokkal, a dühös kígyókkal és más alvilági szörnyetegekkel szemben.

Ha gondosabb vizsgálat alá vesszük a stólákat, meggyőződhetünk arról, hogy majdnem mindenütt, ahol a napkorong mint díszítő elem föllép, a kígyók a korongnak fontos kiegészítő részei, amelyek nem véletlenül és minden jelentőség nélkül kerültek éppen a sírkamrákban elhelyezett sírkövekre, hanem mindenesetre az előbb kifejtett értelemben és jelentésben.

A napkorong és az uræusok természetesen sokféle változatban jönnek elő az emlékeken. Én csak a legközönségesebb és a leggyakrabban előforduló esetekre szorítkozhattam, amikor a tárgyakat ebből a szempontból tanulmány tárgyává tettem. A legegyszerűbb eset, mely azonban leghívebben őrizte meg mythológiai eredetét az, amelyet a Halottak könyvének egyik vignettáján láthatunk, hol a napkorong szárnyak nélkül és csak egy uræussal jön elő, mely nagy gyűrűben átfurja a napkorongot.¹¹

Ki nem ismerne rá ebben az ábrázolásban a mythológiának ama vonatkozására, amelyről az imént megemlékeztem? Kinek nem jutna eszébe e jelenet vizsgálatánál az a végtelen küzdelem, melyet a napnak a sötétség fejedelmével, Apofissal kell megvívnia? Ez az eset azonban ritka. A napkorong úgyszólván mindég két kígyóval díszítve fordul elő a közép- és újbirodalom emlékein egyaránt. A két kígyónak, úgy hiszem, itt semmi különösebb jelentősége nincs; az egyiptomiak symmetria szeretetében kell keresnünk az ábrázolásnak e módját. A kígyók egyes emlékeken lenyúlnak a szárnyak alá,¹² sok esetben azonban a tarka szárnyak között elrejtve alig vehetők észre.¹³ Az ábrázolás különféle módja egyrészt a kövéső, vagy a festő egyéni felfogásától, másrészt attól az üres helytől függött, melyet a mesternek ki kellett töltenie. Az újbirodalom idejéből fennmaradt koporsók födeleinek külső felületén az uræuskígyók nyakán igen sokszor az élet kulcsa csüng.¹³

Sok egyiptomi emléken a napkorong helyett a ganéjturó bogár van ábrázolva két tarka szárnyal fölékesítve teljesen azonos jelentéssel. Hogy az amulettek sorában a cheper-bogár (ganéj-

turó, skarabeus) a halhatatlanságot jelképezte, köztudomású dolog. Ha azonban az emlékeken előforduló szárnyas cheper-bogár érdekes ábrázolását összevetjük a szárnyas napkoronggal, világosan áll előttünk a dolog, hogy itt tulajdonképpen csak analógiáról, illetőleg fejlődésről van szó, melynek eredménye a szárnyas cheper-bogár ábrázolása.¹⁵ Hogy a napkorong és a ganéjturó bogár bensőleg összefüggnek, jól tudjuk, hiszen a cheper-bogár is a napot, még pedig a fölkelő napot symbolizálja, hogy nem volt nehéz a művésznak fantáziájában megalkotni a napkoronggal összefüggő architektonikus elemet, azaz a cheper-bogarat ugyanolyan stilizált szárnyakkal ellátni, amilyeneket a szárnyas napkorong ábrázolásain bőségesen volt alkalma látni. Sokan úgy vélik, hogy a motivum a felső szárnyait nyitva tartó ganéjturó bogarat ábrázolja. A gondosabb vizsgálat azonban kétségtelenül arról győz meg, hogy a szárnyak itt is ugyanolyan szerkezetűek, mint a napkorong esetében, sőt, ha a bogarat jobban megfigyeljük, észrevehetjük, hogy a felső szárnyai teljesen csukva vannak, a nyitott szárnyak tehát tisztán a fantázia szüleményei.

Az újbirodalom idején, amikor az egyiptomiak a typhonok barangolásában való hite egész Egyiptomban elterjedt, amikor az egyszerű hajlékok lakóit állandóan az a félelem gyötörte, hogy a démonok megszállják házaikat, szobáikat és kárt okoznak maguk, valamint feleségeik, gyermekeik testében, mely mindennemű nyavalyákban és betegségekben fog majd jelentkezni, kétségkívül az a gondolat foglalkoztatta Egyiptom társadalmi rétegeit, mi módon, milyen eszközökkel lehetne odahatni, hogy a bajt és a különféle veszedelmeket hozó typhonokat a házaktól visszatartassák, illetve elűzhessék. S ismét a mágia egy neméhez fordultak. Az ábrázolások egész serege születik meg egyszerre e gondolat jegyében. Isis csomója, az uczát-szem, Béztáblája, a skorpiók a korszokon és a házak falain mind démonűző jelentéssel bírnak. Ily értelemben kerül a házak bejárata fölé a szárnyas napkorong is, mely már mythologiai vonatkozásánál fogva a leghatalmasabb erőt symbolizálta a démonok elleni harcban. Hátra van tehát, hogy megfeleljek még arra a kérdésre is, minő mythologiai vonatkozások alapján került a szárnyas napkorong a templomok és házak bejárata fölé és miért van itt apotropaikus jelentése.

A Ptolemaeusok idejéből Edfuban reánk maradt képek és feliratok szerint Ra-Horchuti ellen egy ízben nagy lázadás tört ki ;

a lázadókat közelebből nem ismerjük. Abból azonban, hogy a lázadók a harc hevében krokodilusokká és vízilovakká változnak át, arra következtethetünk, hogy a lázadók alacsonyabb rangú istenek és démonok lehettek. A felbújtó Sét volt. Az istenek királya, Ra, ki a lázadás kitörésekor az istenek seregével Nubiában időzött, az edfui Horust bízta meg a lázadás leverésével. Horus először szárnyas napkorong (a két kígyó a Nechbet és Utó istennők, kiket Horus maga mellé vett, hogy a démonok tagjait megégessék), majd karvalyfejű-férfi és sphinx alakjában délről észak felé szorítja az istenek királyának ellenségeit, míg végre teljes diadalt arat fölöttük. Sét maga is fogságba kerül, de onnan csakhamar kiszabadulva újból és újból ellenszegül Rának. Végül Horus a Vörös-tengerbe kergeti be a lázadókat, maga pedig visszatér Edfuba. E győzelem emlékére Horusnak templomot építettek Edfuban, ahol még később is különös tiszteletnek örvendett. Templomának bejárata fölé helyezték a győztes istent szárnyas napkorong képében a két kígyóval, hogy a halandókat az örökkévalóságig emlékeztesse arra a győzelemre, mellyel Rát a démonokkal és typhonokkal szemben megvédte¹⁶. E mythos elterjedésével, különösen Dél-Egyiptomban a templomok és házak bejárata fölé mind sűrűbben kezdték alkalmazni Horust szárnyas napkorong alakjában, hogy a templomok és házak lakóit megvédje mindenféle ellenséggel szemben, mint egykor Rát, az istenek királyát. Ha a mythost csak Ptolemaeusok korából ismerjük is, nem szabad azt hinnünk, hogy csak akkor született meg. Mindenesetre eredete régibb korban keresendő.

És ha ezen a szemüvegen át nézzük a szárnyas napkorongot és keresünk analógiákat a későbbi népek életében és művészetében, egyre jobban és világosabban lép elénk az a kérdés, vajjon nincs-e valamelyes kapcsolat, illetőleg nem mutatható-e ki fejlődés a szárnyas napkorong és a római síremlékek ormaiban a Kr. u. I. sz. óta oly sűrűn föllépő Meduza-fej között. Mindkét architektonikus elem apotropaikus jelentése kétségbevonhatatlan. A kérdés csak az, vajjon külsőleg is nem lehetne-e a fejlődés menetét megállapítani.

Nem célom e kis értekezés keretén belül ennek az érdekes problémának a tisztázása, hiszen ez maga hosszú és sok kutatást igénylő tanulmány; de nem is tartozik szorosan a tárgyhoz. Csupán rá akarok mutatni, hogy itt — úgy látszik — igen érdekes

fejlődéssel van dolgunk, melyben a szárnyas napkorongtól a szárnyas Meduza-fejhez az átmenetet a nevető napkorong képezte. A szárnyas és a szalagos Meduza-fej pedig már a fejlődés utolsó foka gyanánt jelenik meg, mely a Kr. u. II. századtól kezdve már mindenütt látható a római síremlékeken, a kapuk fölött és a pánccelatokon. Ha pedig tekintetbe vesszük azt is, hogy a művelődéstörténetileg igen értékes emlékek készítői egyszerű kővésők voltak, kik sablonszerűen gyártották a síremlékeket, könnyen megtörténhetett, hogy a mester az egyiptomi emlékek szárnyas napkorong motívumaiban látható kígyók helyett egyszerű szalagokkal díszítette fel a Meduza-főt.

Pitkó János.

JEGYZETEK.

¹ Értem alatta a thinizsi kort, melyből származott az 1. és 2. din. (Körülbelül Kr. e. 3500—3250-ig. Mahler szerint).

² Lásd Halottak könyvének 17. fejezetéhez tartozó vignettáját. (Naville kiadása.)

³ Boeser: Beschreibung der Ägyptischen Sammlung des Niederländischen Reichsmuseums der Altertümer in Leiden. (Ezentúl Boeser-rel fogom ezt a katalógust citálni.) 8. köt. Pl. 10; 14; 4; 8. köt. VIII. 11; 8. köt. III. 1; 8. köt. I. 1 a lapokon.

⁴ Lásd a Halottak könyvének 102. és 133. fejezeteinek a vignettáit (Naville kiadása.)

⁵ U. o. 168. fej. vignettáját.

⁶ Halottak könyvének 17. fej. (Naville kiadás.)

⁷ Démonok alatt betegségek és különféle nyavalyák értendők, melyeknek okozói felfogásuk szerint a különféle typhonok.

⁸ Breasted-Ranke: Geschichte Ägyptens. 1911. 52. o.

⁹ Beöthy Zsolt Egyiptologiai Gyűjteménye (bpesti tud. Egyetem): B. 255; B. 62 és 60 tárgyain; Kairó: 20,044; 20,397; 20,538; 20,601; 20,691; 20,702; Boeser: 8. k. 14, 4; VIII. 6; 9. k. XI/14; 6. k. IV. 13; 6. k. III. 12. VI. 20, XXIII. 543 és 55.

¹⁰ Wiedemann: Die Toten und ihre Reiche im Glauben der alten Ägypter (Alte Orient. 2. Jahrg. 2. K. 13. old.)

¹¹ Halottak könyvének 16. fej. vignettája.

¹² Kairó: 20,601.

¹³ U. o. 20,044; 20,188; 20,539; 20,679.

¹⁴ Boeser: 8. k. 14; 9. k. I/12 a, b; 9. k. XI. 14.

¹⁵ Beöthy Egyiptologiai Gyűjteménye: B. 356 és B. 355; Boeser: 8. k. I/1 a; 9. k. IV/12 és Ägyptische und Vorderasiatische Altertümer in Berlin. 1. k. 29. tábla.

¹⁶ Roeder: Urkunden zur Religion des alten Ägypten. Jena, 1915. 120—137. old.

NŐI ÖLTÖZKÖDÉSI STÍLUSOK AZ ÓKORBAN¹

A ruházat tanulmányozásának kulturtörténeti és archeológiai jelentőségét Studniczka Ferenc «Beiträge zur Geschichte d. griechischen Tracht»² című alapvető értekezésében élesen és szabatosan meghatározta és megmutatta az utat, melyen az ilyen irányú kutatásoknak haladniuk kell. Kutatásainak eredményei fontos adatokat és szempontokat szolgáltattak első sorban a művészettörténet számára. Studniczka speciálisan a görög viselet alapformáival foglalkozik; ismerteti a görög viselet két főirányát, a dórt és az iónt; meghatározza a két különböző eredetű és jellegű stílus alapformáit, kialakulását, egymáshoz való viszonyát, kölcsönhatását a homerosi kortól egészen a klasszikus kor kezdetéig. Kutatásai azonban éppen a legérdekesebb ponton szakadnak meg; a kialakulási folyamatnak éppen a legérdekesebb részével marad adós: azzal t. i., hogyan alakul ki véglegesen a két irányból a klasszikus kor viselete.

A fejlődési folyamat további mozzanatainak megállapítása akkor nyilván a megfelelő anyag híján akadt el; Studniczka és a többi kutató is azóta ezen a területen éppen e miatt inkább csak részletkérdések megoldására szorítkozott. Az utóbbi évtizedek folyamán azonban az az óriási anyag, mely egyrészt az egyre élénkebbé váló ásatási tevékenység, másrészt az archeológia körének kitágulása folytán gyülemlett fel, nemcsak a részletkutatók elé tárt újabb feladatokat, hanem az áttekinthetőség és intenzívebb részletkutatás érdekében egyaránt összefoglaló munka szükségét követelte. Az anyag nagy terjedelme azonban, mely az összefoglaló munkálatot sürgette, azt egyúttal meg is nehezítette; annyival inkább, mivel az anyag, nagy terjedelme dacára, ma sem teljes, a fejlődési folyamatnak nem minden mozzanata határozható meg emlékek és leletek alapján, hanem hézagok maradnak, melyek csak feltevésekkel és egybevetésekkel hidalhatók át. E nehézségek egy

részét azonban a régészet módszertanának folytonos tökéletesedése részben megkönnyíti; az egyre jobban előtérbe nyomuló technológiai szempontok kézzelfogható voltuknál fogva éppen a ruházati stílus meghatározásánál biztosabb támaszpontokat nyújtanak, mint a gyakran ignadozó alapon álló, szubjektív stíluskritikai meghatározások.

Amikor tehát mindezen nehézségek tudatában arra a nehéz feladatra vállalkoztam, hogy mások részletkutatásaira és saját tanulmányaimra támaszkodva, ezt az összefoglalást megkíséreljem, vezérfonalul a technikai szempontot választottam, mely éppen az én kezemben a leginkább célravezetőnek látszott, mivel női voltomnál fogva a szövetek anyagának és az ókori szabóművészet fogásainak vizsgálatánál biztosabban és otthonosabban mozoghattam, minden más tekintetben nálam jobban felszerelt tudományos munkásnál. Ezért a már ismert és feldolgozott anyagot is újra elővettem és a magam speciális szemüvegén át vizsgáltam; az ily módon szerzett reális adatokból vontam le következtetéseimet ott, hol az anyagbőség cserben hagyott és a fejlődési folyamat feltűntetésében hézagok maradtak.

Munkám címében kifejezett megszorítás nem azt jelenti, mintha a női ruházat kérdését a férfiakétól függetlenül akarnám tárgyalni, hanem csak azt, hogy a viselet általános fejlődésének tárgyalásánál a női viselet fejtegetését helyezem előtérbe. Elvi különbség a két nem viselete közt alig is lehet, mivel az ősidőben valószínűleg minden népnél a két nem viselete azonos lehetett és csak később vált széjjel, az életmód differenciálódásának megfelelően. Az öltözködési stílus fejlődésének feltűntetésére a női viselet alkalmasabb, mert a férfiviselet stílusának fejlődését gyakran a maga körén kívül eső tényezők, pl. az állami, katonai, hivatalos és vallásos élet külsőségei is befolyásolják és irányítják, míg a női viselet, főleg az ókorban, a női élet viszonylagos elszigeteltsége és egyoldalúsága következtében, idegen hatásoktól függetlenebbül, zavartalanabban fejlődhetik és így a stílus sajátosságai rajta tisztábban ismerhetők fel.

Némi magyarázatra szorul a «stílus» elnevezés is, melyet tudatosan választottam az egyszerű «viselet», «irány» vagy «divat» szó helyett. A «viselet» szó ugyanis nem fejezi ki a fejlődés fogalmát, holott az ókori viseleteknek nemcsak egy-egy kialakult formájáról, hanem fejlődésének egész folyamatáról akarok képet adni. Az

«írány» elnevezés nagyon általános ; a «divat» szó pedig nem födi a fogalmat. Az ízlésnek azokat a gyors szökelléseit, meglepetésszerű változásait, melyeket divat néven foglalunk össze, az ókor nem ismeri. A változás nem szaggatott, hanem következetes, folytatóságos ; külső, idegen hatások alatt is bizonyos belső következetesség mutatkozik, akárcsak valamely művészeti vagy irodalmi stílusnál : az idegen elemeket vagy kilöki, vagy magába olvasztja ; de amíg életképes, addig hű marad önmagához és a maga útján jár.

Az ókori női öltözködési stílusok ismertetésénél a görög kultúra nagy fontosságának megfelelően a görög viseletet tettem munkám központjává és a többi ezzel kapcsolatban tárgyaltam. Nem mellőzhettem teljesen a mykenek nevezett *praehellen* kultúra női viseletét sem, noha ennek a göröggel alig van kapcsolata vagy legalább is alig mutatható ki.³ Az ósítáiai viseletek közül nagyobb szerep jut az *oszk* viseletnek,⁴ mely Nagygörögországban helyenként némi hatással volt a görög viseletre. Az *etruszk* viselet heterogén elemeinél fogva, egységes jelleg híjján, stílusmeghatározásokra kevésbé alkalmas ; a *keleti* hatásokra pedig, közismert voltuknál fogva, csak alkalmilag utalunk és azért sem a keleti, sem az etruszk viseletnek nem jut külön fejezet. A *római* viseletnek, a római nép szerepéhez viszonyítva, aránylag kevés hely jut, aminek oka a római öltözködési stílus belső természetében rejlik, mely a maga konzervatív egyhangúságában, az esetleges és merev befejezettségében évszázadok folyamán alig fejlődik ; változásait vagy változatait a vallásos és állami élet külsőségei szabják meg ; később pedig a nagyobb kulturcentrumokban a hellenisztikus világdivat, hellyel-közzel valamely idegen, sokszor barbár viselet befolyásolja. Nagyobb tér jut nagy befolyásánál fogva a római provinciális viseletnek, a *kelta* öltözetnek,⁵ mely főleg a Rajna mellékén és Pannoniában a rómainak sajátlagos változatait hozza létre. A római női toilette-nél nagyobb változatosságot csakis a római császárnék hajviseletében látunk, melynél joggal használható a «divat» elnevezés, mivel az ízlésnek hirtelen, gyakran indokolatlan változásai minden átmenet és következetesség nélkül egymástól merőben különböző formákat eredményeznek. A hajviseletek tanulmányozása azonban jelen dolgozatunk keretén kívül esik.

A rendelkezésünkre álló emlékenyag kiválogatásánál azt a tényt is figyelembe kell vennünk, hogy a nagy művészeti alkotásoknál csaknem mindig és a kis művészeti alkotásoknál is gyakran,

főleg azoknál, melyek a nagy művészetek hatása alatt keletkeztek, tipikus ábrázolásokkal van dolgunk, melyeknek motivumai, így a ruhamotívumok is, évszázadokon át változatlanul szálltak nemzedékről nemzedékre és ha változtak is valamelyest az idők folyamán, tisztán művészi szempontok szerint fejlődtek és alakultak ki. Az ilyen ábrázolások ruhamotívumai tehát a ruházatnak tipikus formáit, általános jellegét tüntethetik fel; nem lehet azonban ezekből valamely időszaki vagy helyi viseletre következtetést vonni, mivel a mindennapi élet viszonyain és változásain tümelkednek és bizonyos örök időkre megállapított formákká merevedtek. Ezek az általános formák, ezek a tipikus ábrázolások a ruházat alapformáinak meghatározására kiválólag alkalmasak, a fejlődési folyamat megállapítására azonban csakis közvetve, bizonyos művészettörténeti szempontok figyelembevételével használhatók fel. A tipikustól elütő jelenségek ellenben, melyek a mindennapi élethez nyilván közelebb állnak, mint a tipikus művészi alkotásoknak szintén eredetileg az életből vett, de művészeti vagy vallásos hagyományokban megmerevedett motívumai, a valóságos élet ruházatát a maga változataiban, fejlődésében mutatják be. Éppen ezekből a különleges jelenségekből láthatjuk, hogy a valóságban a görög viselet nem lehetett minden részletében olyan egyöntetű, mint a nagy művészeti alkotások alapján hinni lehetne, hanem annak is voltak bizonyos helyi és időszaki változatai.

A helyi izlésnek egy sajátos változatát mutatja be pl. a nagy-görögországi emlékeknek egy kis zárt csoportja: a Locri Epizephyriából gyarmatosított Medma nevű város koroplasztikája.⁶ Jellegzetes az anyaga is: a széthulló, mállós, plasztikai célokra kevésbé alkalmas, színes helyi mészkő, melynek silány volta a finomabb részletek feltüntetését nagyon megnehezíti. A figurális terracották a VI. és V. századi dór és ión művészeti irányok minden változatát és típusát visszatükrözik, a kidolgozásban azonban a helyi jelleg is erősen érvényesül. A ruházaton inkább az ión stílus mutatkozik, melybe azonban a görögtől merőben idegen elemek, nyilván valamely régibb, megöröködött helyi öltözködési stílus elemei is vegyülnek.

Az egyik női szobrocskán (96 sz.) három ruhadarab különböztethető meg: egy vékony szövetű, finom redőzetű, hosszú alsóruha, melynek csak alsó szegélye látszik ki a sima, nehézsövetű, bokán felül érő felső chiton alól; a harmadik ruhadarab egy saját-

ságos, elül nyitott, bőujjú, köpenyszerű öltöny, melynek előrészei hosszú, keskeny szárnyakban lógnak le kétoldalt. Az ásatási tudósító ezt az ujjasnak látszó öltönyt, nyilván szárnyas lebbenyei miatt, a keresztény liturgia misemondó ruhájához hasonlítja. Hasonló ruházat, némi eltéréssel, több más szobrocskán is látható. Az egyik (103 sz.) teljesen egyezik a 96 sz. alakkal; másik három (103, 104, és 105) csak annyiban különbözik az előbbiektől, hogy a felső chiton is finomabb anyagból készült. A ζόανον típusú szobrocskákon is látható ilyenféle köpeny, melynek két szárnya elől zeg-zugos vonalú szegélyben fut végig (106, 108, 109). Hogy a köpeny ujja valóságos ujj volt-e vagy csak a redőzet elrendezése adja ezt a látszólagos ujjformát, azt a képekből és hozzájuk fűzött leírásból teljes biztonsággal megállapítani nem lehet, közvetlen szemlélet pedig ezidőszerint, sajnos, lehetetlen. A szobrocskák némelyike, különösen a 96. és hozzá közelebb álló ábrázolások azt a hitet keltik, hogy igazi ujjal van dolgunk, a zeg-zug vonalban lefutó szárnyú köpenyek azonban inkább az ellenkezőre engednek következtetni, különösen pedig a 100. sz. szobrocská, melyen a köpeny jobbszárnya hátra van csapva, a bal pedig a nő ölében fekvő kis gyermekre van húzva. Hogy a görög ruházat az ujjas öltönytől mindig idegenkedett és csak kivételesen, bizonyos meghatározott célból alkalmazták, az már mások fejtegetéseiből ismeretes és ezt a tételt a medmai terracották ruházata sem dönti meg. Ez az ujjas köpeny tehát nyilvánvalóan idegen elem, nem görög motívum. Mivel pedig ez a köpenytípus a medmai terracottákon ezzel kapcsolatban előforduló kerek kivágású alsó ruhával együtt helyel-közzel más nagygörögországi és szicíliai terracottákon is előfordul, valószínű az a feltevés, hogy valamilyen délitáliei viselet motívumai keveredtek itt bele a görög viseletbe. A vállra vetett köpeny és kerek kivágás, más változatban, egyébként az oszk fal-kepeken is előfordul.

A helyi izlés sajátos megnyilvánulása mutatkozik a híres akropolisi leányszobrok ruházatán is, mely a görög viselet két főirányának, a dór és ión izlés kölcsönhatásának eredménye. Hogy ez a különleges viselet, mely az akropolisi leányszobrokon és a közvetlen hatásuk alatt álló szobrászati alkotásokon kívül, csak szórványosan néhány vázaképen mutatható ki, inkább dór vagy ión jellegű-e, annak végérvényes eldöntése mindaddig nem sikerült. Hogy Studniczka⁷ szaktekintélyével szemben — ki ezt a ruhát

«ionisirender Peplos»-nak nevezi és ezzel az elnevezéssel ión izlés befolyásolta dór ruházatnak minősíti — miért tartom ezt a viseletet határozottan iónjellegűnek és miért nevezném inkább «dorisirender Chiton»-nak, azt a meggyőződésemet tisztán praktikus természetű kísérleteimre, a redőzet ponderációjának minéműségére alapítom. A főkülönbség a kétféle stílus között ugyanis éppen azon a ponton fordul meg, hogy a ruházat súlya hogyan oszlik meg az emberi alakon. A dór ruházatnál a súly a vállnak egyetlen pontjára, az összetűzés pontjára esik, az iónnál a váll és felső kar mentén oszlik el. A dór peplos elő- és hátsó része eredetileg csak egy ponton, még pedig lehetőleg a nyakhoz közel eső ponton kapcsolódik össze, minek következtében a ruha elő- és hátsó része a középén végig kifeszül és a szövet fölös bősége mély hosszredőkben az oldalak felé terelődik. Az ión chitonnál ellenkezőleg, akár végig kapcsolódik az elő- és a hátsó rész a váll és felső kar mentén, akár — mint ahogy később gyakran előfordul — csak egy ponton érintkezik a két rész egymással, a hosszredőzet mindig egyenletesen oszlik el az egész alakon. A kapcsolás pontja ugyanis nem eshetik közel a nyak tövéhez, mint a dór viseletnél; a szövet tehát a középén nem feszül ki mereven, hanem kissé lejjebb ereszkedik és a merőleges oldalredőket könnyed hullámvonalú redőzettel köti össze. A szövetnek ez az elhelyeződése az alakon a ruha hosszát is befolyásolja: a dór peplos oldalt hosszabb, mint elől vagy hátul a középén: az apotygma oldalszárnyai mindig mélyen lelógnak és az övezett peplos kolposán a két kar alatt mindig sok szövet torlódik össze széltnében és hosszában egyaránt. Az ión chiton ellenkezőleg két oldalt mindig rövidebb, mint elől és hátul és azért az övezésnél a visszaeső rész oldalt mindig kisebb, mint egyebütt.

Az akropolisi leányszobrok ruházata, ha a lényegét, a ponderációt tekintjük, határozottan ión jellegű. A felső ruhadarab egyenletesen eloszló redőkben veszi körül az alakot; a redőzet nem torlódik az oldalak felé, a középén csak nagyon kevés síma terület van. Hogy a kapcsolás a nyak tövéhez közelebb esik, amint általában az ión ruhánál szokásos, az sem téveszthet meg; mivel az csak a féloldali kapcsolás természetes következménye, hogy a ruházat súlyánál fogva az ellenkező, kapcsolatlan oldalra ereszkedik és a kapcsolás pontja a nyakhoz közelebb tolódik. A redőzet merevsége, mely a szabadabb ión izlésnek némiképpen ellentmond, inkább a művészeti, mint öltözködési stílus számlájára esik és a

szobrok ünnepélyes magatartásával és arckifejezésével van összhangban.

Az egyes ruharészletekben is több az ión, mint a dór elem. A ruha felső részének fecskeszárnyú lebbenyei ugyanis nem tekinthetők a peplos felső részének visszahajtásából keletkezett apotygma szárnyai gyanánt. Minden praktikus kísérlet, hogy a szövet visszahajtásából hozzunk létre ilyenféle lebbeneket, sikertelen. Különösen a jobboldali hosszú hegyes szárnyat nem lehet semmiképpen ilyen eljárással létrehozni: ⁸ mert a visszahajtott rész hossza nem adja ki azt a hosszúságot; ha pedig a szövet fölös szélességének leeresztéséből akarjuk megcsinálni, úgy mint a peplosnál, akkor olyan óriás szövettömegek torlódnak össze ezen az oldalon, hogy nem tudunk a másik oldallal összhangzó, egyenletes redőzetet létrehozni. Az akropolisi leányok fecskeszárnyas lebbenyei legkevésbé sem hasonlítanak a dór apotygmához, hanem inkább azokhoz a lebbenekhez, melyeket az ión viselet — nyilván a dór izlés hatása alatt, de azért a saját alaptermészetének megfelelően — a chitonon kétszeres vagy többszörös tagoltságban alkalmaz. A váza képében sűrűn előforduló lebbenyes chiton azonban, ha a dór apotygma képeére van is teremtve, még sem nevezhető dór viseletnek, mivel ezt a tőle eredetileg idegen elemet, ponderációját és redőzetét illetőleg, teljesen magába olvasztotta, nem ő alkalmazkodott az idegen stílushoz. ⁹

Ennek a ruha típusnak pompás, elegáns változata az a ruha, mely a berlini múzeum szenzációs háborús szerzeményén, a híres trónoló istennőn látható. ¹⁰ Ez az oldalt kapcsolt, sok lebbenű ruha lényegében az akropolisi leányok ruhájának fejlettebb kiadása. Az alsó öltöny, a finom anyagú, átlátszó, ujjas chiton a korékéhoz teljesen hasonló. A felső, valamivel erősebb szövetű, de lágyan simuló ruha nagyjából szintén azonos. Ez is jobboldalt kapcsolódik a bal kar alatt vonul hátrafelé; felső szegélyét szintén fodroszerű dísz foglalja be. A redőzetben mutatkozó csekély különbség részint az ülő pose nak, részint a későbbi kor haladottabb stílusának tudható be. Az egyetlen jelentékenyebb eltérés csak az, hogy a berlini ülő istennő ruhája kettős lebbennyel bír: a fecskeszárnyas hosszú lebben fölött t. i. még egy rövidebb is van, mely csak a mell közepéig ér.

Nyilvánvaló, hogy az akropolisi leányszobrok ruhamotivuma, mely fejlettebb formában a vázaképeken is feltalálható és mely-

nek legfejlettebb változatát a berlini trónoló istennő ruhája képviseli, a dór és ión művészi kölcsönhatás idején Athénben keletkezett és a két öltözködési stílus egybeolvadásának sajátlagos terméke. Tudjuk, hogy a dórnak nevezett őshellen viseletet már a VII. században a Kisázsziából behatoló ión izlés kezdi háttérbe szorítani; hogy a perzsa háborúk után a nemzeti érzés befolyása alatt reakció mutatkozik ugyan egy ideig az idegen hatással szemben, de azután ismét az ión izlés kezd előtérbe lépni és miután a két stílus egy ideig egymás mellett váltakozó arányban érvényesült, bizonyos kiegyenlítődés áll be és egymást kölcsönösen módosítják. A dórnak nevezett eredeti őshellen viselet a maga szigorú stilszerűségében a későbbi korokban igen szűk térre szorul és többnyire csak bizonyos vonatkozásokban fordul elő az ábrázolásokban; az ión izlés befolyásolta dór viselet aránylag szintén kevésbé érvényesül az ión ruházattal szemben. A mindennapi életben nyilván a dór izlés módosította ión viselet hódít egyre jobban tért; ez lesz a hellenisztikus és görög-római kor világdivatja, a *κοινή*, melynek természetesen, a világbirodalom nagyságának és az egyes részek lokális jellegének megfelelően, megvannak a maga helyi és időszaki változatai. Mellette a római és barbár viseletek is érvényesülnek; de általában a módosult ión viselet válik divattá és marad uralmon. A *κοινή* nemcsak az irodalomban, hanem a viseletben is általánosít és nivelláló szerepet visz.

Láng Margit.

JEGYZETEK.

¹ Ez a dolgozat áttekintést nyújt a női öltözködési stílusok fejlődéséről írt nagyobb szabású munkámról, melynek már öt évvel ezelőtt kellett volna a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával megjelennie, a mostoha nyomdaviszonyok következtében azonban mind máig kéziratban hever.

² Studniczka: Beiträge zur Geschichte d. griechischen Tracht. 1886.

³ L. Oest. Jahreshfte XVI. S. 153—162. M. Láng: Zur mykenischen Tracht.

⁴ L. Oest. Jahreshfte XVIII. S. 233—252. M. Láng: Zur oskischen Frauentracht.

⁵ L. Oest. Jahreshfte XIX—XX. S. 207—260. M. Láng: Die pannonische Frauentracht.

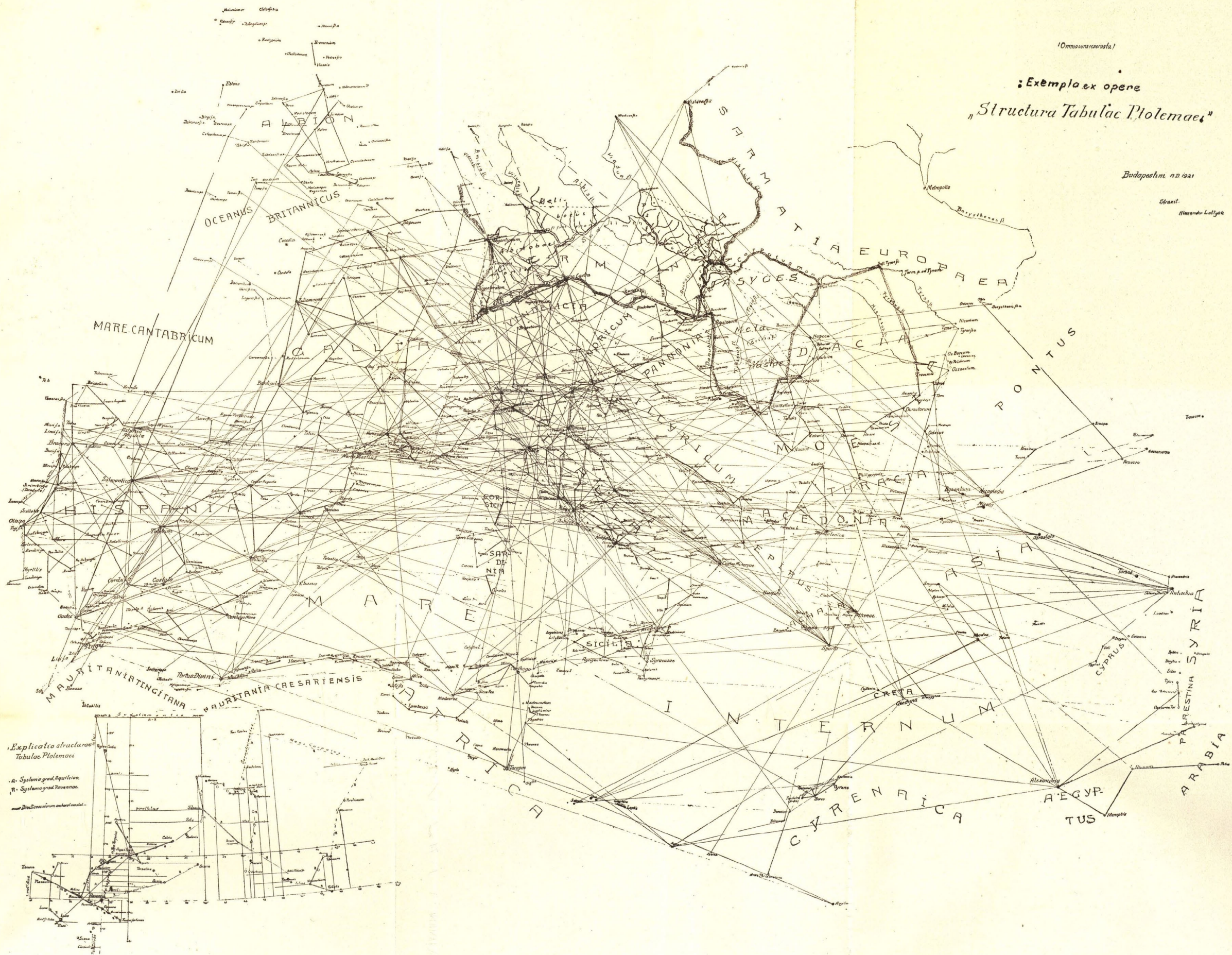
⁶ Notizie degli Scavi 1913. Supplemento: Locri Epizephyrii.

⁷ Studniczka: Ath. Mitt. 1896. S. 354.

⁸ E. Abrahams : Greek dress. London 1908. — A. v. Netoliczka : Die Manteltracht der archaischen Frauenfiguren Oest. Jahresh. XV. 1913.

⁹ V. ö. Kalkmann : Zur Tracht archaischer Gewandfiguren. Jahrb. d. Inst. XI. Holwerda : Jahrb. d. Inst. 1909. S. 90. Watzinger : Zur jüngeren attischen Vasenmalerei. Oest. Jahresb. XVI. 2.

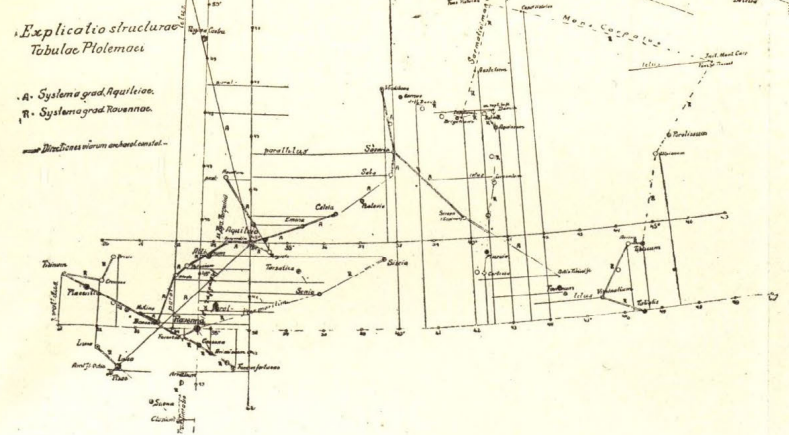
¹⁰ S. Amtliche Berichte aus d. Kgl. Kunstsammlungen XXXVII. 8. Abb. 75.

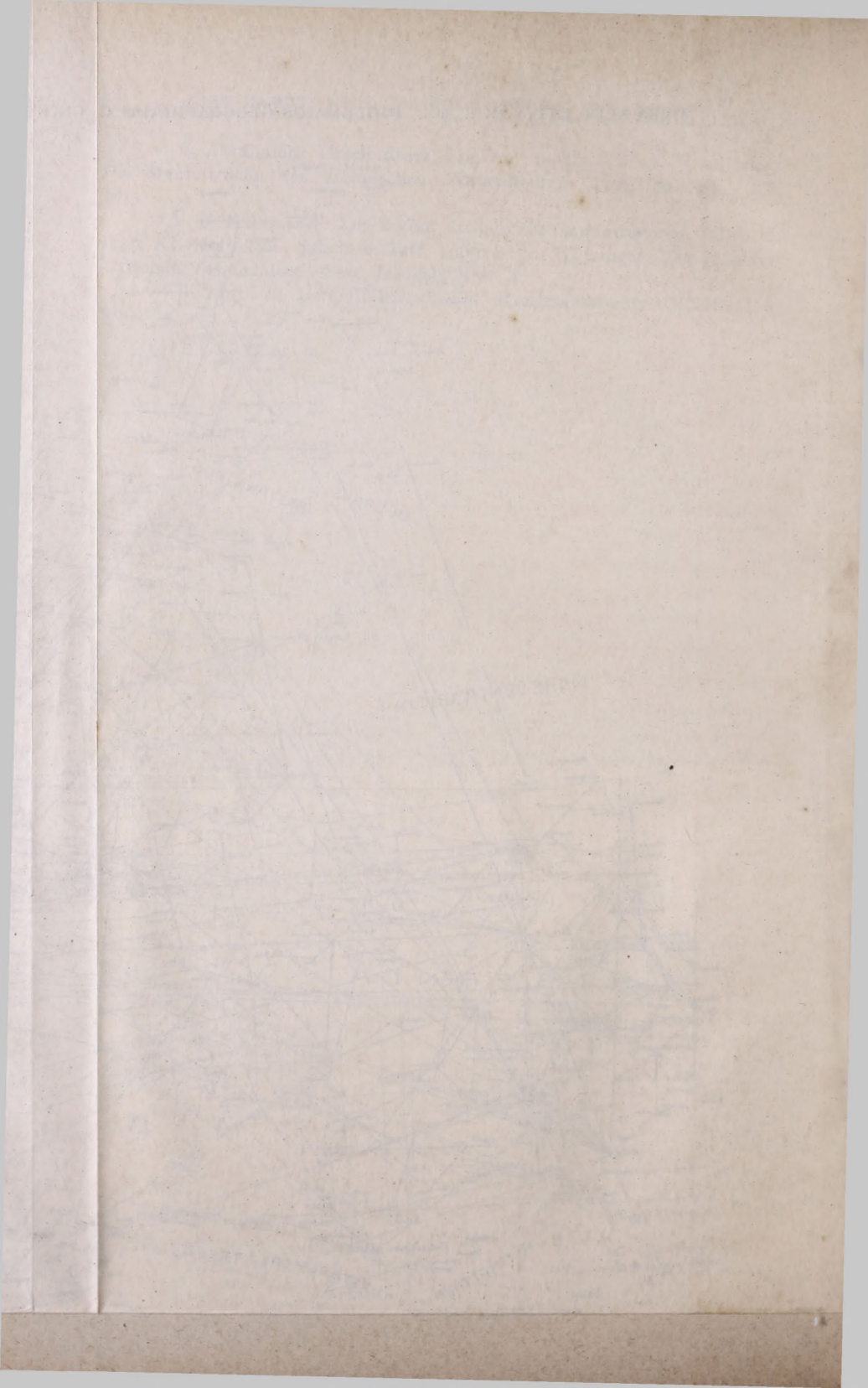

1 Omnia vasa cetera
 : Exempla ex opere
 „Structura Tabulae Ptolemaei”

Budapestini ad 1941

Stravit.
 Alexander Lattjak

CL. PTOLEMAIOS GEOGRAPHIÁJA

A római birodalom korából két földrajzi *műszaki* munka maradt reánk: 1. Ptolemaios geographiája és

2. Tabula Peutingeriana nevű itinerarium.

Ha a Ptolemaios geographiájában megnevezett és archæológiaiilag megállapított földrajzi fekvésű városokat és egyéb helyeket a mellettük feljegyzett fokok alapján egységes földrajzi fokhálózatban helyezzük el, azoknak egymásközti távolságai, valamint a mellettük elfolyó folyamok folyásiránya általánosan véve a tényleges földrajzi alakkal szemben torzképet mutat. Viszont azonban számtalan esetben két-két másodlagosan vagy harmadlagosan szomszédos helynek egymásközti távolsága külön-külön véve, minutiósus pontosságúnak bizonyul.

A Tabula Peutingeriana szemlélete a műszaki emberben azt a benyomást ébreszti, hogy az egy, a közhasználat céljaira szándékosan kicsinyített és torzított térkép. Viszont a rajta ábrázolt utak fölé írt útszakasztávolságok a legtöbb esetben minutiosus pontosságúak.

Ezen két ókori földrajzi munkának hosszú évek során át való beható szemlélete és tanulmányozása révén azon feltevésre jutottam, hogy a mindkettőben feltalálható, számtalan műszakilag pontos adat bizonyossága szerint léteznie kellett egy ókori térképnek, melyről azok lemérettek és a két műben feljegyeztettek.

A két műben foglalt műszaki adatok és graphikus magyarázatok alapján szerkesztettem újra a mai földrajzi gömbvetület megtartása mellett az archæológiaiilag megállapított városok és egyéb helyekre vonatkozólag azon ókori térképet, melyből a mellékelt rajzon mutatványt nyújtok és megszerkesztési módját a melléklet balsarkában levő részletrajzon könnyebb megértés végett — egyelőre — két fokrendszer bemutatása mellett magyarázom, ahol

az egy és ugyanazon rendszer szálaival (meridianus parallelus) meghatározott két-két helynek összevonalozása (conlineatio) által a közbeeső más helyek keresztülrajzoltatnak (*καταγραφή*) és ezen módon a római birodalom archæológiaiilag megállapított útjaira vonatkozó «útiránytérkép» (Tabula rationum itinerum) áll elő a transverzális utazási irányugaraknak ugyanezen módon való megszerkesztésével és megvonalozásával kapcsolatosan.

Jelen műszaki mutatványomból kifolyólag a következő két tételt állapítom meg:

1. A Ptolemaios geographiájában feljegyzett fokok *nem* az egységes földrajzi fokhálózat fokai, hanem két-két hely egymás-közti útirányának fokokban való megjelölése, különböző központokból kiindulólag szerkesztett földrajzi fokhálózat-rendszerek keretében.

2. A rómaiaknak 165. évben Kr. sz. u. az általuk ismert és felmért földfelületről mai térképeinkkel azonos vetületű és pontosságú (útirányokat, folyókat, tengerpartokat, városokat, hegy-ségeket és országhatárokat felölölő) térképük volt, melyet számukra görög csillagászok és geographusok szerkesztettek régebbi görög térképek kiegészítése révén.

Lattyák Sándor.

FORRÁSMŰVEK.

1. Claudii Ptolemæi Geographia. Car. Müllerus. Parisiis. Ed. A. F. Didot 1883. — 1900.
2. Weltkarte des Castorius genannt die Peutingerische Tafel. Dr. Konrad Miller. Ravensburg. Verlag O. Maier. 1888.
3. Imperii Romani Tabula Geogr. Auctore N. Kiepert. Berlin Reimer 1913.
4. Az ókori térkép rekonstruálására vonatkozó mutatványt ezidőszerint az anyagi eszközök elégtelen volta miatt csak kicsinyített alakban mutathatom be, — rövid időn belül azonban úgy hiszem lehetővé fog válni a római birodalom teljes és nagyméretű Ptolemaicus reconstr. térképének a bemutatása — valamint később a teljes Orbis Ptolemaicus közlése. A mutatványban csakis az archeológiaiilag megállapított helyek lévén tárgyalva, hiatusok előfordulása önként érthető.

A budapesti, kolozsvári, aberdeeni és cardiffi archæológus urak az archæológikusan végleg megállapított ókori helyek szives közléseért és lelkes bátorításukért fogadják hálás köszönetemet.

NUMANTIA, KELTIBERIAI VÁROS A KUTATÁS VILÁGÁNÁL

Szabadságharcok, egyes népek, nemzetek vagy törzsek ádáz tusái az elnyomókkal szemben, mindig kiemelkednek egyéni mivoltukból és az általános közérdeklődés jegyébe lépve, folyton ébren tartják emléküket. Egy ilyen szabadságharcot vívó népről, illetve egy népnek utolsó mentsváráról emlékszem itt meg. A nép, a mai Spanyolország történelmi őslakossága, a *keltiberek*; a város pedig, amelyben ők utoljára összegyűlve védekeztek, *Numantia* volt. Numantiáról és a keltiberek végpusztulásáról *Scipio* egyik barátjának, *Polybius*nak iratai hagytak némi nyomokat. E város, a barátságtalan, szeszélyes éghajlatú, kietlen vidékű, magasföldű, kastiliai fensíkon terül el. Midőn már az egész félszigetet leigázták a rómaiak, e város még kerek 10 évig (143—133 Kr. előtt) tartotta magát, eleinte mintegy 8000, később azonban csak a felére redukált harcossal. Évről-évre küld a főváros 143-tól Kr. előtt falai alá egykét légióból álló konzuli sereget, amely segédcapatokkal, együtt 30,000 embert tett ki. E csapatokkal eleinte a hős keltiberek könnyű szerrel elbántak. A sok kudarc után, már nem igen akadt hadvezér, aki hajlandónak mutatkozott volna e város megostromlására. Ezen segítő, végre *Carthago* leigázója, a rettegett *Scipio* vette át a numantiai ostromló sereg főparancsnokságát és 60,000 emberrel, hét nagy táborra osztott, 9 kilométer hosszú ostromgyűrű alkalmazása által, kiéheztetéssel akarja végleges megadásra bírni a nyakas várost. Borzongva olvassuk *Appianus* irataiban *Numantia* utolsó napjait, aki *Polybius* feljegyzései alapján közli őket. Miután már mindent elfogyasztottak a hosszú körülzárás alatt a város hős védői, nem átallották a bőrdarabokat és végül a betegeket is elfogyasztani, sőt mikor már ezek is fogytán voltak, sorsot húztak maguk között a harcosok és egymást ölték meg. A fennmaradt, alig egypár száz, végre megadta magát a könyör-

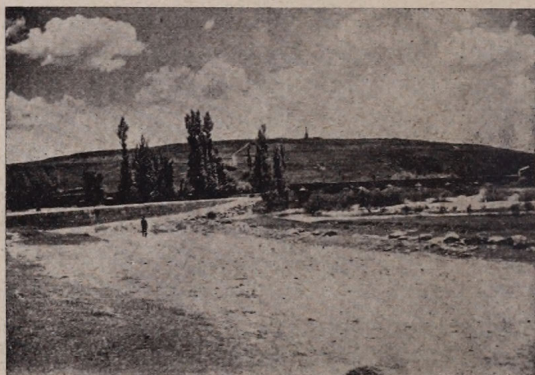
telen ostromló seregek. Polybius, a realiztikus író valóságos remekléseivel írja le a numantiabeli keltiberek kivonulását. «Nem látni mást — úgymond — mint az éhségtől agyongyötört, tétova tekintetű, roskatag járású, a szennytől és ragadó piszoktól már messziről bűzlő, bizonytalan járású, merő rongyokba burkolt, csapzott hajú férfiakat, akik még ilyen állapotban is izzó gyűlöletet árulnak el tekintetükkel». Scipio parancsa szerint, Numantia is Carthago sorsára jutott, azaz földig leromboltatott.

Ennek folytán Numantia végleg lekerül a történetírás színpadáról. Az augustusi állandó béke e városra is meghozta a részleges feltámadást. A spanyol provincia alapos rendezése alkalmával a hódítás után, egy új, római alapítású Numantia alakul ki a régi helyén. Ezen második város egészen a népvándorlásig áll fenn. Ennek hullámai azonban ezt is elsöprik oly alaposan, hogy még a neve is elveszelődik a tekintetbe jövő góth és arab forrásművekben. A félszigetnek a keresztények által újbóli visszafoglalása után azonban újból ébredezni kezd az elfelejtett történelem s ennek folytán Numantia neve egyre sűrűbben szerepel a népmondákban. A X-ik században Zamorrában püspökség alakul. Ennek hivatalos neve «*Episcopus Numantinus*» lesz. Ennek folytán a hajdani várost egykor ott keresték, ahol a *Duero* Zamorrát érinti. Csak később, a XVI-ik század hajnalán, a klasszikus irodalom újjáéledése korában, amidőn a többek között Appianus iratai is ismertebbekké váltak s az ősi Numantia helyrajzával is megismerkednek, kezdik a valódi helyet a *Duero* és *Merdancho* összefolyásánál, a mai *Garray* falucska háta mögött emelkedő dombon keresni, mert a napfényre került leletek is emellett szólottak. A régi szerzők iratai alapján, akik Numantiát és lakóinak hősi küzdelmeit elbeszélték, a hajdani hősök tisztelete veszi kezdetét Spanyolországban. Ekkor írja meg *Cervantes* is az általános lelkesülés behatása alatt «*Numantia*» című tragédiáját. A nagy spanyol író is, a *Garray* melletti dombra helyezi az ősi várost; tehát nyilvánvaló, hogy ismerte Appianus elbeszéléseit. Az összes XVI. századbeli írók, minden kritika nélkül elfogadják Appianus topografiai nézetét, anélkül azonban, hogy bizonyosságot szereztek volna afelől, hogy helyes-e az?! Ennek az archeológiailag felette fontos ténynek felderítése és tisztázása egy későbbi korra maradt, mert az Appianus-féle leírások elégtelenek és másodsor, mert közvetlenül a *Garray* helység mellett még *Soria* falucska is található, amely va-

lódi spanyol büszkeséggel «*la segunda Numantia*»-nak, azaz második Numantiának nevezi magát. Sőt Zamorra is annak tartja magát. Csak később a XIX-ik század 60-as éveiben tapasztalunk némi javulást a pozitívabb nyomok felé. Ezt is a puszta véletlennek köszönhetjük. Az említett évek egyikében, a soriai tartományban különféle új közutak kitűzésével megbízott *Edoardo Saavedra* mérnök, tüzetes vizsgálat alá vette azon római utakat is, amelyek az *Ebro* völgyéből kiindulva, a keltiberiai fensíkra vezetnek és a különféle római itinerariumokban is felemlítetnek, hogy ezek mentén terült el a hajdani Numantia. Miután a város Appianusnak további elbeszélése szerint a *Duero* mentén terült el, arra következtethettek a kutatók, hogy a szóban forgó város csakis a Garray-féle halomnak azon a részén keresendő, ahol a római út a Dueron át haladva, a halom felé halad. Úgy Saavedra kutatásai, valamint a klasszikus kor íróinak adatai, Garray mellett látszanak beszélni. A zárókö azonban, a helynek pontos megjelölésére, még hiányzott. A lelkes mérnök talált ugyan római nyomokat a halmon, de ezek csak a Scipio-féle ostromló sereg maradványainak bizonyultak. A várost neki sem sikerült pontosan megjelölnie. Ezzel a kétkedésnek csak új tápanyag adatott és Numantiának fekvése a bizonytalanságba maradt épen úgy, mint azon kornak nagy archeológiai tollharca, Trója topografiai holléte felől.

A hajdani iberiai város tulajdonképeni felfedezője *Schulten Adolf* erlangeni egyetemi tanár, aki 1902-ben egy spanyolországi tanulmányútja alkalmával felkeresi a Garray melletti dombot. Ennek tüzetes átvizsgálása után nyomban felismerte, hogy úgy a halom, valamint az Appianus-féle tájak leírásához s dacára az eddigi negatív spanyol ásatásoknak, a város csakis e helyen kereshető. (1. ábra) A modern numantiai kutatások ezzel veszik kezdetüket s tíz év után szerencsésen be is fejeződtek. Az 1903—1905-ig terjedő éveket történeti forráskritikára fordítja Schulten. Tapasztalatait «*Numantia, eine topografisch-historische Untersuchung*» című tanulmányában összegezi. Ezen forráskutatások alapján Appianusnak eddig alig becsült iratai új megvilágításba kerültek. Schulten a Numantia és környékén felmerülő régészeti problémákat nagyjában a következőképp formulázta: Első sorban a gyér földtakaróval borított római város alatt, az iberiai városnak maradványai tárandók föl. Nincs kizárva az sem, hogy azon halomgyűrűkön, amelyek Numantiát körülveszik, a Scipió-féle ostromnak fázisaiból emlékek

kerülnek majd felszínre. Evvel karöltve úgy az eddig teljesen ismeretlen keltiberek, valamint a római köztársasági hadászat fejlődésének új emlékei kerülnek majd napfényre. A következő évek ásatásai fényesen igazolták Schulten tanár helyes okoskodását. Az ásatás megindítása előtt a spanyol kormányhoz fordult Schulten, de ott süket fülekre talált. Ezen okulva, a göttingai tudós társaság ezer márkájával a zsebében, *Koenen Konstantin* archeológus társaságában és a német kormány erélyes támogatásával, végre sikerül 1905 augusztus havában az ásatást megindítani egyelőre öt válogatott munkással a Garray nevű dombon. A kutató árkok ásatása alkalmával előkerült leletek is igazolni látszottak már Schultennak

1. ábra. Numantia látképe.
Ansicht von Numantia.

nézetét, hogy helyes nyomon jár, mert ahogy a római réteget elhagyva, mindinkább mélyebbre hatoltak, egy vöröses barna, erősen megégett, agyagtéglákból álló, törmelékes rétegre bukkantak, amelyben az iberiai eredetű edényeknek töredékei nagy mennyiségben kerültek elő. Ezeket *Pierre Paris* ismertette a szakirodalomban. Az egyre nagyobb mérvet öltő és végül az egész halmot keresztül-kasul szeldelő árkok mindenütt egy és ugyanazon szintet tárták föl. Mindenütt láthatók lettek az erős tűz által sötétvörösre égett agyagtéglákból összerót falhalmazok. Az ősi Numantiának felfedezése lázba hozta egész Spanyolországot úgy annyira, hogy még a király is ellátogatott a helyszínre és jelenlétében leplezték le az ősi város helyét megjelölő nemzeti obeliszket, amelyet ennek emlékére emelt a késői kegyelet.

Az első campagne teljes négy hónapig tartott. Ezen idő alatt úgy a felszínre került leletek, valamint az egykorú feljegyzések nyomán, az ősi városnak hű képe tárult a kutatók elé. Az előkerült objektumok pedig pontosan fel is mérettek. Hogyan is nézett ki a régi keltiberiai Numantia? Fent, a kicsiny, alig hét hektár területű, plateauszerű dombon terült el az óváros, amelyet fal vett körül. Lent terméskövekből, feljebb azonban napon szárított agyagtéglákból volt összeállítva. Ehhez még egy alsóváros is sorakozott, amely a domb terraszain terült el egészen a domb lábáig. Az óváros szerkezete igen mesterkéltnél elrendezést mutatott. A város falaival koncentrikusan egy körút vezetett. A város falai és a körút között egy házgyűrű bontakozott ki. Ez pedig 11—12 m hosszú és 2—3 m széles házakból állott. A város belsejét kettő, északról dél felé és keletről nyugatra haladó haránt utcák metszése által, több téglányalakú háztömbre oszlik. E háztömbök mindegyike két sor olyan házból áll, amelyek a hátsó részben egymáshoz támaszkodnak; elülső felükkel ellenben az utca felé tekintenek. A numantiai ház három részből állott. Elöl, közel az úttesthez, egy pincyszerű éléstárt találunk. A ház közepén a tűzhely foglal helyet; ennek hátamögött a család hálósobája látható. A házakat is erős terméskőalapokra rakták és agyagtéglákból épültek föl. A falak szilárdabbá tétele végett fadorongokat építenek be. A tetőzet fával volt fődve és agyaggal letapasztva. Numantia tehát a prehistóriai Trója II.-höz hasonlóan agyagtéglákból épült város volt. A pincyszerű helyiség a téli hónapok alatt a család főtartózkodási helye lehetett. Erre vallanak azon számtalan háztartási eszközök is, amelyek ott léptenyomon előbukkantak. Nemcsak az építésmód, de a háztartási eszközök is a kezdetlegesség nyomait mutatják. Vasból készült tárgyak csak igen elvétve, bronzból készültek egyáltalán nem fordultak elő. Ezek helyett azonban igen nagy számban kerültek elő a legváltozatosabb diszítésű és alakú agyagedények. (2—5. ábra.) Ezen tárgyaknak úgy a legegyszerűbb, valamint a nagyon gazdag festésű ornamentikáját véve vizsgálat alá, arra a meggyőződésre, jutunk hogy némely tekintetben bizonyos összefüggést észlelhetünk a görögök hasonló produktumai és a középtengeri kultúra között. Mértani stilizálást mutatnak az ember és állatképek. Az edényfestők és diszítő művészek, előszeretettel festik meg a lovat, a házi nyulat és a keltiberiai fensík jellegzetes állatát, a «*Cuniculosa Celtiberia*»-nak képét. Igen sokszor látható a hal és madár képe. Az emberi

2. ábra.
Festett iberiai amphora.
Bemalte iberische Amphora.

3. ábra.
Iberiai vázatöredék.
Bruchstück einer iberischen Vase.

4 ábra. Iberiai vázatöredék.
Bruchstück einer iberischen Vase.

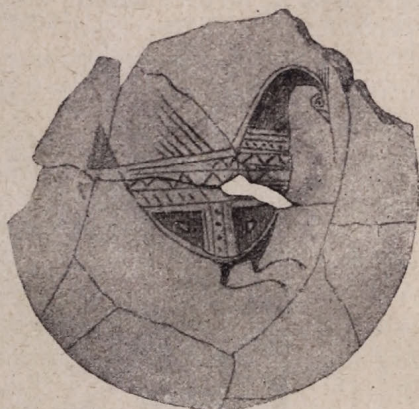
alakrajzok meglehetősen ritkák. Az egyik festménytöredék két iberiai harcos közti párviadalt tüntet föl; egy másik jelenet pedig vad lovaknak szelidítését örökíti meg. A napvilágra került numantiai keramiának produktumait véve figyelembe kitűnt, hogy a köz-

műveltség meglehetősen alacsony fokán álló Numantia, később egy választékos kulturának jut birtokába, amelynek száalai a keletre vezetnek. Később függetlenítik magukat ugyanezeknek forma-érzékétől és így egy teljesen egyéni agyagművészességnek vetik meg alapjait.

Az ibériai város szintje alatt két prehisztórikus telepnek maradványait is sikerült feltárni. Az egyikben tiszta neolitikus szerzősámok, a másodikban hallstadtiak kerültek elő. E leleteket szemlélve, a spanyol szaktársak közül többen úgy vélekednek, hogy az előző tárgyak a *ligurok*, azaz Spanyolország őslakóinak maradványai; az utóbbiak pedig a *keltákéi*, akik a később bevándorolt *iberek* elől a magasabb fekvésű helyekre szorítottak vissza s akik a római korban *keltiberek* néven kerültek bele a klasszikus írók irataiba.

Az ősi város geográfiai helye ezek szerint fixiroztatott. Most már csak a *Scipio*-féle táborhelyeknek pontos megállapítása volt még hátra. Schulten tanár következtései itt is fényesen igazolódtak. Numantiát körülfogó

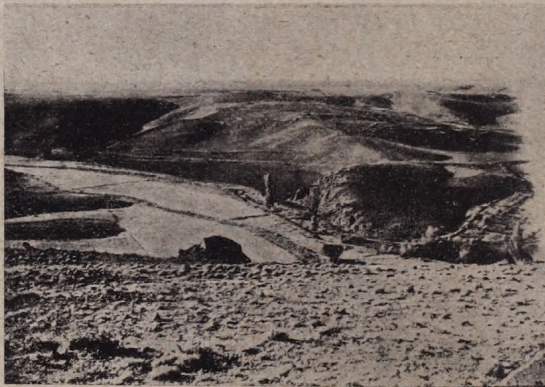
dombokon többször találtak római eredetű tárgyakat. Figyelembe azonban sohasem vették azokat a spanyol régészek. Mivel a szaktársak legnagyobb része eddig úgy okoskodott, hogy a szóban forgó Scipio-féle táborhelyek nem lehettek szilárd, kőből épültek, hanem csak földművek, amelyeket az idő vasfoga már úgy is eltörölt a föld színéről, Schulten tanárnak feltevéseit kétkedéssel fogadták és nem hittek a kutatás eredményeiben. A kutatót azonban a támadások korántsem kedvetlenülítették el. *Wilamowitz-Moellendorj* tanár hathatós támogatására, *II. Vilmos* ex-császár egy jelentékeny összeg kiutalásával lehetővé tette az ásatások további folytatását. A második campagne folyama alatt, a Numantiától délre eső «*Peña Redonda*» nevű halmon (6. ábra) az ásatások legelején egy szabályos római laktanyának alapfalai kerültek elő számtalan Scipio

5. Iberiai edényfedő.

Iberischer Gefäßdeckel.

korabeli római érem, fegyver, hadiszer, háztartási edény társaságában. A továbbiak pedig azt igazolták, hogy az egész domb egy pompásan felszerelt táborhely volt. Az első Scipio-féle *köböl* épült táborhely helye tehát tisztázódott. Ezek után Schulten a többi táborhely felkutatását tűzte ki célul. A második campagne végével a történelmi hét Scipio-féle táborhely közül már négyet teljesen feltárt. Ezen helyekről, a Scipio-féle sereg tábori felszereléséből több jelentékeny emlék került elő. Így rengeteg pilum, több pompás-művű lándzsa, több száz katapulta nyíl, igen sok ballista golyó és több ezerre rúgó cseréptörredék. Ez utóbbiak egy egészen új fejezetet lesznek hívva alkotni a köztársaság korából. A Scipio-féle

6. ábra. A Peña Redonda látképe Numantiából tekintve.
Ansicht des Hügels Peña Redonda. Von Numantia aus gesehen.

táborhelyeknek létezése végleg tisztázódott és egyben megdőlt azon régi nézet, hogy a Scipio-féle táborhelyek fából és vert földből készült erődművek voltak. Miként a császárság korában, úgy a köztársasági katonaságnak hasonló épületei is szolid szerkezetű köépületek voltak. A «Peña Redonda» és a «Castillejo» halmon levő épületek világosan mutatják a légióban levő *«manípulus»*-ok laktanyáinak szerkezetét, amelyek egy udvar által határolt és a *«centurio»*-k által lakott épületrésszel a jólismert római lakóház szerkezetét mutatják a *tricliniummal*, amelyben a tribunok s a *prätoriummal*, amelyben maga a hadvezér lakott az ostrom alatt. Mivel Scipiónak csak két teljesen felszerelt légiója volt, s amelyek közül egyet ő maga, a másikat pedig tejtestvére *Fabius Maximus* vezényelt, igen való-

színű, hogy a Castillejo-halmon levő pompás és sokkal nagyobb praetoriumot tarthatni a főhadiszállásnak. A második Peña Redonda-it öccsée lehetett. A két következő (1907—1908.) évben végzett ásatások a klasszikus kor írói által is felemlített három következő táborhely is felásatott az *Appianus* által is leírt két partmenti erőd közül az egyik. Ezek segélyével zárta el a hadvezér az ostrom tartamára a *Duerot*. Az összes táborhelyek — egynek kivételével, amely a «*Travesades*» néven szereplő, Numantiát keletről érintő síkságon terül el — meredek lejtőjű magaslatokon terülnek el. Az összes erőd- és táborhelyeken pompásan lehet követni a napvilágra került leletek révén a Scipio-féle hadműveleteket, illetve a körülzárolásnak összes fázisait. Miként Numantia feltárásának híre lázba hozta a szakférfiakat, úgy mondhatnám fokozottabb mértékben nyilvánult az érdeklődés a Scipio-féle táborhelyek teljes lerög-zítésének hallatára. Appianus adatai tehát ezek szerint igazaknak bizonyultak. Az ókor egyik nagymultú városának így sikerült hosszas keresgélés után pontos topografiáját megállapítani. Még eddig csak a császárság korából bírtunk a római táborhelyekről tiszta képet alkotni, addig e helyen olyanokkal állunk szemben, amelyek a Kr. e. 133. évből valók s ezért ebbeli tudásunkban 150—200 évvel vonultunk visszafelé. Az előkerült nagyszámú fegyverleletek teljesen új fejezetet fognak alkotni a régebbi római had-történelem annaleseiben.

Az ásatások vezetői, a Scipio-féle táborhelyeknek Polybius-féle leírásait keresték mindenütt a numantiai halmokon. Ezt azonban sehohsem találták, mert egy ilyennek kiépítését a rendelkezésre álló terep sem engedte meg. Amit itt nem is sikerült elérniök a kutatóknak, azt a Renieblas melletti «*Gran Atalaya*» nevű dombon levők bőkezűen kárpótolták. Itt ugyanis egy Polybius sémájú, pompásan konzervált öt táborhelynek maradványai kerültek elő, amelyeket négy campagne 1909—1912-ig terjedő idő alatt sikerült 2□ kilométer terjedelemben feltárni. Ezen táborhelyek alatt keresendő tehát a Polybius által is közölt és numantiaiának mondott, híres Scipio-féle táborhely.

Nyolc campagne alatt, 1905—1912-ig teljesen befejeződött a numantiai vállalkozás. Megtalálták a Scipio által lerombolt és fel-dúlt ősi Numantiát érdekes s tanulságos emlékeivel egyetemben. Feltárattak sorjában Scipiónak táborhelyei is. Ezeken kívül még öt igen jelentékeny táborról fedették le a földtakarót Renieblas

környékén és ezeken kívül még egy olyanra is akadtak, amely épen ellentétje a Polybius-félének. A katonák egykori szobáiból és a tisztek termeiből a fegyverek és más hadi eszközöknek és tárgyaknak oly hatalmas gyűjteménye keletkezett, amely jelenleg a mainzi múzeumnak egyik féltve őrzött kincse. A köztársaság korabeli hadseregéről és a tábori életről vajmi keveset tudott eddig a szakirodalom. E leletek révén meglehetősen hű képet alkothatunk magunknak róla. A kicsiny Numantia feltárása és a hatalmas római táborhelyeknek pontos meghatározása által, a szakirodalom nagyot haladt rövid 8—9 év leforgása alatt. A renieblasi *Nobilior*-féle táborhelynek fennmaradt emlékein pompásan kivehetők ama légiók munkálatai, amelyek Kr. e. 153-ban a közel 20 éves háborút megindították. Az V-ik táborhelynek minden kényelmet nyújtó lakosztályai pedig arról győznek meg, hogy ezeket már *Pompejus* tisztjei lakták. A kietlen, kopár, egyhangú, szeszélyes időjárású fensíkről egy darab történet szól felénk, amely Scipio haditetteit regéli el Polybius feljegyzései alapján.

Stöhr Géza.

IRODALOM.

Strabo: Geographicon. III., IV.

Luc. Ann. Florus: Epitome rerum romanorum. II., XVIII., LVII.

San Isodoro de Sevilla: Origines. XV, 166.

Descripción Histórica del Obispado de Osma, con tres disertaciones sobre los sétios de Numancia. Madrid, 1788.

Sumario de los antigüedades romanas que hay en España. Madrid, 1832.

Excavaciones de Numancia. Memoria presentada al Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes per la Comisión Ejecutiva. Madrid, MCMXII.

Ambrosio de Morales: Los Antigüedades de España.

España Sagrada. IX. köt. Madrid, 1900.

Eduardo Saavedra: Descripción de la Via romana entre Uxama y Augustobriga.

Boll. de la Academia de la Historia. I., XLII., L. köt.

A. Schulten: Numantia. Eine topographisch-historische Untersuchung. Berlin, 1905.

Jahrbuch des Kaiserlich deutschen Archæologischen Institutes. 1905—1913.

A. Schulten: Les Camps de Scipion a Numance. (*Bulletin Hispanique* 1908, 1910.)

Perrot—Chipiez: Histoire de l'art dans l'Antiquité. III. köt.

Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos. Madrid, 1908. évf.

Pierre Paris: Promenades archéologiques en Espagne. Paris, 1910.

Pierre Paris: L'Archéologie en Espagne et en Portugal. Paris, 1912.

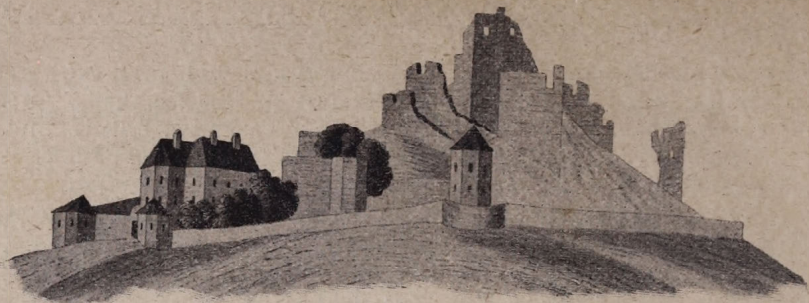
H. Breuil: Sur l'origine de quelques motifs ornementaux de la céramique penite d'Aragon. (*Bull. Hispan.* XIII. köt.)

Horace Sandars: Pre-roman bronze votive offerings from Despeñaperos in the Sierra Morena Spain. London, 1906.

J. R. Melida: La Coleccion de bronzes antiguos de D. Antonio Vives. (*Revista de Archivos Bibl. y Mus.* 1902. évf.)

Manuel Cazorro: Los vasos aretinos y sus imitaciones galo-romanas en Ampurias. (*Anuari de l'Institut de Estudis Catalans.* 1909—1910. évf.)

Arch. Ért., Ú. F. XXXIV (1914), 163. l.

1. ábra. Szklabina mai állapotában. Várkapu és az «Újvár».
Szklabina im heutigen Zustande.

A TÚRÓCI VÁRHELYEK ÉS SZKLABINA.*

Túróc legrégebbi váráról két tudákos helyi monda regél. *Turan* vitéz építette volna régen, mikor még a *Vág* vizét *Óvártól Trencsénig* terjedő kemény sziklafal zárta el, úgy hogy *Árva*, *Túróc*, *Liptó* völgyeit vizek borították és csak a hegyek alján húzódó magaslatokon folyt némi élet. Ezt is veszélyeztette a nagy tó gonosz sellője. *Turan* vitéz, mint a saga-k *Beowulf*-ja, mint a longobard *Lamisso*, vagy a germán hősepos *Dietleib*-ja, szintén a vízbe száll, megfenyíteni a szláv *Gundelt*, a gonosz sellőt. De merész vállalkozása nem sikerül — rabul esik. Aggódó népe úgy menti meg, hogy hirtelen átvágja a sziklafalat s lecsapolja a tó vizét.¹

A hagyomány nem mondja meg *Tur-Turan* várának helyét, azért egyesek a névadó *Turan* faluban, mások *Unter-Ober Turz* vidékén, illetőleg a szomszédos *Stubnya* határában keresték, ahol ² *Bolsky*, a marahan fejedelem, *Tauro* Tur vitéz atyjának székvárosát tudja Eborum néven. De mert alkalmas várróm itt sehol sem akad, legtöbben a nem messze eső *Szklabina* várával azonosítják. Ennek történetével fogunk foglalkozni.

A helyi mondát a tudomány annyiban támogatja, hogy *Túróc* javarészt, a geológiai alakulat tanúsága szerint, a *Vág* partjától *Stubnyáig* terjedőleg valóban víz borította, a diluvium korában, de ez természetes úton, emberi beavatkozás nélkül futott le. Meg volt az óvári sziklafal is, bár ez sem terjedt *Trencsénig*, de elég erős

* Részlet a «Felvidéki várak» c. sorozatból.

arra, hogy a vizeket felduzzassza. A diluviális faunát igazolják a blatnicai völgy barlangjaiban lelt *Ursus spel.* csontok, a szentmártoni mammuthfogak, a csremsnovidéki fosszilis kagylók, a stubnyai nummulithosok, belemnitesek és más kövületek, melyek dél felé már nem folytatódnak.

Mikor kezdődött itt az élet? A barlangokban hasztalan keressük az ember nyomát, kőkorszakbeli életnek az egész megye területén nincs emléke. Csak az újabb bronzkor embere hagyott itt nyomot, róla beszélnek a sűrűn felvetődő cserepek, urnák, eszközök, emlékéit hirdeti a sok pogányvár-hradistye, a hegyek alján.

De a felzsendült bronzkori élet még sem volt tartós, állandó. Ismeretlen körülmények között ez is megszakadt. Egész pozitívítással megállapítható ez a szokatlan hiatus s kitünik, hogy az élet megint csak nagysokára tért vissza e tájakra, mert kétségtelen, hogy a vaskor környékbeli népe még nem lakta e vidéket, de a népvándorlás hullámai sem bántották, mert Túróc régiségleletei sorában ezeknek az időknek beszédes tanui teljesen hiányzanak.

Ebből önként következik, hogy az eburumi római pénzék (I. Claudius kora 54 K. u., melyekről *Záborsky*, bár fenntartással, mint stubnyai leletről beszél)³ a valóság szerint *Brünn*-t illetik, Túrócra nem vonatkoznak. Ami *Bolsky* további adatait illeti, bár hitelüket a körmöci runafelirat még kéteesebb hitelessége támogatja, sokan még így is kételkedve fogadják. Ezek vegyék jó szívvel, mert könnyebb elhinni *Tur* vitéz harcát a sellővel.

Hova lett Turan népe, birodalma? nem tudjuk, a kiszáradt völgyeket és a hegyek alját, ahol egykor élet folyt, új erdő lepte el.

Nem kutatjuk most, vajjon marahanok = szlávok voltak-e a rézkor első telepesei, vagy miként *Neudeck* bizonyítja, germánokat illetik-e a felvetődő emlékek? Annyi bizonyos, hogy *Árva*, *Liptó*hoz mérten, a bronzkori élet nyomai itt gyérebbek, a vaskorszak — eltekintve néhány kétes muzeumi darabtól, mert egyáltalán nem igazolható, hogy Túróc területéről valók — teljesen hiányzik, a népvándorlás pedig még ennyivel sincs képviselve.

Mindamellett megemlítjük itt a csepcsényi mező rég feldult tumulusát, az állítólagos lovas sír helyét, de *Ipolyi* itteni ásatásairól, eredményeiről nincs tudomásunk, csak a fáma beszél róla.

Hogy ezeknek a tényeknek megállapításánál elfogultsággal senki se vádolhasson, itt adjuk a túróci lelőhelyek teljes enume-rációját, a reájuk vonatkozó irodalommal, tót források nyomán,

mert ezekben irodalmunk megfelelő repertoriuma is befoglaltatik, amennyire a tót szerző jónak látta felvenni. Mi sem bővítjük ezt. Beérjük azzal, hogy akaratlanul is bebizonyította nekünk a bronzkor utáni élet tartós megszakadását. Lelőhelyei ezek:

*Blatnica, Csepcesény, Jaszenova, Kelemenfalva, Kossuth, Necz-pál, Tótpróna, Túrócszentmárton, Znió, Zsámbokrét.*⁴⁻¹³

Ilyen őstörténelmi előzmények rávilágítanak *Túróc* várrendszerére is. Tudjuk, hogy hadászati jelentősége inkább úthálózatában rejlett, amennyiben feladata volt a maiglan érvényes krakó—nagyszombati, másrészt a zsolna—kubini utakat védeni, mintegy kapuját a kapcsolatos árva—halicsi főútvonalaknak; továbbá a *Kralován—Rózsahegy—Liptó*, illetőleg *Parnica—Zázriva—Trencsén* stb. határszéli kijáratoknak kulcsa volt itt, melyek első sorban *Árva* vára védelmébe estek, míg az alsó utakat *Túróc—Trencsén* szomszédos várai őrizték.

Mivel ezeket az útvonalakat nem pusztá kereskedelmi érdekek, vagy kényelmi szempontok szabták meg, hanem a hegyrajzi viszonyok, érthető, hogy jelentőségüket felismerte minden nép, mely az idők folyamán itt helyet talált s mindenik igyekezett ezek védelméről gondoskodni. Így érthetők az őskori megerősített telepek az utak mentén, hol a későbbi várak emelkedtek, bár épen itt *Túrócban* nem ismétlődik a szokott eset, hogy a vár az egykori telep helyén épül. Más az eset pl. a szomszéd *Árvában*, ahol a várral szemközt eső hegyen, *Medvedze* felé, híres bronzkori lelőhely van s az élet continuitását igazolja. Az árvai szorost *Varin, Tarchova-Sztrázsa* őrscáncai tehát a XIII. században is szerepelt. «*Provincia Varnensis*» kővára védte, mind az ősi *Árva* védőrendszerére, s folytatólag *Túróc*, első sorban a legrégebb kővár, *Szucsán*, majd *Znió* stb. kisebb erősségekre támaszkodva.

A «várak» száma eredetileg tehát is nagyobb lehetett, de a birtokviszonyok változtával s a tulajdonképeni várrendszer kialakulásával többnek elenyészett a jelentősége. Ezeket vagy elhagyták, s a fatornyok, mert csak ilyenekről lehet szó, lassan elpusztultak, vagy a felesleges erődítményeket tudatosan lebontották. Az alábbiakban példát találunk mindenikre.

Az ilyen várhelyek emléke csodálatosan összefolyik az ősi vártelepekével s bár a tót nép szóbelileg megkülönbözteti a kettőt — *zámok* az újabb, *hrad* szóval a régebbit — multjáról, történetéről egyiknek sem tud. A megbizható helyi hagyomány tovább is megy.

A bronzkori várhelyek emlékét jobban tartja fenn, bár hozzájuk semmi kegyelet nem fűzi, ellenben az ősei verejtékével épült kővárakat úgy elfeledte, hogy sokszor a helyét, nyomát sem tudja megmutatni. Ezekről már csak az írás beszél, az érdekelt nép emlékezetéből rég kiestek. Pedig fantáziája egyébként sokat foglalkozik a várakkal, rendszerint többről akar tudni, mint amennyi valóban volt. Per analogiam minden ormot várral díszít fel a képezelete, csak az igazi helyet nem ismeri.

Így megbocsátható a hivatalos jelentések zavara, bizalmatlansága a tömeges várakkal szemben, s érthető, ha valóságos várhelyek is kimaradnak a névsorból. Így pl. *Könyöki-Nagy Géza*¹⁴ türóci lajstromából kimaradt az¹⁵ ismert *Hrádek* a Blatnica patak-nál, nem említi a *Zábor* feletti, már 1287-ben elpusztult várat.¹⁶ Ez utóbbi nem azonos a *Szuchá Hradecsnica* romjával, hanem *Szklabina* előtornyának vehető. Nevét, helyét a nép rég elfeledte.

Kostyán falu határában a nép valami várról beszél, amit Mátyás király leromboltatott, mert hamis pénzverők, csehek tanyáztak benne. Némileg másképp hangzik *Bél M.* adata,¹⁷ de a várhelyet ő is emlegeti. Pedig itt semmi rom nem látszik, még várnak alkalmas orom sincs, ellenben volt pogányvára, a *Rutkay—Beniczky* curia tövében, melynek sáncait csak az 50-es években ásták le, amikor sok rézfe gyvert (bronz?) találtak.¹⁸ Tehát a bronzkori őstelep a tradíció várrá emeli és Mátyás népszerű emlékéhez fűzi.

Ebbe a kategóriába tartozik a *Rudnó—Szklénó* határában ismeretes *Vlcsi-Hrádek*, a *Raksa* felett levő *Mali-Hrádek* vagy *Belohrad* és a *pozseháji* sáncok. Mint dülőnevek ezek élnek ugyan, de várhelynek itt semmi nyoma, a nép sem ismer ilyet, csak így nevezi. Leletet e vidékről nem tudunk. Más a helyzet *Tótprónán*. Itt gyakran találnak bronzkori tárgyakat, de viszont várhelye nincsen.

A tradíció megbizhatatlanságát bizonyítja *Szucsán* két vára is. A XIII. századtól kezdve szereplő «castrum lapideum»,¹⁹ a *Podhragy* feletti ormon állott, de ugyanott egy másik földvár nyoma is látszik, a nép már nem tudja megkülönböztetni a kettőt. A másik lent volt a faluban, ezt 1526-ban *Zápolya* romboltatta le. Emléke elenyészett, valószínűleg a falu végi dombon, «Na szkalke» állott.²⁰

Ezeknél ismertebb a valcsai «Hrad» és a *Jaszenova* határában *Németpróna* felé hajló hegy csonka kupján látszó két szomszédos

várhely. Nyitra felé eső oldalon az egykori *Vysegrad* 1238—1277—1279. évekből ismert elhagyott erősség.²¹ 1413-ban már csak «*Bercz vulgo regi toron hel*» néven emlegetik birtokosának utódai, a határjáró *Bacskafelelakok*.²² A túróci oldalon volt pogányvár jobban romlott, de a töltések még itt is látszanak. Ez utóbbit a nép csak Hradistye néven ismeri. *Mednyánszky* kézirata forrásutalás nélkül 1274. határjárást említ, «ad montem ubi olim castrum fuisse dicitur.»²³

Hasonló az *Udvard—Prekopa (Kossuthfalva)* közelében volt földvár. A ruttkai vonat csaknem a tövét metszi. Ennek mása a *Jaszen—Bela* falu közötti *Tlstá* hegyen levő *Hradistye*, tipikus bronzkori várhely. Azért téves a *Fuxhoffer Monasterologid*-ja nyomán elterjedt nézet, hogy itt templárius vár, a csurgói rendház manseriája lett volna. Az oklevelekből ismert «*Frater Gibelinus, dictus Altavis, praeceptor de Bella*» nem itt, hanem a somogyi vagy varasdmegyei *Bellán* működött.²⁴ Végül említjük a rákóprébóci «*Hradek*»-et és az 1903. felásott bisztricskai várhelyet. (Časop. M. Sl. Spol. 1903, 5—6 sz.)

Hátra van még a két történelmi rom *Znió* és *Blatnica*, melyekkel más helyt bővebben foglalkozunk. De ha mindezeknek a váraknak fekvését nézzük, megállapíthatjuk, hogy valamennyi a megye árva—líptai sarkában, alig másfél járásnyi területen tömörül. Mindenki joggal kérheti, hogy férték meg ezek egymás mellett, hol voltak uradalmaik, szükséges jobbágyaik, hogyan osztoztak a szűk határon? Valamennyi egyidejűleg nem szerepelhetett. Hogyan következtek egymásra? Sajnos, a várhelyekre nézve választ nem adhatunk, mert rendszeres ásatások itt még nem voltak, az eddigi szórványos leletek pedig nem nyújtanak elég anyagot, hiszen a várak multja is elég homályos. Ilyen a «legősibb» *Szklabina* is.

Szklabina nevét illetőleg biztos szófejtésünk nincsen, de bizonyos, hogy a tót: «*šklábit sa*» = tátongani, vigyorogni igéből nem deriválható. *Oláh M.* szófejtése: *Sclabonia, Sclavina* = *arx sclavonica* = tót vár, ugyancsak merész, de a várnak más neve nem volt. Oklevélileg 1242-ben merül fel, mikor *IV. Béla Duor* fia, *Mikola* és *Drask*-nak adja a «*Zklabonia*» népe földjéből kiszakított négy ekényi földet.²⁵ Utóbb ismét 1245-ben találkozunk vele, mikor a király felmenti *Uzda* halászt a vár szolgálatától és birtokát megszerzi a Túróc túlsó partján levő *Vendégi* földdel. A vár közvetlen

közelében volt *Szent Ilona* felé eső rétek egy 1266-ban donatióban (1416., 1516-ban hivat. átiratban) *terra Sclovnani*, *terra Sclovna* néven szerepelnek,²⁶ ugyane terület a *Draskóczyak* egy másik, noha kétes 1266. oklevelében *terra Sclovnaresh* néven fordul elő.²⁷ Az előbbi oklevél folytatólag azt mondja e területről: *est terra castris regis Belae Zklabina, tunc vero Sclovnan vocati*. Ezért feltehető, hogy a várnév ebből a személy-, illetőleg családnévből alakult ez időtájt s a vár maga eredetileg is fatorony volt.

Erre való feltevésünket megerősíti az a körülmény, hogy a közeli *Zábor* földje adományozásánál 1263-ban a királyi oklevél valami gerendavárat (Berveno Hradistyet) említ határjelül, de más várról nem beszél. Az idézett topografiai adatokból kitűnik, hogy ez a tuskóvár a mai vártól alig egy puskalövésnyire eső szomszéd ormon állott. Ez lenne a *Bél M.* említette propugnaculum, melynek romjai még látszanak s a nép azt beszéli, hogy a vár eredetileg itt épült és csak később költözött le mai helyére. Kétségtelen, hogy ha 1263-ban itt más vár állott volna, királyi birtokul, a donator erről is megemlékezik.

1269-ben *Mikó*, zólyomi comes, a Balassák őse intézi el a fent említett *Drask* fiainak a várnéppel támadt pörét és megállapítja határaikat.²⁸ Ez lehet ama bizonyos *Myrko*, akiről *Fessler* (II/2, 218) azt írja, hogy a csehek neki itt várat építettek.

Ha szabad ezt a furcsaságot értelmezni, akkor azt mondhatjuk, hogy a királyi comes felhasználta az ismert túróci cseh telepeket s velük várat rakatott a tuskóvár helyett. Ámde *Mikó* határjárása azonos az 1263-iki adatokkal, kétségtelenül megegyezik az 1242-re menő részletekkel, egyazon, immár királyi várra vonatkozik, mely ezidőben korszerű torony lehetett. *Mikó* tehát ezt bővítette vagy tataroztatta cseh colonusaival.

Tatárjárás előtti korban kik birták? Úgy látszik, hogy eredetileg a vár területe és maga a favár is a *Balassa*-család ősei kezén volt *Arva* várával együtt és a király ezt csak a túróci birtokrendezés alkalmával szerezte meg csereképen, *Várna* «castrum lapideum»-a, *Toplica* és *Zsolnáért*.* Mikor történt ez a csere, pontosan nem tudjuk,

* A királyi birtokos emléke fenmaradt a közeli *Králov Grun* orom nevében, bár a mai hagyomány ezt már Mátyás király itteni vadászataihoz fűzi. A túróci névtelen itt valami emlékkőről beszél, melynek chronosticonja valóban Mátyás korára vall (1471), de mikor készült a felirat?

az ebből támadt per 1267-ben ezt már régi ügyletül említi.²⁹ Úgy látszik, a Balassa család túróci birtoklása régi, tartós lehetett és főleg Szklabinához valami különös érdek fűzhetett, mert utóbb szerzett honti birtokának egyik falvát az elvesztett túróci falu után *Szklabinának* nevezte (már 1330 előtt)³⁰ és a család egyik ága ezt előnevül használta. Ez a mai Szklabonya.

A későbbi kir. várnagyok sorából emlékezetes Mikó fia, Detre, egyszersmind zólyomi comes pöre a zábori telepésekkel. Azzal vádolják, hogy szabadalmas leveleiket elkobozta és megsemmisítette.³¹

1269-től kezdve 1315-ig nincs okleveles emléke a várnak, csak *Danch* comes, szklabinai castellanus neve kapcsán szerepel, mikor ez bizonyos földeket adományoz a túrócszentmártoni templomnak. Ugyancsak a túróci regesták (35. §.) nyomán ismerjük *Gilet fia János* és *Miklós* mestereket, egyúttal a közeli *Bajmóc* várnagyait, *Szklabina* castellanusai gyanánt 1339—44 táján, de szereplésüknek más emléke nem maradt. 1322. *Márk* comes «castellanus de Sclabanya» tudtunkkal az első, aki 4 vármegyei szolgabíróval együtt állít ki oklevelet, de nem mint comes, hanem a vármegye officiális, hihetőleg a Giletfiak szolgálatában.

A túróci névtelen³² *Comes Thomas iudex curiae* és *Comes Ioannes de Mikla, vices gerens palatini Ladislai*-t említi 1350—1354-ben kir. várnagyokul, de forrásutalás nélkül. *Szécsi Tamást*, a iud. curiæt, hitelesnek tartjuk, mert így szerepel pl. a sztrányai scultetia adomány-levelében is,³³ de *Miklai Jánost* inkább *Blatnica* várnagyának tartjuk.

Jelentős esemény a vár történetében *Nagy Lajos* 1364. évi exemptiója, midőn *Szt. Márton* lakóit felmenti a várnak fizetendő hadiadótól. Ezzel utat mutatott a többi jobbágynépeknek hasonló privilégiumok kérésére, ami, mint alább látni fogjuk, a váruradalom bomlására és az erősség decadentiájára vezetett. A második lépés a király 1367 adománya, mikor «*Zklabonia*» várának *Ambos* nevű földjét — a mai *Bambuska* dülöt *Szt. Márton* határában — évi kir. adó fejében a polgároknak engedi át s ezzel újból csorbította a castellanusok immár szerény jogait.

Megvan-e még a kő? Napjainkban nincs híre. Eltűnt-e vagy a XVIII. század óta csak elfeledték? Hasonló emlék az a stubnyai «*Könings-brücke*» dülő és a mutnai «*Királ Gora*» V. ö. Slov. Pohľady 1884, 533. l.

Megindul a harc a jóhiszemű kir. tisztek, a polgárság és jobbágság között, mely az uradalom és a vár érdekei ellen terjeszkedik, sőt diadalra jut, hogy meghozza a kir. várrendszer bukását. Lássuk a harc néhány epizódját.

A jobbágszolgálat egyik különleges terhe volt a kir. várak tatarozása — *gratuitus laborral*, a városok részéről pedig a munka készpénzben való megváltása, bár ez sem volt egyoldalú kötelesség jogok nélkül; ellenkezőleg, ez adta az első kiváltságokat, kedvezményeket. A jó nép élt is a munka fejében járó jogaival, de magát a munkát kerülte, aztán ha a kir. castellanus szorítani kezdte, panaszra futott a királyhoz. Két ilyen esetet látunk 1381-ben.

Bebek György tárnokmester, egyben *Liptó-Túróc* ispánja, tehát Szklabina ura, ítélkezik a mayusi polgárok és vendég népek pörében, a várjavítás miatt,³³ és bár az igazság a castellanus részén volt, a jog természetesen a panaszosok javára döntött. Még különb a szucsányiak pöre. A falu különleges terhe volt a vár javítása, de ennek fejében szabadon használták a királyi erdőket, vízjoguk, heti és orsz. vásárokon kívül vámmentességük volt *Túróc* területén. A munkát mégis megtagadták és a király nekik adott igazat kedves kocsigyártójának, *Ventura* mesternek kérelmére, *Bebek* ellenében.

Ventura fia *Péter* felhagyva apja mesterségével, megvette *Szucsány* soltészjogát, gyarapítani kezdte a telepet, a királyi jövedelem rovására, a király sanctiójával. A király megújította a szabadalmakat, de a velük járó terhet eltörülte. Egyelőre csak papiron, mert 1385 és 1389-ben új királyi megerősítést kérnek, de a vártatarozás terhétől, mint látni fogjuk, még 1417-ben sem szabadultak. (Szucsány közs. ltára.) 1397. július 20. Zsigmond király Privigyén (Preugae) kelt levelében a várhoz tartozó német telepes községet Turánt korponai szabadságokkal ajándékozza meg, mert a nép, a várnagyok nyomorgatásai miatt elszegényedve kivándorolni készül — *partes ad alias*. — Ezentúl *collecta* fejében 3 részletben csak évi 100 frtot. Mozgósítás esetén 20 frtot, a zólyomi konyha ellátás megváltásául, de csak ha ott van a király, 10 frtot fizetnek. Ezért viszont a község kapja a vár malomjogát. A comes ezenfelül mást nem követhet. (Közs. ltár. Ered.)

A szabadalmakkal párhuzamosan haladt a váruradalom birtokainak eladományozása.

1386. A vár *Mária* királyné birtoka. Ekkor *Vendégi Pál* fiai,

főleg *Dávid*, hű szolgálatai jutalmául, nekik adja Szklabina tartozékát, *Zenth Peter Ur* falvát.^{35, 36}

1389. *Zsigmond* király *Folkusfalvi Bertalan* fiait a *szklaboniai* várjobbágyok sorából nemességre emeli. (U. o. 558.) Néhány hónappal később, a *Lipcse* várában tartózkodó király a váruradalomhoz tartozó *Treboztó* falut *Choltói Egyed* fiainak adományozza. Nem volt ez tulajdonképen új adomány, hanem *Mária* királyné 1383-iki donatiójának megújítása. Maga a birtok is már régen kiszakadt a váruradalomból, de az utolsó tulajdonos, *Seraphil*, magtalan halálával visszazállott a koronára. Az új birtokosokat a túróci konvent 12 nap mulva 1389 júl. 19-én szabályosan beiktatta.

Ezeket a vár történetéhez szorosan nem tartozó részleteket csak fentebbi állításunk illusztrálására mondjuk el, miképen lazult a várszervezet.

A csehországi mozgalmak hírére *Zsigmond* király a felvidék védelmét szervezvéen, az elhanyagolt várat megújíttatja és *Sylburg Vencelre* bízva a szomszéd *Blatnicával* együtt. Ez volt az utolsó királyi várnagy, mert a megcsonkított uradalom nemsokára magánkézre szállott. Első — bár kérdéses birtokosa — *Hunyadi János*, egyszersmind túróci comes, építette volna az öreg tornyot és a főkaput, melynek 1408. évvel bíró feliratát és címereit *Mednyánszky* említi.³⁷ Erről beszél *Bél M.*, valamint a fent említett névtelen szerző is, sőt tudni véli, hogy *Hunyadi* a várat *Zsigmond* adományából bírta, de más okleveles emléket e birtoklásnak nem tudjuk. Bár másfelől igaz, hogy *Hunyadi* 1430 táján túróci comesnek is írja magát, e minőségben tehát a vár ura is lehetett, de ez átmeneti cím volt s alig nyúlik vissza 1408-ra, annál is inkább, mert bizonyos, hogy a király *Szklabina* várát már 1410-ben zálogul adta *Stibor* vajda rokonának, a lengyel *Balicki Ossolinski Andrásnak*.³⁸

Ebbe a zálogösszegbe, 13 ezer forintba, befoglaltatik *Debrecen* városa, *Túróc* várispánsága és a *szklabinai* váruradalom mint az utóbbinak velejárója.

Két év mulva, 1412 aug. 29-én, *Budán* kelt levelében a király ezt az alkut megváltoztatta, amennyiben *Debrecen* visszavette és helyébe *Bártfa* városát kötötte le, megtoldva a túróci «*lucrum camerae*»-val.³⁹ Érthető, hogy a lengyel úr keveset tartózkodott *Túrócban*. Ügyeit és hivatalos kötelességeit a *szklabinai* várnagyk intézték, még *Bártfát* is innen igazgatták, miként számos levelük bizonyítja. Csak elvéve találunk példát arra, hogy *András*

úr személyesen jelent meg alattvalói között törvényt látni. Így pl. 1417-ben maga ítélkezik *Szucsány* népének pörében a papja ellen, dézsma ügyben, majd a castellanus ellen vártatarozás miatt. Ekkor már csak a vár egy részének karbantartása és a királyi konyha ellátása — ha a király a várban volt — hárult *Szucsány* lakóira különleges teher gyanánt. Ők adták a szakácsot és a királyi kíséret ételmezését. Ezért viszont őket illette a lengyel só vámentes kereskedelme és bővült vásárjog. A falu népe megtagadta a tatarozást, mert a vár már nem királyi birtok.⁴⁰

1423-ban B. András már nem él. Özvegye *Rachna* vagy más levelek szerint *Rosina* birja özvegyi jogon a várat, fiai *János* és *Prokop* a várnagyok, *Miklós* a legkisebb, *Stibor* udvarában tanulja a vitézi életet. Ez időben *Szt. Márton* polgárai panaszos küldöttséget menesztenek a királyhoz, mert a szklabinai várnagyok hadiadót követelnek rajtuk. A király 1423 júl. 30-án *Esztergomban* kelt levelében megint a *Balickiakat*, kimondván, hogy az «*exactio pecuniarum exercituum*» csak a király előzetes engedelmével ejtendő meg.⁴¹

Az ügy ezzel nem ért véget, sőt még jobban elmérgesedett, úgy hogy 1424 aug. 22-én *Stibor* maga jött *Szklabinára* ebben igazságot tenni. Ekkor történt, hogy a duzzogó *Balickiakat* kiengesztelendő, némi formális fentartással 3600 frtért zálogba adta neki az egész árvai váruradalmat, a legnagyobb várbirtokok egyikét.⁴²

Tárgyunkon kívül esik taglalni az ebből támadt pört *Stibor* unokája és a *Balickiak* között, de meg kellett említenünk, mert a végzetes szerződés *Szklabinán* készült.

Stibor látogatása különben szorosan összefügg a felvidék hadikészülődéseivel a cseh háborúra. Az erélyes *Balicki* testvérek a cseh betörés, *Trencsén* pusztulása és *Ján Bzdinka* újabb készülődéseinek hírére rendbehozták a várat, s erre a munkára kényszerítették nemcsak a jobbágyokat, hanem a várhoz tartozó polgárságot *Moyson*, valamint *Szt. Mártonban* is. Utóbb még fegyveres szolgálatot is kívántak a vár védelmére, ámde a jólétben elpuhult polgárság irtózott a fegyvertől, hadiszolgálattól, s hivatkozva az 1364. exemptióra, teljes mentesítését kérte a tehertől akkor, midőn *Žižka* már *Nyárhíd*ig hatolt s a szomszéd nyitrai völgyet dúlta. S a király míg egyfelől sereget gyűjt, másfelől a hadmentességet kereső polgárságot pártolja. A király akarta, *Stibor* tehát jobb meggyőződése ellenére kénytelen a polgárok javára dönteni, bár a

palástul használt 1364. exemptio csak a várnak fizetendő hadiadót engedte el, de nem a fegyveres szolgálatot magát. Hasonló a fentemlített Turán esete, mely viszont korponai szabadalmaira hivatkozva tagadta meg a várbeli fegyveres szolgálatot és a király 1429 márc. 29. Budán kelt levelében valóban megintí szklabonyai Balitzki Prokópot, mint várnagyot, ne terhelje a polgárokat hadiköveteléseiével és szolgálattal.⁴³

Érezte maga *Stibor* is, hogy a kir. kiváltság betűje megöli annak szellemét s hogy *Túróc* biztonságát s a régi árva-túróci védőrendszer épségét fentartsa, saját zálogos birtokát, az ősi *Árvát*, *Balicki*nak engedte át védelmezésre. Az események igazolták *Stibor* aggodalmait. Nemsokára, 1434 őszén, az elbizakodott túróci polgárság súlyosan lakott. Mert a *Szepesség* felől jövő csehek a túróci-liptói vonal másik kulcsának, *Likavának* eleste után eláraszították *Túrócot* s kegyetlenül feldúlták; ellenben a várakkal nem bírtak. Legtöbbet szenvedett *Szt. Márton* német eleme, mert jórészt elhullott, hegemoniáját többé nem is nyerte vissza.

Most már belátta a király, sőt talán az érdekelt polgárság is, hogy a kiváltságokkal messze mentek, mert a szepesi szászok 1436-ban megújított szabadalma külön hangoztatja, hogy megyénk területén a vendégnépek is kötelesek hadiszolgálatra.

Ugyanakkor *Balicki Miklós* mint túróci comes igazolja a szentmártoni polgárok kérelmére, hogy az utóbbi cseh betöréskor a város égése alkalmával szabadalmi leveleik elpusztultak. A király ezeket a korponai jog alapján megújítja.⁴⁴

A husszita harcok idején B. bártfai levelezéseinek tanúsága szerint jobbra *Szklabinán* tartózkodott, később 1440 óta, bár címeiben még mindig használta a bártfai főkapitány, túróci főispán címét, állandóan *Lengyelországban* lakott, itteni vicesgerense *Stambach* intézte ügyeit. Pártállása szerint *Balicki*, bár keveset szerepelt, előbb *Ulászló* híve volt s vele az egész *Túróc*. *Bártfát* bírta az 1470. évek végéig, mikor a király kiváltotta, de *Szklabinát* jóval előbb vesztette el.

A közbeeső zsebrák harcok korából a vár történetére alig van adatunk. Kétségtelen, hogy *Balickiék* jogait *Túrócban* az 1440. évek vége felé kétséssé tette *Szentmiklósi Pongrác* terjeszkedése, főleg mikor *Balicki Giskrával*, *Pongrác* ellenben *Hunyadival* szövetségbe. A villongások ugyan megakadtak az 1451. ismeretes treugával,⁴⁵ mindamelllett *Balicki* nemsokára mégis kiszorult a várból.

Pongrác mint a szomszéd *Blatnica* ura 1457 táján már Szklabinát is bírja, *Balickitől* ezt csak harcok árán vehette el, mikor *Znió* vára és a prépostság is hatalmában volt. A «túróci kiskirály» mintegy 10 évig bírta, de még első bukása előtt önként adta vissza a királynak. 1468 előtt *Mátyás* bírta a romlott várat, tataroztatta, építkezett benne,* ekkor készült el a díszes gothikus várkáporna, melyről alább szólunk, de még az év folyamán *Ernuszt Jánosnak* engedte át zálogképen.

A királyi kincstartó úgy látszik megkedvelte új dominiumát, mert állandósítani akarta. Ezt el is érte, mert 1470 április 13-án husvétkor, a *Trencsénben* időző király «*Szklabynya*» várát «*quod etiam nos ei alias in pecuniis inscripsimus — nunc comitatum de Thuroc — exigentibus eius meritis*» örökjogon neki adományozza.

A vár jelentőségét kiemeli az oklevél is, e szavakkal: *defensio hujus Comitatus maxime de ipso castro pendere dicitur.*⁴⁶ *Ernst János*, az oklevél így, nem pedig *Ernuszt*nak írja, a váruradalom és az egész megye kezelését bizalmasára, *Pek Pálra* bízta, a pereskedéseiről híres likavai várnagyra, aki kedvteléseit itt is folytatta. (1474.) Csakhamar perben van az egész vidékkel. Így *Pongrác Istvánnal Óvár* határa felett, *Kinizsi Pállal*, majd *Horvát Györggyel Sztrecsén* határsértése miatt, fegyveresen ellenáll a kiküldött királyi bírának, akárcsak 47 év előtt első ilyen szereplése idején.

1482-ben, illetőleg véglegesen 1487-ben a király *Ernuszt*tal történt egyezés alapján visszaveszi a várat és a már korábban adományozott *Árva* mellé *Corvin Jánosnak* adományozza. Így egyesült még egyszer s utóljára a két egymáshoz tartozó dominium. De a birtoklás nem tartott soká. A herceg már 1490-ben nyomban atyja halála után kénytelen átengedni *Mosócot* a hozzátartozó vámmal együtt a hirtelen gyarapodó szomszédnak, *Blatnica* urának, *Czeczei Kis Miklós*nak, állítólag régebben kapott 8000 frtnyi kölcsön fejében.

Magát a váruradalmat nemsokára 1493-ban *Szapolyai István*nak, majd ismét *Poki Péter*nek az áruló bajmóci várnagynak engedte át, úgy hogy *Szapolyai* végleg ettől szerezte meg 1494-ben.

Micsoda gonosz kényszer alatt folytak ezek az ügyletek,

* *Mátyás* király *túróci* birtoklását a nép maiglan emlegeti, sőt ha hitelt adhatnánk a két ismert népballadának, *János* herceg anyja a rákói kovács leánya lenne, kihez *Mátyás* női ruhában járt el.

János herceg saját vallomása mutatja, de élénken jellemzi a cinkosok mohóságát az, hogy a herceggel eladatnak olyan birtokot, ami valósággal nem volt a kezén, nem is volt az övé, mert a mosóci vám és a város ősidők óta a blatnicai váruradalom érintetlen tartozéka, valóságban *Czeczei birtoka* volt. Hogy *Corvin János* megszerezte volna, annak semmi nyoma. Mi tervei voltak ezzel *Czeczei*-nek? A herceg különben is látatlanba újra adta el a birtokot, hogy a vételárból soha egy pénzt sem látott.

Alig lépett *Szapolyai* a vár birtokába, 1495 nyarán villámcsapás okozta tűzvész pusztította el az egészet. Állítólag ekkor égett el a vár és a megye itt őrzött levéltára, de bizonyos, hogy ekkor pusztultak el a túróci nemesség itt őrzött levelei, mert erről számos családi feljegyzés beszél. *Szapolyai*nak nyomban építkeznie kellett, ami a vár lényeges átalakításával járt. Ekkor épültek a külső erődítmények, a középvár javarészt, ő szerelte fel a falakat címeres feliratos ágyúkkal, mozsarakkal, melyek a XIX. század elejéig kandikáltak a lőréséken. E költséges befektetések után az *Ernuszt*-család, mintha csak erre várt volna, újból fellépett a maga igényeivel, azt adván okul, hogy *Mátyás* sem a zálogösszeget, sem az ígért kárpótlást nem adta meg. A pört megnyerték, jogaikat *Ulászló* is elismerte, kötelezte *Szapolyait* a cessióra, de ítéletének a hatalmas birtokossal szemben érvényt szerezni nem tudott. *Ernuszték* igényei elenyésztek kártérítés nélkül.

Szapolyai érthetőleg keveset foglalkozott a szerény túróci dominiummal, még hivatalos kötelességeit is másra bízta. Így pl. főispáni helyettese, egyszersmind *Szklabina* várnagya 1496–1505-ben *Majthényi Rájáel*. *Szapolyai István* halálával *Petrovics Péter*, mint *Szapolyai János* gyámja kezelte a birtokot 1527 május 31-ig. Ekkor intézkedik utóljára a turáni jobbágyok vámszabadalmi ügyében.⁴⁷

Milyen volt akkor az uradalom állapota, mit jövedelmezett, nem tudjuk, de kétségtelenül a jobbak közé tartozott, mert hadi contribútiója 308 frtot tett ki, ami *Túróc* egész adójának egy harmadrészevel ér föl.⁴⁸

Ferdinand trónraléptével *Szapolyai* hatalma itt nyomban megtört. A váruradalmat 1527 végén — felerészben — *Macedoniai János* nyerte adományul, a másik részt *Korom Bálint* impetrálta. E bonyolult kérdéssel *Blatnica* és *Illava* történetében találkozunk, itt csak a successorok kedvéért említjük. Mindakét fél érezte a

birtokviszony nehézségeit, igyekezett túladni rajta. *M. János* a maga részét, hogy *Korom Bálint*től szabaduljon, már 1529-ben *Révay István* és *Ferenc*nek engedte át 3550 frtért, de mert az intra dominium levő *Korom* a beiktatást megzavarta, a vételárat nem kapta meg. Ezt is testvérére, *M. Miklósr*a, testálta. A zavaroknak csak *Révay Ferenc* a tulajdonképeni acquisiteur, mint túróci főispán vetett véget (1532), mert introducáltatta magát a várba, úgy hogy *Korom* egyezkedni akart, de *Révay* nem fogadta el. Hat évvel utóbb, *Korom B.* halálával új adományt nyer *Blatnicára*, valamint *Szklabina* másik felére s ezzel végleg megveti lábát *Túrócban*. 1540-ben kifizeti *Macedoniai Miklós* özvegye *Istvánffy Anna*, *M. János* örökösének a visszatartott vételárat, némi haszonbért és kamatot az intercalaris évekre, összesen 3950 frtot s megszerzi az uradalmat, mely maiglan utódai kezén maradt. Ettől kezdve a vár története tulajdonképen a báró *Révay*-család monografiájába esik, önálló története megszakadt.

A birtokszerző *R. Ferenc* első, 1532-ban beiktatása idején a szklabinai váruradalom így alakult: *Mosóc* és *T. Szt. Márton* városok vámmal *Priekopa*, *Turán*, *Szklabina* falu, *Diákfalva*, *Semnic (Stiavnicska)*, *Klecsány*, *Jahodnik*, *Terbosztó* és *Ratkó* falvak néhány nemes telek híján egészen.

A mosóci vámot illetőleg megjegyezzük, hogy az 1534. évi új adománylevél már a két testvérnek — *utriusque sexus* — szól, jóváhagyja a létesült osztályt, sőt ratifikálja *Corvin János* fent érintett botlását, amennyiben *Mosócot* és vámját, kiszakítva *Blatnica* uradalmából, ide csatolja át.

A két váruradalom mellett 1545-ben harmadik uradalom alakult, amennyiben *Jahodnik*, *Treboztó*, valamint az utóbb szerzett *Bisztricska*, *Sambokrét* és *Neczpál* részbirtoka az új osztály értelmében az idősbik testvérnek, *Istvánnak* jutott. *Jahodnik* falut illetőleg megjegyezzük, hogy ez soká hiányzott a váruradalomból, mert *Balicki* elzálogosította, sőt *Neczpáli László* 1439-ben mindkét nemre szóló adománylevelet is kapott róla, mindamellett a *Neczpáliak* magszakadása után az oldalági örökösök megmenteni nem tudták.

A vár közjogi szerepe az első *Révayak* idején még megmaradt s így érthető, hogy 1541-ben *Túróc* vármegye két alispánja, *Rakovszky György* és *Ványai Kakas (Gallus)*, mint castellanusok szerepelnek az ismeretes végrendelet tanui gyanánt.⁴⁹ Akkor volt az,

mikor a vár némileg belejátszott *Buda* történetébe. Ismeretes, hogy az 1541-iki ostrom alkalmával, mikor a török és a német sereg *Roggendorf* vezérlete alatt versengett *Buda* birtokáért, a buzgó császárpárti *Révay Ferenc szklabinai* uradalmát ígerte díjzul két budai szenátornak, ha kezére juttatják a várat. A tanács urak megnézték az uradalmat s jónak találták az alkút. Az árulás terve már készen volt, szerencsére *Roggendorf* féltékenysége meg-
hiusította végrehajtását, *Révay* merész tervét s megmentette *Szklabinát* a család számára.

Fordulatot jelent az 1561. év, mikor *Révay Ferenc* fiai, *János* és *Ferenc* megerősítést nyernek a vár birtokában, azzal a joggal, hogy utódaik közül a vár mindenkori ura *Túróc* örökös főispánja legyen. Ettől kezdve a vár, mint erősség, bár az előzmények szerint eddig sem látott valami véres harcokat, még inkább veszített jelentőségéből s csak annyiban érvényesült, hogy a főispán onnan intézte a megye ügyeit, néhányszor ott tartott gyűlést. A vár egyszerű «caput domini» lett s még inkább összeforrt a *Révayak* történetével. Castellanusai ugyan megmaradtak, de kardot már csak akkor kötöttek, amikor az uraság érdekében megyegyűlésre mentek. Egyébként békés gazdatisztek voltak, többnyire fiskálisok, inkább *Corpus iuris*-szal védték a várat. Csak annyira tartották a vár erődítményeit, mennyire a gazdasági érdekek kívánták, hiszen a korszak harcai, a török világ, sohasem ért *Túróc*ig. A castellanus-provisorok aktáival, missiliseivel sűrűn találkozunk *Beszterce-Körmöcbánya* levéltárában. Ilyenek: 1572 *Szabó Gergely*, 1574 *Draskóczy György* 1576 *Keviczky János*, 1582—1584 *Markovics Márk*, 1585 *Stöhrer György*, 1592 *Katzer Mihály*, 1594 *Csajka Gáspár*, 1601 ismét *Katzer M.* stb., de leveleik csak jogügyletekről szólnak, a vár történetét nem érintik.

Ilyen körülmények között a vár lassan elhanyagolva, pusztulásnak indult, akkor, amidőn, *propter metum Turcarum*, ország-szerte új várak épültek. A váruadalmi jobbágyság életéről keveset tudunk. Azt látjuk pl., hogy *Révay* terjeszkedésének első éveiben, mikor szemet vetett a szomszéd *Znió* várára és szeretne volna megszerezni, az 1538—1544-ben az ostromban megrongált épületek helyreállítását szorgalmazta az udvarnál. Mire a válasz megjött, a szklabinai jobbágyok közül kirendelte a mestereket: több kőfaragót, kőművest, ácsot és munkához fogott. A köznép meszet égetett, fuvarozott, így helyreálltak a falak, az alsó várban épült két

cisterna, a nagy kút, a vár alatt hat halas tó, mindezt külső erő segítsége nélkül végezték. Sajnos, nem ismerjük a munka további részleteit, de minden esetre jellemző, hogy ennyi kész mester került a félreeső falvakból.

A várbeli élet is fényes lehetett az új birtokos alatt, állítólag I. Ferdinand személyesen is megfordult itten, mert *Bél M.* szerint a *Tót-Próna* melletti Lehotka falu szabadalmait *Szklabinán* kelt oklevélben újította meg.*

A vár további történetével röviden végezhetünk. Hadi jelentősége már alig volt, mikor a fellegvár, a tulajdonképeni óvár, roskadozni kezdett. *Révay Péter* a koronaőr még itt lakott, de 1608 táján már elhagyta s a nyugati oldal omladozó külső falainak és a már ekkor lakatlan belső épületek anyagából rakatta a D. Ny.-i oldalon levő szabad téren a maig is fennálló újvár háromemeletes belső épületét. Ekkor épült a kapu egészben, a kapu védő két sarokbástya pedig átalakíttatván, egy emelettel megrövidült. (A tervrajzon 2—3; 4. ábra.)

Az építkezés emlékét hirdeti a XVIII. századi épület egyik díszes renaissance izlésű kandallója 1612. évszámmal és egy másik hasonló, itt képen bemutatott feliratos tábla, melynek szövege így hangzik :

Anno Domini 1610. Spect. ac. Mag. Dom. Pet. de Rewa
Com. Perpus Comittus Thurocz Sac. Regiæ Mæstatis Mag.
Cub. et. Consil. necnon Conservator sacrae Coronæ Regni
Hungariæ & Mria Forgacz de Gimes cur fecerunt.

A felirat és a tympanon között a házastársak címere. Egy másik ajtókeret felett ugyancsak e provinciális mester kezéből egy másik márvány faragvány: cartoucheban címerpajzs nélkül a Révayak koronából nőző virágot tartó farkasa. Ez az épület, bár ma is lakható, ma elhagyottan áll, csak őrző személyzet lakja egy részét. Három szobáját a múlt század elején tervezett vármúzeum rendezetlen anyaga foglalja el. Fegyverek, használati tárgyak,

* *Jedlicska Pál* (Kiskárpáti Emlék. II. 55.) szintén idézi Ferdinandnak 1540. jul. Szklabináról kelt idéző levelét Nyáry F. pörében, de a teljes szövegeket nem ismerjük, a királyi látogatást csak fentartással fogadjuk el.

2. ábra. 1612. évi emléktábla (szövegét lásd a 119. lapon.)

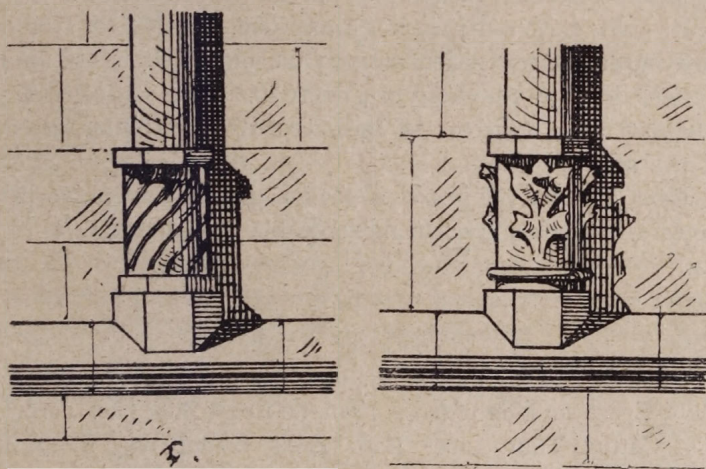
Gedenktafel vom J. 1612. Inschrift S. 119.

butorok, edények, curiosumok, pl. az 1769-ben kivéztett rabló, Szurovecz, maga faragta durva puskája, 1589. évsz. Morvaország címerével ellátott réztál, szentelt víztartó vagy keresztelő medence lehetett: *Das Blut JHESU Christi Gotes Sons macht uns rein* felirattal. Egyik érdekesebb darabja a Zólyomvárából 1830-ban hozott Giskra-címer.

A zólyomi kő hitelességében nincs okunk kételkedni, mert

tudjuk, hogy Zólyom vára volt Giskra főfészke és ottan építkezett. A rossz vörös márványból faragott durva dombormű azonban nevezetes, mert ez a nagy condottiere egyetlen címeres emléke, amit a heraldika eddigelé nem regisztrált.

A címerpajzs felett természetes nagyságban ábrázolt zárt, szokott módon tollazott tornasisak korhű és világosan mutatja, hogy az élére állított pajzsban Csehország címere itt nem országos, hanem egyéni címer. Mikép jutott hozzá, nem kutatjuk, csak azt emeljük ki, hogy az ország címer is hiteles. Felmerül *Zsigmond* cseh pénzein, tart *Albert* és *Posthumus László* idején, éppen Giskra virágkorában,

3. ábra. Oszloptörédek a várkapolnából.

Bruchstücke der Säulen aus der Schlosskapelle.

aztán megváltozik. Nem családi öröklött címer, hanem felvett, esetleg adományozott, de folytatása nincs. Tudjuk, hogy *Giskra* brandeisi előnévvel élt és *Aeneas Silvius* szerint lovagrendből származott volna, ámde más egykorú cseh írók nyomán *Balbinus*⁵⁰ ezt már megcáfolta, «*ex humilissima fortuna per gradus militiae evectus*»-nak mondja, tehát a brandeisi sem lehet nemesi *prædicatum*, csak *locus originis*.

A muzeum többi tárgyaival itt nem foglalkozunk. E kitérés után folytassuk a vár történetét.

Révay Péter építkezésével egyidejűleg Révay Ferenc is megkezdte az alsó várudvar hasznosítását. A déli részen, közel az

új kastélyhoz valami régibb épület állott, ezt most urasági lakásul adaptálta, a déli szárny nagyobbik részét gazdasági épületnek hagyta, tágas udvarral, kelet felől pedig új falat emelt, úgy hogy lakása teljesen elkülönült Péter kastélyától, s mint valóságos castellum munitum állott a nyugati oldalról már meglehetősen nyitott várban, mert építkezési anyagot megint csak a külső falak szolgáltattak.

Úgy látszik, hogy *Ferenc* botrányos válópöre után visszavonultan itt élt s bár kora izlése szerint épületeire ő is emléktáblákat rakott, nejről, Forgách Zsuzsáról, érthetőleg nem szól. Ezt a pört részletesen tárgyalja *Deák Farkas* a *Történ. Életrajzok*-ban. Itt csak megemlítjük, hogy az 1608. évi XXII. t.-cikkben megbélyegzett szerencsétlen asszonyinak elégtételt adott az 1611. évi ítélet, de a törvénykönyv csak 1626. XLIX. t.-c. tette jóvá az elhamarkodott végzést. Az egész eset itt Szklabinán szövődött, azért utalunk rá.

Révay Ferencről beszél a gazdasági udvar kapuját díszítő, bár még szerényebb kivitelű mészköttábla ezen felirata :

A. 1630. die 1 Julii

Pax N. R. et Chris.

Illus. Spect. ac Magnif Dnus Fran. de Rewa Supr. ac. Perpet.
Co. Cottus Thur. Liber Baro Arcis Szklabinya, Blatnica,
Lietava ac Becko.

*

Franciscus Paulusque, duo pia lumina Rewa
Arcis in his muris ultima septa struunt.
Cessit opus Dexterō extincto lumine Pauli
Francisco portæ gloria tota datur.

Psalm. CXL.

Lingua perfida in his nequit esse prospera terris.
Imprimis cadet in suos quos parat cito casses.
Nam DEVS miseros teget et juvabit egenos.

Hadi jelentősége ugyan már nem volt a várnak, mindamellett 1644-ben *Kemény János Rákóczi* számára elfoglalta s várőrséget

hagyván benne, tovább vonult Bajmócnak. E harcokban a várnak további szerepe nem volt.

A kuruc harcok idején 1704 nov. 9-én *Petrőczy István* foglalta el, ugyancsak ostrom nélkül és huszárokkal rakta meg. Ezek emléke fenmaradt a «*Huszárok rétje*» névben, s *Turán* község népe ismét hordta különleges szolgálmányát, a huszárok szénáját a várba, de 1709-ben a vár megint üresen állott, csak néhány nyugalmazott urasági tiszt maradt a berendezés őrzésére, egyébként ágyúí, fegyvertára is érintetlen maradt, mert a hadi felszerelés mind *Zápolya* idejéről maradt, immár nem veszedelmes holmi volt. Még működött száraz malma, két rendbeli kerekes kútja, csak 1736 után hanyagolták el jobban.

Az ágyúk egy részét a szentmártoni templom kapta harangöntés céljaira, de azért a középvár külső falain 1757-ig több nagy ágyú maradt. Ezekből *Révay László* egyet *Mosócra* vitetett és ott két kicsit öntetett belőle, díszül a kapubejárat számára.

1815-ben menyező alkalmával a két ágyút használatba vették, de csakhamar megrepedtek. Ekkor *Bécsbe* szállították újra önteni, de a szükséges császári engedelmet csak két év múlva kapták meg. A mosóci ágyúk 1848 után eltűntek. A várban maradt többi ágyúk a *Mária Terézia*-féle demobilizálás után kallódtak el.

A pusztuló várat 1806 szept. 4-én a Felvidéken utazó *József nádor* is megtekintette, miről a gazdasági épület külső falán levő márványtábla beszél. Ez időben a vár már csak majorképen szerepelt. Ekkor írta meg a család egyik névtelen tagja a vár rövid történetét s szükségzavú, de értékes adatait más tovább folytatta a 30-as évekig. Ez mentette meg a szklabinai ágyúk emlékét.

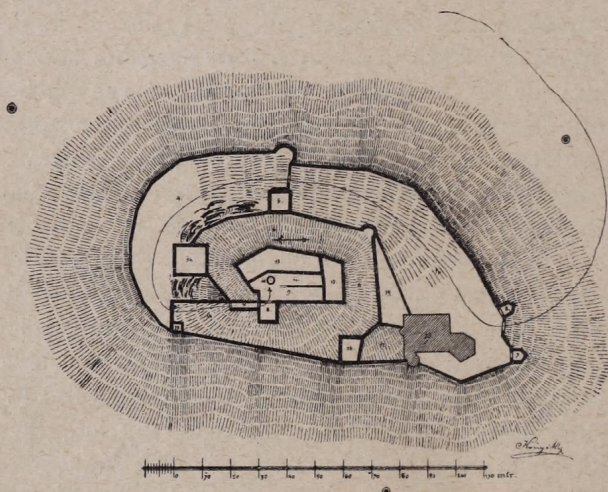
Befejezésül szóljunk még röviden a vár beosztásáról és fenmaradt emlékeiről.

A vár tulajdonképpen a *Liszec*-hegy egyik sziklás, meredek nyulványán emelkedik 785 a teng. sz. felett. A völgyben alatta kis forrás és patak folyik, de ennek védelmi szerepe nem volt, mindamellett állítólag ez táplálta az óvárbeli ma már eltűnt kutat, mert a névtelen szerző az elmaradhatatlan kútbaesett kacsát itt jelenti meg. Helyzete szerint a vár, bár észak felől közvetlen fedezéke nincsen, mégis védve van a távolabbi bércek által, dél felől pedig a szomszédos hegyek úgy takarják, hogy épülete alig látszik, ennél fogva csaknem viharmentesnek mondható a mi a túróci fensíkon fontos körülmény. A meredek sziklás orom csak

napjainkban kezd szakítani a régi hadi regula parancsával, bokrok, fák takarják a kopasz sziklát s enyhébb keretbe szorítják a rideg romokat.

A meredek orom egykor védelmet nyújtott minden hirtelen támadás ellen, tömör sziklaalapzata pedig az alagutakkal való ostromot tette lehetetlenné. Kilátása van mindakét szomszédvárra, Znióra és Blatnicára, maga idejében tehát jó fortalilitium lehetett. (4. ábra.)

Bejárata észak felől van, szemben a fent érintett propugnaculummal, a szomszéd magasabb csúcson, ahonnan két párhuzamos

4. ábra. Szklabina tervrajza. (A hajszál vonal jelzi az egykori utat.)

Plan v. Szklabina. (Die dünne Linie bezeichnet d. ehemaligen Schlossweg)

más sánc futott a kapu felé. Egykor tehát pomeriuma volt, de ennek már csak nyomai látszanak. Eltűnt a régi emelcsős kapu is, úgy látszik, még Révay Péter építkezése idején, de az egykori árok még felismerhető. A kaput jobbról-balról bástya torony védi (a tervrajzon 2—3. sz.).

Lépünk be a várba, járjuk be a romokat. A szokásos hármasszoros beosztás, ó-felsővár, közép-, újvár a kapu mellett jobbra (18. sz.) A kaputól balra (a tervrajzon számnélküli épület) kiugró hatszögletű bástya, még a régi épület maradványa kétemeletes, jókarban tartott, állítólag boltozott szobáival raktárul szolgál. Látogatásom-

kor zárva volt. A várudvar itt már emelkedik az óvár magaslata felé. A bástyával szemben az újvár felé esőleg egy másik, ma már romlott hatszögletű bástya emelkedik, (a tervr. 5. sz.) ez a kettő védte az óvár udvarába délkeleti irányba nyíló, ugyancsak emelcsős hiddal zárt kaput. Zavarja a képet a megosztott udvar, a középvár XVIII. sz., de már romlott külön bejárata, a társbirtoklás emléke.

A II-ik nagykapun áthaladva a hátsó udvarba érünk, apró gazdasági épületek maradványai is és jobbra az óvár romjai merednek. Az omladékok közt nehéz már a tájékozódás, de annyi látszik, hogy ennek különálló, saját védőfalai voltak s függetlenül e középvártól még lehetett védeni. Az épületek is elkülönítve állanak, de tornácok, erkélyek által érintkeztek, közlekedtek. A belső várfal, a szikla iránya szerint többszörösen megtörve, vezet a 14. sz. nagy belső bástya romjaihoz. Ezt két oldalról sziklafal védi, sikátor köti össze a kettős belső kapuval, mely az óvár belsejébe vezet. Ugyanennek feladata volt védeni az óvár belső kapuját, melynek fedezetéről még a 15. és 8. sz. sarokbástya is gondoskodott. Idáig kocsival is járható az út, a 8. bejáratától kezdve már csak lépcsőkön kapaszkodva érjük el a belső helyiségeket, melyek beosztásáról, rendeltetéséről nehéz nyilatkozni, romok takarnak mindent, de nyilvánvaló, hogy ezek javarészt csak napjainkban hullottak le s az igazi romlás csak az 1800-ban dühöngött utolsó tűzvész óta kezdődött.

Mikor fentebb az óvár romladozásáról szoltunk, ami Révay Pétert az alsó vár építésére kényszerítette, hangoztatjuk azt, hogy akkor voltaképen csak a tetőzet és az emeletek szerkezete bomlott meg a változó 1'20—1'80—2 m vastag közfalak még bírták volna, úgy amint ma vakolatmentesen, még a tűzvész után is állják a viharokat. Bár viszont vannak olyan külső beteg részletek is, hol a fal elválva az alapzattól, ledült és úgy elcsúszott, hogy ma a helye sem látszik. A változatosan rakott, rosszul illeszkedő későbbi átalakítások, toldások megnehezítik a tájékozódást. A falakban itt-ott még látszik a felsőbb emeletek leomlásával letört mestergerenda maradványa, csodálatosképen mind lucfenyő vagy erdei fenyőszál, mintha e fadús vidéken sajnálták volna a jobb anyagot. Ilyen beépített vagy gyámkövekre rakott faváz tartotta az emeleteket, boltozatnak csak itt-ott földszinten van nyoma. Érthető, hogy a rosszul fedett, egyre nyirkos fedélszék egy-két évszázad nyomása alatt beszakadt és veszélyeztette a földszintet is. Meg lehet

bocsátani, ha a gazda elhagyta a kényelmetlen helyiségeket s kevesebb költséggel inkább új fészket rakott magának, mintsem a régit tatarozza.

Valami nagy fényt, kényelmet úgy sem hagyott el. Elődei műízlésének vajmi kevés nyomát láthatta, minden csak arról beszélt, milyen szerény igényűek voltak a «várbeli zsarnokok», milyen kevés pompa volt a «bércetetőn rakott kéjlakokban.»

A romok tátongó ablakaiban alig látjuk a szokott kökereteket, csak három csúcsíves rossz homokkőből való ilyen ablakbélést látni, nem hihető, hogy a többi mind kihullott volna, bár helyenkint látszik a hanyatlás korából való ablakszűkítés bizonyága, a fából ácsolt bélés kökeret nélkül.

Hol volt a vár magva, az elmaradhatatlan öreg torony? Mikép tünt el az átalakítások folyamán?

Hogy Szklabinának is lehetett tornya, a vár muzeumában levő kép mutatja a Révay-stemma alján, régi festmény XVIII. sz. másolata, hol az egykori családi várak (Réva, A Lendva, Éleskő, Sasvár, Beckó, Holics, Lietava, Szklabina, Blatnica, Trebosztó) mind láthatók. Szklabina, bár nagyon eltorzítva, középen emelkedő toronnyal van ábrázolva, de a piktor nyilván csak memoriából vagy igen régi eredeti nyomán dolgozott, mert kétségtelen, hogy Révayak korában a vár már nem ilyen volt.

Megkerültük a várat, a közép vár hátsó udvarában vagyunk a 16. jelölt bástya alján, az új épület háta megett. A közép vár főépülete négyemeletes volt, több 1—2 emeletes kisebb épülettel. A főépülethez csatlakozott a vár legszebb, de ma legjobban romlott része, az 1800-ban villámcsapás okozta tűzvészben beomlott kápolna. Emlékét jobbára csak a muzeumban levő kövek hirdetik. Említést érdemel a keleti falba a kandalló fölé befalazott 2 m hosszú és 1 m széles szépen faragott koronanélküli Hunyadi-címer korszerű 1468-iki arabs számokkal. A címeres kőheveder töredékei azt mutatják, hogy a kápolna előtt csúcsíves folyosó volt s ennek ajtajában lehetett az emlék. Maga a kápolna 12 m hosszú, 8 m széles volt csúcsíves épület keresztboltozattal. A boltiveket 3—3 gyámoszlop tartotta, ezek közül a szemben állók egyformák voltak, csak az oszlopfőkben volt némi eltérés a domborított rózsák és tölgyfalevelek más elhelyezése által. Maguk az oszlopok is változatosak, kettő csavart, kettő szögletes, kettő gömbölyű. (2—3. ábra.) A kápolna oltára, orientált bejárata nyugat felé nyilott, két ablaka

közül egyik keletre, a másik dél felé nézett. Csúcsíves kereteikből csak töredékek látszanak a falban, a mérművek nyomaival.

Mindez arra vall, hogy a középvár, a birtokosok lakása Zápolya kora előtt mégis csak díszesebb lehetett, de a nagy tűzvész óta régi fényét nem nyerte vissza. Ideiglenes helyreállításában annyi kényelmet sem nyújtott, mint az egyszerűbb óvár. Egyébként az újvár sem tudta tartósan magához fűzni tulajdonosait. Az újabb kisselmeci és mosóci kastély elvonta tőle az életet s a gazdasági lakká devalvált ócskaság elhagyottan pusztul tovább. Ma csak a három újabban restaurált bástya és az óvár anyagából épült újvár hirdeti az egykori szebb napok emlékét.

Ernyey József.

JEGYZETEK.

- ¹ Sbornik Museáln. Slov. Spol. Turóc-Szentmárton, 1901. 34—114. l.
- ² Memorabilia 7 montanarum civitatum.
- ³ Letopis Matice Slov. 1870. 45. l. J. Kachelman Gesch. der ung. Bergstädte I. Schemnitz 1853. p. 25. 37.
- ⁴ Orol 1870. foly. 56. l.
- ⁵ Slov. Pohľady 1884. 510.
- ⁶ Archæol. Ért. 1890. 164. A blatnicai kard. Ezt kiemeljük, mert mint IX. sz. lelet egyedül áll e területről, különleges mint típus is, de provenienciája kétes. Egyáltalán nem igazolható, hogy Bl. vidékén ásták volna ki, de annál hihetőbb, hogy a műkedvelő, fegyvergyűjtő Révayak egyike valahol vásárolta és úgy került a várba.
- ⁷ Časopis Museáln. Slov. Spol. 1898. 5. l. U. o. 1900. 15. l.
- ⁸ Sbornik Mus. Slov. Spol. 1910. 34. l.
- ⁹ Národné Noviny. 1891. 77. sz.
- ¹⁰ Sasinek Letopis I. 39.
- ¹¹ Osvald Tovaryšstvo II. 224.
- ¹² Arch. Közlem. II. 309.
- ¹³ Hampel: Bronzkor II. 15. l. XVI., XXXIX. t. — Lásd bőv.: Sbornik Museáln. Slov. Spol. Tur. Sv. Martin 1903. 24—54., u. o. 1910. 32 l.
- ¹⁴ Középkori várak. Bpest 1906.
- ¹⁵ Okmtár VII. 166. Fejér II. 64.
- ¹⁶ Fejér Cod. d. V/3. 341.
- ¹⁷ Notitia II. 339.
- ¹⁸ Časopis Mus. Slov. Spol. 1900. foly. 156. l.
- ¹⁹ Nicol. Oláh Hungaria p. 47.
- ²⁰ Fejér Cod. d. IV/1. 544.
- ²⁰ Fejér Cod. d. VIII/3. 489.
- ²⁰ Kosztolányi cs. Itára.
- ²¹ Okmtár. IX. 168. XIV.

- ²¹ Fejér Cod. V/2. 403. VI/1. 243.
- ²² Motesicky ltár.
- ²³ M. Nemz. Muz. Quart. lat. 2338. V. ö. Archæol. Értesítő. 1893. 346. l.
- ²⁴ V. ö. Fejér II. 168. IX/5. 680.
- ²⁴ Magyar Sion 1865. évf. 637. Hazai okmt. VI. 322.
- ²⁴ Századok 1903. 517.
- ²⁴ Okritár XII. 166. l.
- ²⁵ Fejér IV. 1. 271. Tört. tár 1904. 98. l.
- ²⁶ Ivánka-cs. ltára.
- ²⁷ Fejér Cod. d. IV/5. 337.
- ²⁸ Fejér Cod. d. IV/1. 542. V/1. 327.
- ²⁹ Fejér Cod. d. VIII/3. 489. IV/1. 544.
- ²⁹ Árpádköri Új Okmt. III. 156.
- ³⁰ Fejér VIII/3. 489.
- ³¹ Fejér V/1. 327.
- ³² M. N. Muzeum Kézir. 632. oct. lat.
- ³³ Sasinek Letopis II. 1877. évf. 212.
- ³⁴ Fejér IX/5. 487.
- ³⁵ Fejér X/1. 324. 580.
- ³⁶ Tört. tár. 1902. 211.
- ³⁷ Nemz. Muz. Quart. lat. 2338.
- ³⁸ Fejér X/5. 79.
- ³⁹ Iványi Bártfa ltára 68.
- ⁴⁰ Szucsány közs. ltár.
- ⁴¹ Szt. Márton ltára.
- ⁴² Századok 1909. 906.
- ⁴³ Községi ltár. Ered.
- ⁴⁴ Városi ltár.
- ⁴⁵ Körmöcb. ltár. F. XVIII. fasc. f. Nro. 12.
- ⁴⁶ Révay ltár.
- ⁴⁷ Turán közs. ltára.
- ⁴⁸ Engel Monum. I. 34.
- ⁴⁹ Tört. Tár 1882. 551.
- ⁵⁰ Epitome rerum Bohem. Lib. V. Cap. III. p. 502.

A KOLOZSVÁRI SZENTFERENCRENDI KOLOSTOR ÉPÜLETE

Mátyás király szülővárosát, Kolozsvárt mindig különös gondoskodásában részesítette, fejlesztette s az építőművészet kiváló emlékeivel gazdagította. Befejeztette a főtéren emelt nagyszabású főtemplomot, melynek déli monumentális köhomlokzata előtt ma Fadrusz János alkotta remek lovasszobra áll. A Farkas-utcában 1486-ban kegyes bőkezűséggel konventet építtetett a szentferencrendiek számára s pártfogásában részesítette az óvári szentdomokosrendiek vagy *prédikánsok* épülő kolostorának már atyja által se gélyezett építkezését is.

S míg a Farkas-utcai konventépületet a még ma is fennálló és a reformátusok birtokában levő temploma kivételével 1603-ban földig lerombolták, addig a domonkosok zárdája dacára sok viszontagságának, romboltatásának és változtatásának, a szentferencrendiek birtokában még ma is áll; sőt számos olyan részletet őrzött meg, melyek eredeti szépségét igazolják. A zárda templomát azonban teljesen átépítették, boltozata valószínűleg az 1627-iki löporrobbanás következtében beomlott s újraépítésénél már az újabb kor stíluskövetelményeit tartották szem előtt. 1771-ben nagyarányú építkezés folyt a kolostorépületben, midőn ott számos boltozott cellát építettek, melyek az épületet teljesen kiforgatták eredeti jellegéből. A zárda középső udvarát két oldalról megszükitették, déli oldaláról a folyosó elé még egy cellasort, nyugat felől pedig újabb jelleg nélküli folyosót építettek s a hajdani keresztfolyosót pedig cellákra osztották fel. Idővel azonban a rendnek nem volt szüksége ennyi cellára, azért azokat potom áron szalonnás kamrák, gyönyörű refektóriumát pedig gabonaraktár céljaira bérbeadták. Az évtizedek óta ott raktározott roppant mennyiségű szalonna a falakban nagy kárt okozott; lecsöpögő mega vasodott

zsírja behatolt a falakba és túrhetetlen szagot terjesztett az egész épületben. A falak mind többet szenvedtek s az elhanyagolás az egész kolostorban mind nagyobb arányokat öltött, midőn gróf Majláth Gusztáv erdélyi püspök Möller műegyetemi tanár figyelemzetetésére pártfogásába vette a régi műemléket s jelentékeny összeget ajánlott fel a refektorium helyreállítására. Erre a Műemlékek Orsz. Bizottsága is elrendelte a kolostor helyreállítását s megbízta Möller Istvánt a munkálatok vezetésével. A helyreállítás műve 1902-ben indult meg s néhány év múlva befejezést nyert. Előmunkálataiban, műszaki felvételeiben s az építkezés vezetésében e sorok írójának is szerep jutott.

A helyreállítási munkálatok történetére és programjára s végrehajtási módjára nem terjeszkedem ki és csak egész röviden kívánom a kolozsvári szentferencrendi (hajdan domokosrendi) kolostor épületét ismertetni.

A kolostor nagyjából a középkori szerzetesi zárdák jellegzetes alaprajzi elrendezését mutatja. Tágas hossznegyszögű udvar körül díszes körfolyosó húzódott, melynek déli oldalán a pontosan keletelt templom, keleti és északi oldalán pedig a kolostorépületek emelkedtek.

A templom — a megmaradt külső középkori falak után ítélve — egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó, hosszú szentéllyel bíró, bordás boltozatokkal fődött templom volt, melyet déli oldaláról nagyméretű kőrácsozatos ablakok világítottak meg. Nyugati oldalán díszes pálcaműves tagozatokkal gazdagon ékesített kettős bejárata lehetett. Hajójából és szentélyéből ajtó nyílt a zárda keresztfolyosójára és a sekrestyébe. A kolostor-keresztfolyosó eredetileg fagerendás mennyezetrel volt fődve s csak utólag, Mátyás király uralkodása vége felé boltozták azt be téglabordás kereszt-, háló- és csillagboltozatokkal, melyeknek téglabordái gazdagon tagozott gyámkövekre támaszkodtak. Nagy csúcsíves, a nyílás íve szerint hajlított két kősudárral négy részre osztott üvegezetlen ablakai virágokkal teleültetett kolostorudvarra tekintettek.

A kolostor bejárata eredetileg keleten volt, hol a sekrestye melletti pompás nyitott csarnokon át közlekedtek a keresztfolyosóra. De minthogy nemsokára Kolozsvár óvárfalát vezették a templom szentélye közvetlen közelében, a zárda keleti homlokzatától alig négy-öt lépésnyi távolságban, a keresztfolyosó nyugati

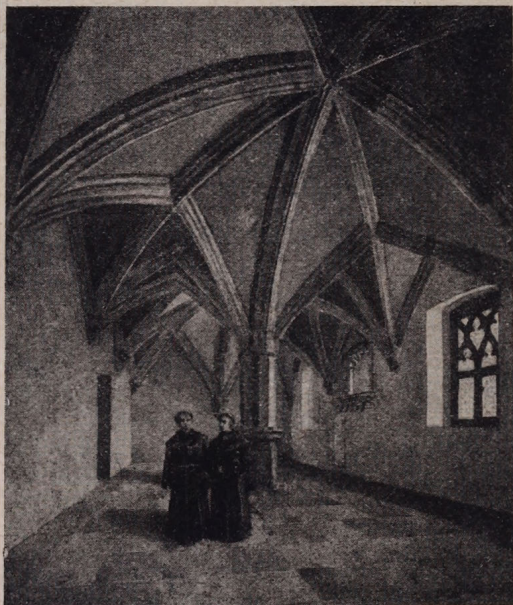
1. ábra. Nyugati homlokzat.
Westliche Stirnseite.

2. ábra. Az északi homlokzat részlete a refektórium ablakaival.
Die nördliche Stirnseite mit den Fenstern des Refektoriums.

szárnyában, a mai bejárat helyén levő kisebb ajtó jutott szerephez. A nyugati épületszárny (1. ábra.) úgy látszik csak a keresztfolyosó nyugati szakaszát, emeletén pedig csak famennyezettel borított folyosót rejtett magában, mely összeköttetést nyújtott a kolostor északi szárnya és a templom zenekórusa között.

Annál érdekesebb a kolostor északi (2. ábra.) és keleti szárnya. Előbbit pompás nyári refektoriuma és konyhája, utóbbit fogadócsarnoka teszi nevezetessé. Különösen a refektorium tűnik ki részletei szépségével, pompás belső térhatásával, ablakainak érdekes változatosságával. A keresztfolyosóról gazdagon tagozott, pálcaműves tagozatokkal szinte túlhalmozott kőkeretes ajtón lépünk a refektorium belsejébe. (3. áb. a.) Itt azonnal szemünkbe tűnik a terem

3. ábra. A refektórium belseje.

Inneres des Refektoriums.

díszesen faragott középső kőpillére, melyre a teremboltozat gazdagon tagozott kőboltövei és kőbordái támaszkodnak. Különös sajátossága a terem boltozatának, hogy valamennyi bordája ugyanazon sugarú ív szerint görbül. A boltozatbordák a legváltozatosabb alakítású gyámkővekre támaszkodnak. Az egyik sarokgyámkő fészekben fiókáival ülő madárral, a másik stilizált sárkányalakkal, a többi száraz kórólevelekkel van díszítve. Pompás levéldiszítménnyel ékeskedik a bejáró ajtóval szemközt álló középső gyámkő, melyet összefonódó vékony indák és stilizált levelek borítanak el, melyek minden oldalról kidolgozva, szinte a levegőben látszanak lebegni s csak vékony kocsányaikkal függenek össze a gyámkő törzsével. Meglepő ez a finom kidolgozás, különösen ha meggondoljuk, hogy a konzol lágy bácstoroki kőből van kifaragva. Levéldísszel vannak elborítva a boltozatbordáknak a középső pillérhez simuló támasztó tagozatai is. A pillér lábazata fölött gazdag tagozású széles padka fut körül, mely edények vagy az étkezéshez szükséges egyéb eszközök elhelyezésére szolgált. A terem boltozata, merev

díszesen faragott középső kőpillére, melyre a teremboltozat gazdagon tagozott kőboltövei és kőbordái támaszkodnak. Különös sajátossága a terem boltozatának, hogy valamennyi bordája ugyanazon sugarú ív szerint görbül. A boltozatbordák a legváltozatosabb alakítású gyámkővekre támaszkodnak. Az egyik sarokgyámkő fészekben fiókáival ülő madárral, a másik stilizált sárkányalakkal, a többi száraz kórólevelekkel van díszítve. Pompás levéldiszítménnyel

figyelmeztető gyanánt és talán buzdításul, hogy viselkedésünkkel rácsáfoljunk az igaztalan vádakra.

«Martinuzzi halálával, mintha azon gát szakadt volna, mely addig Kolozsvárott a reformáció fejlődését feltartóztatta: a polgárság ellenszenvre legelébb az ottani prédikátori (Domonkos-rendi) szerzet ellen tört ki. 1552 április 7-én a kolozsváriak zárdájukba erőhatalmasan berohantak s amit a szobákban, a cellákban s egész zárdában találtak, sőt a könyvtárt is, melyben sok jeles könyv volt, kirabolták; ajtókat, ablakokat ellenséggként összetörtek s az ott lakó barátokat különbözőleg bántalmazva, az Isten és egyház megvetésével panaszló (szerzet) nagy kárára a zárdából kihányták.»

Az unitáriusok birtokukba véve a zárdát, ott iskolát s később nagyon virágzó főiskolát létesítettek. A hajdani refektoriumot tanteremmé alakították, s ebből az időből származnak azok a névkevések, melyek a középső kőpillér felületeit tarkítják. A tanulók már akkor is bekarcolták nevüket minden falra s a szép bőpillért sem kímélték meg ettől. A legrégebb betűbevézés 1566-ból való. Szerepelnek ott ma is élő családok őseinek nevei, mint Gregorius Bélteki, Korniss.

Bizonyos meghatottsággal nézegetjük ezt a sok gyakorlott és gyakorlatlan névalírást, mely nevek viselői oly régóta porladoznak már.

Nincs meg már a refektorium hajdani kölemezpadozata, nincs nyomuk a hajdani falborításoknak, asztaloknak, padoknak és zsöllyéknek, melyekkel a nagy ebédlő bútorozva volt. Az üresen kongó terem puszta falain csak négy nagy arckép függ, melyek közül Pázmány Péter arcképe érdemel különös figyelmet, ki e zárda falai között tanult.

A refektórium régi részletei közül érdeklődésünkre tarthat számot a terem nyugati falában az ablak mellett alkalmazott kőkeretes ételadó nyílás, melyet úgy a refektórium felől, mint a szomszédos konyhahelyiség felől a fal vastagságában elcsúsztatható deszkaajtó zárt el kettősen. A refektórium felőli eredeti tölgyfa-tolóajtó még megvan, addig a konyhafelőli már régen elpusztult.

Elhanyagolás, helytelen későbbi építkezés és eredeti szerkezeti hiány folytán a refektórium épülete sokat szenvedett, mihez hozzájárult, hogy hajdani pompás kőrácsozatos ablakaiból az időközben valószínűleg megsérült osztóköveket eltávolították. Midőn a XVIII. század végén a terem boltozatára vastag főfalat emeltek,

melyre azonkívül a választófalak s a cellák és folyosók súlyos boltozata is nehezedett, a hiba betetőzése gyanánt a boltozat záradékát két helyen is átvágták, hogy a helyiségek padlózásához szükséges párnafákat elhelyezhessék. Ezzel a bordákra nehezedő súlyos terméskőboltozatban a feszültség csökkent s a boltozat egész súlya s a felette levő vastag falak és boltozatok terhe a különben erősen méretezett boltozatbordákra súlyosodott. A boltvállak a túlterhelést is elbírták volna, ha szerkesztésüknél betartották volna a helyes kömetszés szabályait. De ezt figyelmen kívül hagyták s a bordák által közvetített egész súly a ferdén metszett bordaíndítások gyenge szélére nehezedett s a vállköveket összerőrtte. A helyreállításnak ki kellett váltania az összes összezúzott boltvállköveket, kiegészítenie a meglazult boltzáradékokat s a főfalak viszonylagos elmozdulásának megakadályozására erős fal-kötővasakkal kellett rögzítenie azokat.

A refektórium nyugati oldalán épült a kolostor nagy konyhája, melyben szabad tűzhelyeken sütöttek és főztek. A füstöt hatalmas kémény vezette el, melynek füstcsatornája közel négy négyzetméter keresztmetszetű volt s a tetőn túl csavart kéményfejen végződött. Szabad tűzhely lehetett itt közvetlenül a kémény alatt s tovább a refektórium felőli térben is, honnan emelkedő dongaboltozat vezette a füstöt a nagy kéménybe. A konyhának a keresztfolyosó felé eső része, amerre ajtaja s ablaka is volt, durva fagerendás mennyezettel volt fedve; ezt erős faragott kőív választotta el a külső boltozott résztől, hol a tűzhelyek is — mint említém — helyet foglaltak. Ezt a részt három kicsiny méretű, magasan fekvő cifra kőkeretes ablak világította meg, a középső alatt gazdag kőkeretes ajtó vezetett a szabadba. Az egyik ablakot még a XV. században — a többihez képest egyszerűbb kőkerettel — jobb világítás kedvéért megnagyobbították. A nagykémény keleti oldala a konyhatérbe külön beépített falon nyugodott, melyet a keresztfolyosó faláig meghosszabbítottak. A meghosszabbított fal a keresztfolyosó felé a konyhatérből előtér szerű helyiséget hasított ki, melyben a bejáró ajtóval szemközi falon vízvezeték famedencéjének kőtalpa látszik. Ebből kőcsővezeték vezet két helyre, melynek $\frac{8}{8}$ cm négyzetes keresztmetszetű nyílását alkalmas csappal el lehetett zárni. Az előtérből a konyha hátsó déli terébe egyszerű ajtó vezetett, hol rejtekpince nyomaira is akadtunk. Ez a rejtekpince a refektórium alatti pince délnyugati sarkában vastag

fallal épült. Ebből szellőző kürtő vezet ki a refektórium kéményéig. Előteréből újabbkeletű nyíláson át csatornába juthatunk, mely a középső udvar esővizét vezette a külső nyelőkútba.

4. ábra. A fogadócsarnok belseje északnyugatról.

Innes der Empfangshalle von Nordwesten gesehen.

A rejtekpince bejárata a konyhapadozat egyik kölemezével el lehetett takarva s ki annak titkát nem ismerte, aligha fedezhette fel. Rendeltetésére nézve csak feltevésekre vagyunk utalva. Valószínű, hogy ez volt a zárda karcere. A konyha előteréből szép kőkeretes ajtó vezetett a boltozott éléskamrákba.

A keresztfolyosó kölemezekkel borított padlója a mai padló alatt közel félméternyire feküdhett. A konyha és a refektórium ajtói között a fal mentén, a mai padló kövezetében, széles kölemezt láthatunk, mely kőpad ülősíkjának bizonyult. Tovább keletre ismét régi kőkeretes ajtó nyílik a keresztfolyosóra, mely a refektóriummal szomszédos kisebb szobába, talán laikus ebédlőbe nyílt. Az északi és keleti szárny találkozásánál olyan nagymérvű átalakításokat végeztek, hogy a helyiségek eredeti rendeltetése és beosztása alig követhető. Azonban valószínű, hogy az ott levő lépcső helyén eredetileg is lépcső lehetett.

A keleti szárnyban a lépcső mellett kisebb csúcsíves ajtóra bukkanunk, mely az előcsarnok közvetlen szomszédságában levő portákszobának bejárata. E helyiségnek eredetileg egyetlen csúcsíves ablaka volt; ma azonban két egyszerű négyszögletes ablak világítja, boltozata is újabb keletű.

Legnagyobb érdeklődésünkre tarthat számot a kolostor keleti fogadócsarnoka (4. ábra.), melyet a helyreállítási munkálatokkal kapcsolatban fedeztünk fel. Ennek fele a sekrestyéhez volt kapcsolva, gazdag hálóboltozatából csak csekély rész volt látható vastag mészréteg alatt; északi fele azonban teljesen ismeretlen volt, mert azt a sekrestye melletti alacsony boltozatos kamra teljesen eltakarta. Csak a műszaki felvételek derítették ki, hogy az alacsony kamra boltozata és az emeleti padló között valamilyen helyiségnek kell lennie, melyet azonban sehonnán sem lehetett megközelíteni. Falbontás útján hatoltunk be az alacsony kamra boltozata fölötti térbe s a legnagyobb ámulattal láttuk a majdnem sértetlen eredeti hálóboltozatot. A kamra boltozatát lebontva, falainak vakolatát eltávolítva, a pompás előcsarnok vastag falba befalazott nyolcszögletes kőoszlopát is csakhamar megleltük. A helyreállítási program megváltozott. S ma a szép csarnok szerkezetében megerősödve teljes eredetiségében látható. A csarnok eredetileg nyitott csarnok volt, úgy a szabadba, mint pedig a keresztfolyosó felé nagy csúcsíves nyílás közvetítette a közlekedést. Később azonban, midőn az óvár falát vitték el közvetlenül homlokzata előtt, a külső nagy nyílást vállmagasságáig befalazták s csak ívmezejét hagyták meg ablak gyanánt, a belső nagy csúcsíves nyílását pedig befalazták s mai berendezésének megfelelően meghagyták ajtóit a sekrestye és a portákszoba felé.

A csarnok csúcsíves nyílásai és a keresztfolyosó felé néző

csúcsíves ablaka Hunyadi János korára vallanak, két kapcsolt pálcaműves tagozattal és pártázattal díszített ablakának keletkezése a zárda főépítkezési idejére, Mátyás király uralkodásának végére esik. A terem oszlopa és gazdag hálóboltozata a XV. század

5. ábra. A fogadócsarnok belseje délkeletről.

Inneres der Empfangshalle von Südosten gesehen.

végére vagy a XVI. század elejére tehető. Hunyadi János idejében e csarnok vízszintes famennyezettel lehetett fődve.

Legérdekesebb a terem hálóboltozata, mely nagyjából két parallel dongaboltozatból van összetéve, melyek egyrészt a külső és keresztfolyosó felé eső falra támaszkodnak, másrészt pedig két

eliptikus, a már említett nyolcszögletes oszloppal tartott kőbolt-övre nehezednek. A külső kisebb feszítávolságú dongaboltozat finoman tagozott keskeny kőbordákkal hálószerűen van kiképezve s záradékaiban nyolc erőteljesen mintázott rozettával díszített zárókövet mutat (5. ábra.); a belső, a keresztfolyosó felé eső dongaboltozat szélesebb és csak hat üres címerpajzzsal ékesített zárókövet tüntet fel. A boltozatbordák mindenütt a falsíkból kiálló henger tagokra futnak rá; egyik-másik száruk szeszélyesen, többszörös hullámozó ugrással meghajlítva feszül a zárókőig.

Midőn a csarnokot zárt helyiséggé alakították át, ablakaira, beleértve a nagy csúcsíves nyílásból fejlesztett ablakát is, erős rácsokat helyeztek, melyeknek nyoma a kőkereteken még ma is meglátszik.

Az előcsarnokból ajtó nyílt a szomszédos sekrestyehelyiségbe, melynek csak külső ablaka és kőbordás keresztboltozata érdemel említést.

A keresztfolyosó felett két emeletsorban famennyezetes folyosók vonultak, melyeket apró négyszögletes kőkeretes ablakok világítottak.

A fennmaradt építészeti részletek közül külön említendő a második emeleti utcára néző nagy ablak, mely hajdan a háló cellák közti hosszú folyosó világítására szolgálhatott s pompás halhólyagos kőrácsozataival a refektórium ablakok kiképzésére biztos útmutatást nyújtott.

Az emeleten lehettek elhelyezve a többi szerzetes-zárdák analógiája szerint a házfőnök helyiségei, a dormitoriumok, cellák, a belső szigorú klausura alatt álló konyha, téli refektórium, oratórium és parlatórium, melyekre azonban most részletesen nem térhetek ki.

A kolozsvári szentferencrendi zárda középkori építészetünk értékes gyöngye, régi kultúránk fontos dokumentuma.

Lux Kálmán.

A NAGYSZEBEN KÖRNYÉKI ERŐDTEPLOMOK

Az ok következménye az okozat, a támadásé a védelem. Még pedig abban az arányban, amint fejlődik a támadás eszköze. A törökök és szövetségeseinek a XIV. században kezdődő, Magyarország meghódítását célzó betörései eredményezték a legjobban fenyegetett délkeleti részeken a kővárak, majd a városok körfalainak, a falvak templomerődeinek fölépítését és amint a támadó eszközök fejlődnek, ezeknek erősítését a védelem fokozásának szempontjából. Amint azt a Hadtörténelmi Közlemények XVI. (1915.) évf. 188—212 oldalán volt szerencsém előadni. Jelen közleményem folytatása akar lenni annak, melyben a védelmet fokozó törekvésnek újabb, sajátos típusát mutatom be, mely a Magyarország délkeleti részén lakó százságnak a különlegessége, és az eszmét még csak az 1452-ben megerősített garamszentbenedeki templomon találjuk megvalósítva.¹

A törökök és szövetségeseinek a XIV. században kezdődő betörései a XV. században erősebbekké és gyakoriabbakká válnak. Ezek közül minket most az *Ali beg* vezérlete alatti 1493. évi, a vöröstoronyi szoroson át betörő erősen pusztító hadjárat érdekel különösen, mert ennek építészeti és a védelmet fokozó hatásait tapasztaljuk. Ez alkalommal rongálódnak meg többé-kevésbé a falvaknak a XIII. század első felében románstílusú, bazilikális elrendezésű templomai, melyeket aztán a XV. század végén, illetőleg a XVI. század elején, a használható részek fölhasználásával csúcsíves stílusban átépítenek, a középhajót az ép erre a korszakra jellegző hálósboltozattal fedik be; a nagyon megrongáltak helyére pedig újat építenek.

De az 1493. évi török betöréskor annak tudatára is jönnek a százsok, hogy a fejlettebb támadó eszközöknek templomerődjeik már nem képesek ellentállani, nem nyújtják már a kellő védelmet

a falai mögé menekült lakosságnak, miért is a vész elmúltával nemcsak ezeket erősítik meg faltornyokkal, de elkövetnek a védelem érdekében olyant, ami ezen országrész sajátos körülményeiben és sorsában leli magyarázatát: *magát a templomot alakítják át védőművé, építvén tetejébe védőkarzatot.* Ekkép jön létre a védelem újabb típusa: *az erődtemplom.*²

Az eszme ugyan nem új, nem is e földnek szülöttje, manapság azonban Nagyszében környékének a specialitása. Nemzetünk történetéből tudjuk, hogy az 1241—42. évi tatárdúlás tanulságait megszívlevé, IV. Béla intenzíven gondoskodik a lakosság védelméről: a régiebb földvárakat megerősíti, fontos taktikai pontokon újakat épít és magánosoktól építtet. A védekezés e lázas tevékenysége közben történik meg a XIII. század második felében, hogy a templom fölé is építenek védőtornyokat. III. Endre 1290. évi törvénye 19. szakaszában aztán elrendeli, hogy «a templomok fölé épített vártornyokat» le kell rombolni. Végre is hajtják a törvény e rendelkezését, még pedig olyan alaposan, hogy ezeknek a templom fölé épített védőtornyoknak teljesen nyoma vész és ránk egyetlen egy sem maradt, s így nem lehet megállapítani, hogy a századok XVI. századbéli erődítményei mennyiben lehetnek esetleg azoknak az utódai, van-e a kettő között valamelyes hasonlóság? és mennyiben módosult ez harmadfél század multán.

Az erődtemplom legegyszerűbb és leggyakoribb alakja főleg a csak átépített román-, de a régiebb csúcsíves stílusú templomoknál az, hogy a szentély fölé építenek védőkarzatot, miáltal a kórus jóval magasabb lesz a hajónál, erősen kiemelkedik annak síkjából, s a templom ekkép szokatlan körvonalat nyer. (L.: Archeologiai Értesítő 1913. évfolyam, 37. l.) Történt pedig ez olyképen, hogy a kórus, illetőleg apsis támasztó pilléreit magasabbra vették, félkörívű bolthevederekkel összekötötték és erre épült a védőkarzat hosszúkás négyszögű, befelé táguló lőrésekkel áttört fala. Ez a védőkarzat tehát nem a templom falán, hanem a támasztó pilléreken nyugszik, s a kettő között támadt 30—40 cm széles résen át dobták a köveket, vagy öntöttek le forró vizet, szurkot, ha az ellenség a templom falához ért már. (2. ábra.)

Ezen egyszerű, csakis a gyakorlati célt szolgáló kórus védőkarzaton kívül azonban vannak díszesebbek is. Teszem föl a nagycsúri (3. ábra). Alapjában a XIII. század első felében románstílusú tornyos bazilika hosszú kórossal és félkörívű apsisal és

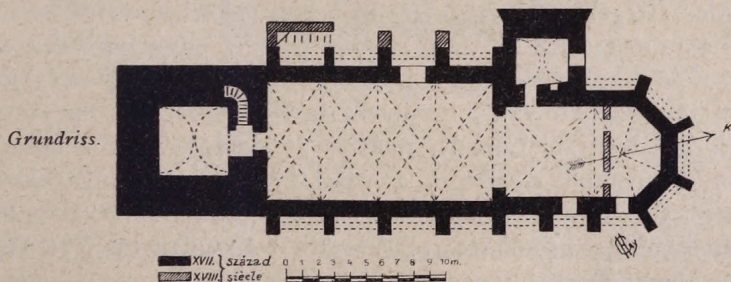
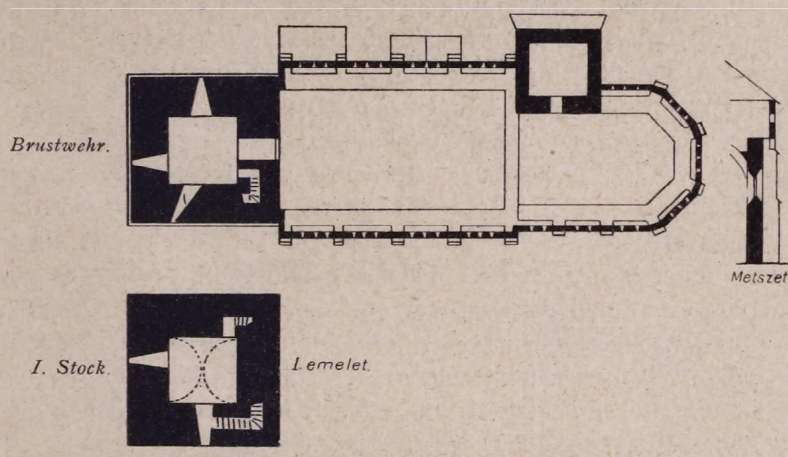
apsiodolokkal.³ Az 1493. évi török beütéskor erősebben megrongálódik, de az apsis északkeleti ablaka felett lévő 1497. évszám tanúsága szerint csakhamar csúcsíves stílusban átépítik. A középhajót és kórust hálósboltozattal fedik be, a fő apsis 2 m magasságban megmaradt félkörívű falára a tizenkétszög öt oldalából formált, csúcsíves ablakokkal áttört és 6 támasztópillérral megerősített apsist, a kórus és apsis fölé pedig védőkarzatot emeltek, mely részben a támasztópilléreken, részben azonban a falsíkjából kiugró lépcsőzetesen tagolt konzolokon nyugszik, közben a szuroköntő-résekkel. Ez a csinosan tagozott párkányzat előnyösen szakítja meg a nagy falfelületeket, széppé téve az erődtemplomot.

Még festőibb hatású ennél a *kisselyki* erődtemplom (V. tábla, 2., 4. ábra), melynek kórusfölötti védőkarzata az 1463. évben már csúcsíves stílusban épült templomnak eredetileg is már támasztó pillérekkel megerősített kórusára a XVI. század elején 16 m magasán három emeletesnek épült, s azáltal, hogy a védőkarzat nemcsak a támasztó pilléreken, hanem ezek közé illesztett 3—3 lépcsőzetesen vastagodó konzolokon is nyugszik, még tagozottabbá vált, s a védőművek ridegségét előnyösen elvesztette. (L. Arch. Ért. 1913. 371. l.)

De nemcsak a kórus fölé emeltek védőkarzatot, hanem az egész templom fölé. Szép példája ennek az 1523. évben téglából, csúcsíves stílusban épült *búzdi* (Alsófehér m.) ágost. ev. kisméretű: 14'33 m hosszú s 6'48 m széles egyhajós, hálósboltozattal fedett templom (IV. tábla, 1.), melynek padmalyos (Machiculis) védőkarzata, hová a templom főfalából kiugró kerek toronyba elhelyezett csigalépcsőn jutunk föl, ugyancsak a támasztópilléreken és az közé helyezett lépcsőzetesen vastagodó konzolokon nyugszik. (L. Arch. Ért. 1907. 213. l.)

A *jakabfalvi* (Nagyküüllő m.) egy hajós, csúcsíves stílusú csarnoktemplom (I. ábra és V. tábla 3) nyugati részét a templom teljes szélességének megfelelő 9'32 m oldal hosszú, 25'48 m magas négyszögű torony alkotja, melynek dongaboltozattal fedett földszíniébe a templomból vezet ajtó; ez ma pince. A földszintről az északkeleti sarokban lévő lépcső vezet föl, az ugyancsak dongaboltozattal fedett I. emeletre, melynek belvilága 4'40 m s falának vastagsága 2'40 m és ahol a nyugati és déli falban 1—1 befelé táguló hosszúkás négyszögű lövörös tátong. Az I. emeletről a II-dikba a délkeleti szögletben lévő

lépcső visz föl. Ennek belvilága 4·10 m, falvastagsága 2·00 m s külső 3 falában egy-egy befelé táguló hosszúkás négyszögű lövőrés van, melyek közül a déli nem merőlegesen, hanem ferdén töri át a falat; nyugati oldalán pedig ajtó van, melyen át a templom fölött lévő védőkarzatra jutunk. A torony felett fa-védő-

1. ábra. A jakabfalvi ág. ev. templom védőkarzata.

Die evang. Kirche von Jakobfalva (Jakobsdorf).

karzat s e felett négyszögű gúla alakú sisak van. A teljes magasságában terméskőből épült torony egykorú a XVI. század leső felében épült templommal s öregtorony (donjon) -szerű szerkezeténél fogva határozottan védelmi célra készült. Szerkezetében különbözik is a XIII. századbeli nagydisznódi, nagysinki s más tornyoktól, melyek nem védőművek, hanem csak harangtornyok, de amelyeket a mindent egy sámfára húzó, különbséget elismerni

nem akaró, a történeti tényekkel nem számoló, tradícióktól elhomályosodott szemű nézet annak tart. Kifejtettem már nem egyszer, hogy a XIII. század első felében, a mongol járás előtt, amikor a románstílusú bazilikális elrendezésű templomok velök egykorú tornyai épültek, még nem kellett a védelemre is tekintettel lenni.

A toronyhoz keletről a 14.30 m hosszú, 7.82 m széles, s 7.93 m magas, hálósboltozattal fedett hajó csatlakozik, melynek keleti falában a nem középen lévő csúcsíves diadalíven túl az 5.75 m széles kórus van, melyet keleten a nyolcszög 3 oldalából formált apsis zár be. A kórus északi falában lévő csúcsíves ajtó vezet a 3 m széles, s 3.38 m hosszú, dongaboltozattal fedett sekrestyébe.

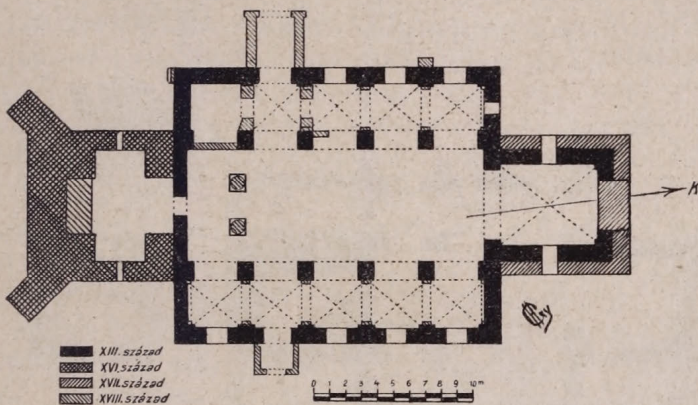
Azonban mindez és a templomteret övező tornyos fal nem volt elég erős megvédeni a lakosságot a betörő ellenség ellen, miért is fokozottabb védelemről kellett gondoskodni s más községek példájára a templom fölé védőkarzatot építettek *téglából*. Az építőanyagnak ez a különbözősége a későbbi toldásra vall, s a kórus déli fala párkány alatti részében a vakolatba bekarcolt: ALTE ZAHL 1623. tán ép ezt jelzi, míg a kórus feletti mellvéden bekarcolt 1672. évszám későbbi javításra vonatkozhatik.

A templom fölé épült védőmű úgy készült, hogy a külsején lévő támasztó pilléreket felső részükön boltívekkel kötötték össze, ezekre 2.40 m magas, s 0.32 m vastag falat emeltek, melyet számos, befelé táguló, négyszögű keskeny lövörös tör át, s mely fal 0.55 m távolságban van a templom falától, miáltal a támasztó pillérek közeiben ür támadt, melyen át dobták le a templom falához előnyomult ellenségre a védelemre szolgáló anyagokat. Egyidejűleg ezzel a sekrestye fölé is tornyot építettek, melyen át is följuthatunk a védőkarzatra. Ennek a toronynak tetejében is, a sisak alatt fakarzat van.

Mikor pedig az 1599—1600 években a megsanyargatott országrészt újabb csapás éri *Mihály* havaselvi vajda személyében, akinek hordái rettenetesen pusztítják e vidéket: a falusi erődtemplomokat a XVII. század elején méginkább megerősítik, *tornyot építenek a kórus fölé*, s ekkép újabb típusa az erődtemplomoknak jön létre.

Ilyen szokatlan körvonalú a védelem rovására külsőjükön az egyházi jelleget teljesen elejtő *kórustornyos* erődtemplomok Nagyküküllő vármegye déli részében gyakoriak, s ezek közül a morgondai, a lesesi, a százalmi, a boldogvárosiakat mutatom be.

A városias arculatú *Morgondán* az ágost. evangélikus templom (2. ábra, V. tábla 2.) a község déli részén emelkedettebb helyen áll. Eredetileg a XIII. század első felében épült, toronytalan, románstílusú, bazilikális elrendezésű templom, mely majdnem teljesen még ma is megvan, amennyiben a későbbi átépítésekor sok fala sértetlenül megmaradt. Ma is sík faplafond fedi a középhajót. A XVI. század elején építették nyugati falához, már a védelmet szolgáló, teljes magasságában termésköböl való sarkain erős támasztópillérekkel megerősített *zömök tornyát*. Erős boltozattal fedett földszintje, hová a templomból vezet be ajtó,

2. ábra. A morgondai ág. ev. temptom.

Die evang. Kirche von Morgonda (Mergeln).

pince, melyet északi és déli falában lévő keskeny négyszögű rés világít meg. Első emeletére az orgona karzatról vezet ajtó, ezt keresztboltzat fedi és mind a három oldalán befelé táguló keskeny négyszögű lövörös van. Az első emeletről a másodikra a déli falban lévő lépcső visz föl, hol szintén mind ahárom oldalon lövörések tátonganak.

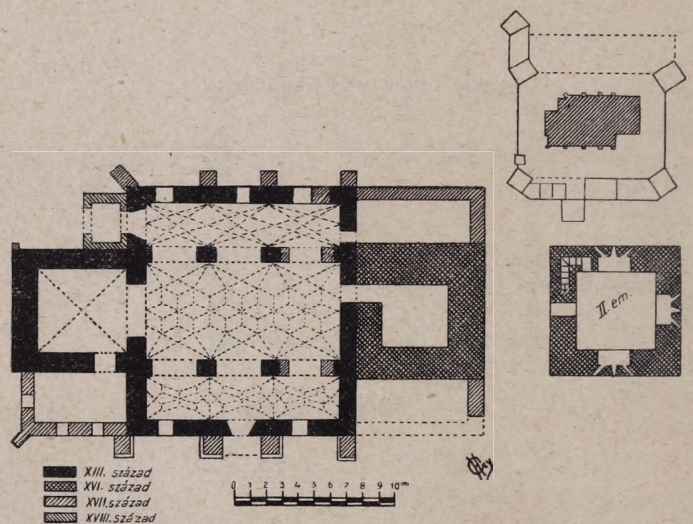
A déli oldalhajó keleti falán a következő fölírat van :

ANNO 1600
It dieses Gotteshaus von MICHAEL
WALDA verwüstet
ANNO 1634 wieder verbessert wurden.

Az erősen megrongált templom kijavításakor épült, a védelem fokozása szempontjából, a kórus fölé, emeletekre el nem osztott torony, úgy hogy templomunk mai szokatlan kéttornyos formáját akkor nyerte.

A templomteret itt is templomerőd övezte, melyből csak déli része áll még két saroktornyával, melyben a szászok még ma is szalonnájukat raktározzák el, s e gyakorlati célnak szolgálva köszönheti, mint számos helyen, fönmaradását.

Morgondától északra, ugyanabban a völgyben, vele szomszédos Leses községe, melynek temploma (3. ábra és V. tábla, 4.)

3. ábra. A lesesi ág. ev. templom.

Die evang. Kirche von Leses (Schoenberg).

ugyancsak eredetileg a XIII. század első felében épült románstílusú toronytalan bazilika, mely azonban a törökök és szövetségeseinek XV. századvégi pusztításakor erősen megrongálódott, mert a XVI. század elején csúcsíves stílusban átépítve nagyon megváltozott. Ennek nyugati falához is ekkor épült a 23 m magas, 8 m oldalhosszú öregtoronyszerű zömök torony. Erős boltozatú földszintje, hová a templomból jutunk be, ennek is pince. Keresztboltozattal födött első emeletére az orgonakarzatról járnak be, s innét az ugyancsak boltozott második emeletre a délkeleti sarokban lévő lépcső vezet föl, mely az északkeleti sarokban

folytatódva, a harmadik emeletre visz föl. A II. és III. emelet szabadon álló három falában fülkék vannak, melyekből három, befelé táguló keskeny négyszögű lövörös tátong.

Mihály havaselvi vajdának az 1600 évben e vidékre való betörése eredményezte a védelem fokozását, s úgy mint Morgondán, azonképen Lesesen is a kórus tetejébe 16.50 m magas, emeletenként lövörésekkel áttört falu tornyot építettek, miáltal ez a két szomszédos templom egymáshoz hasonló körvonalú arculatot nyert.

A templom teret még a XV. században egyszerű négyszögletes, szegletein tömzsi négyszögű tornyokkal megerősített fal vette körül, később az északi oldalon emeletes épületet, félfedelű, szuroköntő kasos bástyát építettek hozzá, miáltal e templomerőd, a kéttornyú templommal egyetemben, a mai festői arculatát nyerte, s a legszebb szász templomerődök egyikévé vált. Természetesen, hogy máig megmaradt a régi harcos idők e szép emléke, azt itt is a szászok annak a gyakorlati érzékének köszönhetjük, hogy e tisztas falak között raktározza el még ma is termését, szalonnáját.

Templomerődünknek idővel nemcsak északi, de déli részét is megerősítették olykép, hogy itt párhuzamos falat húztak, délkeleti szögletében pedig négyszögű emeletes torony épült. hogy mikor történt ez? Azt a tornyon, a párkány alatt lévő föliratok mondják meg. A keleti falon ugyan is ez volt olvasható:

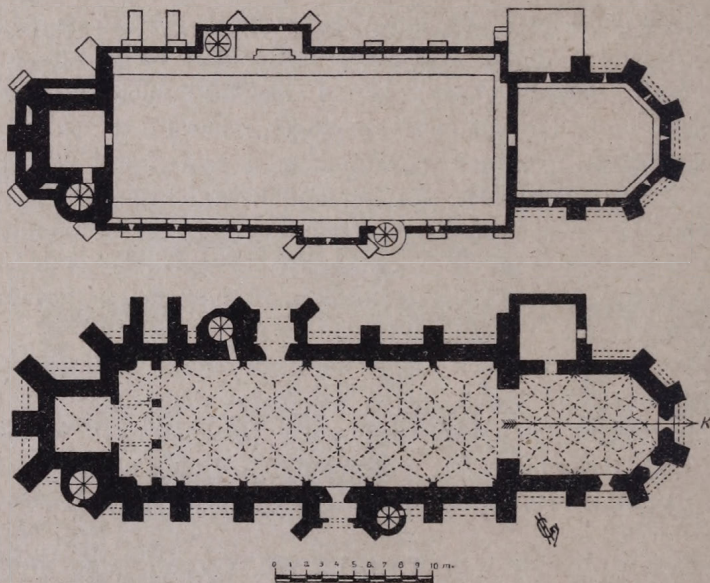
EXTRVCTVM ET AD VMBILICVM DEDVCTVM EST
 HOC OPVS(PO) STRIDIE EIVS DIEI QVO VNIGENITVS
 INGRATISSIMO MVNDO NATVS ET DATVS
 EST. ANNO S 1522 DIE 15 JVLII.
 SVB VITRICATIONE GEORGII GRAFII ET MARTINI
 LVPINI CONSILIARIIS VERORRI MARCO
 PE ČHIANI KLEIN, IOHANNE LEPRIH — — —

A déli falon pedig

VNA FIDES TOTO SI NOBIS ESSET IN ORBE||SI DEVS ET
 NOBIS PVBLICA CVOQVE SALVS . . .
 VNICA MONETA VNA ANIMA, LIBRA VNA, MESSORI
 QVI LIBER IN MUNDO NON MISER ESSE
 QUÆAT

Ebben az időben Morgondai III. János volt a szinki szék királybírája, s a hagyomány tőle építtetnek tartja ezt a tornyot és a hozzá csatlakozó falat, mellyel a templomerőd kibővült, de a felirat, mint látjuk, róla nem beszél.

Lesestől keletre, a következő völgyben terül el *Százhalom* községe s déli szélén áll ág. ev. temploma (V. tábla, 1.). Csúcsíves stílusú egyhajós csarnoktemplom a XV. század elejéről. Nyugati részét az erős támasztó pillérekkel támogatott, 6·20 m oldalhosszús

4. ábra. A nagybaromlaci ág. ev. templom.

Die evang. Kirche von Nagybaromlak (Wurmloch).

20 m magas négyszögű harangtorony alkotja, melynek dongaboltzattal fedett földszintje a templom pitvara. Fölötte, a sisak alatt az itt szokásos fakarzat van. A toronyhoz keletről a 17·77 m hosszú, 6·17 m széles, egyszerűbb rajzú hálósboltzattal fedett hajó, s a diadalíven túl 6·57 m hosszú s 5·62 m széles, ugyancsak hálós boltzattal fedett kórus csatlakozik, melyet keleten egyenes fal zár be. 1606. évben emelték a kórus fölé azt a külsején 10·40 m hosszú s 9·48 m széles, számos lövőréssel ellátott kórustornyot, mely a védelem fokozására szolgál s mely magas sisakjával oly igen sajtós formát ad templomunknak. A templomteret

övező templomeroődből még áll 3 faltornya, mert a szászok ezekben raktározzák el szalonnájukat.

Boldogváros községe Százhalomtól D-re fekszik, s keleti szélén, emelkedettebb helyen áll ágost. ev. temploma. (VI. tábla, 4.) Eredetileg a XV. század közepéről való toronytalan egyhajós csúcsíves csarnoktemplom, melynek kórusát keleten a nyolcszög 3 oldalából formált apsis zár be. 1848/49-ben újra beboltozták, nagy négyszögű ablakokat vágtak falába, úgy hogy belseje teljesen elvesztette régi képét, s külsején látszik meg csak, hogy régi építmény. A hajó fölé épített, a támasztó pilléreket összekötő boltöveken nyugvó, számos lövőrészel ellátott védőkarzata még megvan, valamint különösen vaskos, 16·15 m magas kórustornya, melynek fölépítésénél a meglevő támasztó pillérek közé még újabbakat is ígtattak be, s ekkép olyan különleges képet nyújt, mely nagyon is elüt a templom szokott alakjától.

Nem a véletlen, hanem a szomszédos fekvés, a példa hatása eredményezte, hogy Nagyküküllő vármegye e déli részében a Mihály havaselvi vajda 1600 évi ellenséges rombolásának, illetőleg azt követő, a fokozottabb védelmet szolgáló nem mindennapi körvonalú 4 kórustornyos templommal találkozunk.

Az erődtemplomok egyik legszebb példája azonban a nagybaromlaki ág. ev. templom.

Nagybaromlaka községe Nagyküküllő vármegye délnyugati részében, Kiskapus vasúti állomástól délkeletre völgyben húzódik meg, s a község közepén áll erődtemploma. (4. ábra és IV. tábla, I., 3.)

Eredetileg csúcsíves, egyhajós csarnoktemplom, melynek nyugati részét a négyszögű, 4 emeletes, 12 m magas sarkain támasztó pillérekkel megerősített vaskos torony foglalja el, melynek keresztboltozattal fedett földszintjének belvilága 3·40 m. Hajója 23·85 m hosszú, 8·35 m széles, s 9·10 m magasságban dús rajzú hálósboltozattal van fedve. Keleten 4·37 m széles, 6·84 m magas csúcsíves diadalív választja el a 8·67 m hosszú s 6·50 m széles, ugyancsak gazdag hálósboltozattal fedett kórustól, melyet keleten a nyolcszög 3 oldalából formált apsis zár be, s északi falához sekrestye csatlakozik. Belsejét úgy az északi, mint a déli falban, valamint a szentélyben lévő, csúcsíves, mermű nélküli, ki-befelé táguló ablak világítja meg. Beléje az északi és déli falban lévő, előcsarnokos, csúcsíves ajtón járnak be. Ez a két ajtó azonban

nem egymás átellenében, hanem egy boltszakasszal egymástól eltolva van. Az északi ajtó előcsarnokában még megvan az az, erős tölgyfagerendákból összerót rács, melyet leeresztve, az ajtót az ellenség elől elzárták.

Külsőjét a boltszakaszoknak megfelelően lépcsőzetesen vékonyodó, erős támasztópillérek erősítik, s a templom fala magasságában, boltívek kötik össze és ezeken nyugszik 40 cm távlagában az egész templom felett elnyúló védőkarzat számos lőréssel átluggatott fala. A támasztópillérek közötti rész egy-egy szuroköntő kassá van kiformálva. Az ajtók előtti előcsarnok felett a védőkarzat e része erősen kiugrik. A védőkarzatra az északi előcsarnok nyugati szögletében lévő csigalépcsőn jártak fel, mely a templomból nyílik.

A védőkarzat északi részén a vakolatba bekarcolva, míg déli részen feketén ráfestve háromszor az 1525. évszám jelenik meg, melyet összevetve a templom stílusbeli részleteivel, melyek a csúcsíves stílus hanyatlására vallanak: az erődtemplom építési korának kell elismerni; míg a kórusban lévő díszes stallum 1528. évszáma a belső berendezés elkészültét jelzi.

Mihály havaselyi vajdának 1600. évi e vidéken való garázdálkodása hatásaként templomunkat is, a fokozott védelem érdekében, még erősebbé építették át. Az eredetileg 12 m magas nyugati tornyot 6·70 m-rel magasabbra raktak; úgy hogy ma 18·70 m magas; falához erős támasztópillérré ragasztottak, a támasztópilléreket boltozatokkal összekötve, a közöket szuroköntőkassákká képezték ki, a délkeleti sarokba csigalépcsőt építettek, mely a torony II. emeletére visz, melynek utólagos idevaló építését az is igazolhatja, hogy a toronynak, a templom védőkarzatának magasságában volt szuroköntő-kasát részben eltávolították. Ugyan ekkor épülhetett a déli bejárat előcsarnokához ragasztott csigalépcső is, mely a védőkarzatra visz.

A védőkarzatnak kórus fölötti részét is 3 emelettel magasabbra rakták, emeletenként számos befelé táguló négyszögű lövőréssel, s ekkép 9·51 m magas lett, amihez hozzáadva a templom magasságát, ma 19·31 m magas a kórustorony, vagyis magasabb a nyugati toronynál. Ennél is támasztópilléreknek boltozatokkal való összekötésével, a közökben szuroköntő-kasok keletkeztek.

Hogy pedig mindezek későbbben épültek, bizonyosság rá az is, hogy míg az 1525-ben elkészült rész természetéből épült, addig

ezeknek a toldásoknak fala téglából készült. A falrakásban való különbség mindenesetre különböző korra vall.

S így többszörös átépítés után nyerte el mai erőteljesen tagolt, vár jellegű nem mindennapi körvonalú formáját ez az erődtemplom melyet ép ez tesz figyelemre méltó építményévé a középkor harcós idejének.

A templomteret ovális alakú fal veszi körül, mely azonban a kívül-belül hozzáragasztott kamrákkal, melyekben a lakosság manapság is élelmiszereit raktározza el, teljesen el van fedve, hozzáférhetetlen. Ebbe a templomerődbe az északnyugati részben lévő emeletes kapubástya alatt van a bejárás, s falából az északi és keleti részben egy-egy emeletes faltorony ugrik ki. A keleti tornyon a következő fölírat olvasható: Dieser Thurm ist 1591 erbaut und durch Mathiam Pelger und Johannem Schuster æd. im Jahre 1829 verbessert worden.

*

Jelen közleményem témájával már *Müller F.*⁴ is foglalkozott s keletkezésüket egészen helyesen a törökök és szövetségeseinek a XV. század második felében (1479, 1493) történt hazánk e délkeleti részébe való betörései és az ezzel járó rongálások és pusztítások hatásának tartja. Közleményében részletesebben ismerteti a szászkezdői és muzsnai erődtemplomokat, míg a homorodói, czódi, netusi, apoldi, marthonhegyi, nagycsürit (VI. tábla, 3.), rozsondait (VI. tábla, 2.), nagyselykit, radosit, jakabfalvit, nagykapusit, bázmaid rövidesen sorolja föl. Szerinte legöregebbek lennének a két (kórus) tornyosak, aztán épültek azok, melyeknek kórusán van a védőkarzat, míg legfiatalabbak azok, melyeknél a védőkarzat az egész templomot borítja. Ezt a nézetét, mely csak zavaros tradíciókon, de nem tényeken alapszik, nem tehetem magamévá, sőt ép ellenzőket tapasztaltam. Amint már fentebb előadtam: az 1493. évi betörés alkalmával megrongált, a XIII. század első feléből való románstílusú templomokat csakhamar, a nagycsürit az apsis északkeleti ablaka felett lévő fölírat szerint, már 1497-ben, a többi valamivel később a XVI. század első éveiben olyképp építették át csúcsíves stílusban, hogy az apsis helyébe új csúcsíves apsist építettek s erre helyezték egyidejűleg a védőkarzatot, vagy a régebb csúcsíves

templomokkal tették ezt meg. Szerintem tehát ez a leggyakrabban előforduló típus a legöregebb. Valamivel fiatalabb, vagy tán ezzel egykorú is lehet az, amidőn a régibb csúcsíves templom egész hosszába építettek védőkarzatot, mint ez a jakabfalvi templomnál történt, melynél a csúcsíves templom falát termésköből, míg a védőkarzatot téglából rakták, s így már ép az építőanyag különbsége ellene mond az egykorúságnak és tán felesleges is lenne megjegyezni, hogy az alsó falak mindenesetre öregebbek, mint a föléje rakottak. De vannak olyanok is, amelyeknél az egész templomra terjedő védőkarzat egykorú magával a templommal, minő az 1523. évben épült buzdi és az 1525-ben elkészült nagybaromlaki erődtemplom. Míg szerintem legfiatalabbak köztük a két (kórus) tornyosak, melyek stílustalan, csak a védelmet szolgáló falaikkal, mint azt fentebb előadtam, már a XVI. századvégi (1599—1600) támadások eredményei. És ennek bizonyítékul legyen szabad csak azt a tényt ismételni, hogy az 1525. évben épült, védőkarzatos nagybaromlaki templom kórusa fölé emelt torony ugyancsak építő anyagának különbsége következtében nem lehet egykorú, hanem későbbi toldás. Ekkép — azt tartom — a történelmi eseményeket összevetve az építési motívumokkal és az évszámokkal sikerült az erődtemplomok keletkezési korát meghatározni. Ezek a döntő tényezők, nem pedig a mondákon és szóbeszéden alapuló helyi hagyományok, melyekben a szűk látókörű lokálpatriotizmus szentül hisz, de a melyek nem homályosíthatják el a tudománynak tényeket fürkésző tekintetét.

Az imént megismertetett Nagyszeben-környéki erődtemplomoknak nincs mása Európában, tehát nem lehet azt állítani, hogy nyugati példák utánzatai, hanem Magyarországon keletkeztek. Ép azért az egységes magyar kultúra láncszemeinek tekintem őket, mint ilyeneket tanulmányoztam és ilyen szándékkal mutatom be, a magunk művelődése és alkotásaink megismerésére.

Halaváts Gyula.

JEGYZETEK.

¹ A Hadtörténelmi Közlemények XIII. (1912) évf. *Kelnek várát*, a XIV. (1913) évf. *Szászorbo várát*, a XVI. (1915) évf. pedig *Doborka várát* ismertettem meg. Ez utóbbi azáltal, hogy a XV. század végén kettős falu öregtoronyához templomot építettek: átalakult a középkori védőművek más típusává, *templomerdő*. Néhányát Nagyszében környékéről ezzel összefüggőleg tárgyaltam. Jelen közleményem ennek a cikksorozatnak befejezője.

² Annak a védőműnek megjelölésére, mely a templomteret övezi fallal, előző közleményemben a *templomerdő* szót használtam. Megkülönböztetésül ettől azt, amikor maga a templom alakul át védőművé, e típus megjelölésére az *erődtemplom* szót alkalmazom.

³ Archæol. Értesítő XXXI (1911), 15. l.

⁴ Die Vertheidigungskirchen in Siebenbürgen. Mitth. d. k. k. Contr. Commis. z. Erforsch. u. Erhalt. der Baudenkmale. Bd. II. (1857) pag. 215.

KOLOZSVÁRI TAMÁS

I.

Az esztergomi primási képtár nyolc képe a régi magyar művészetnek feledésbe merült kiváló alakjával: Kolozsvári Tamással ismertet meg.

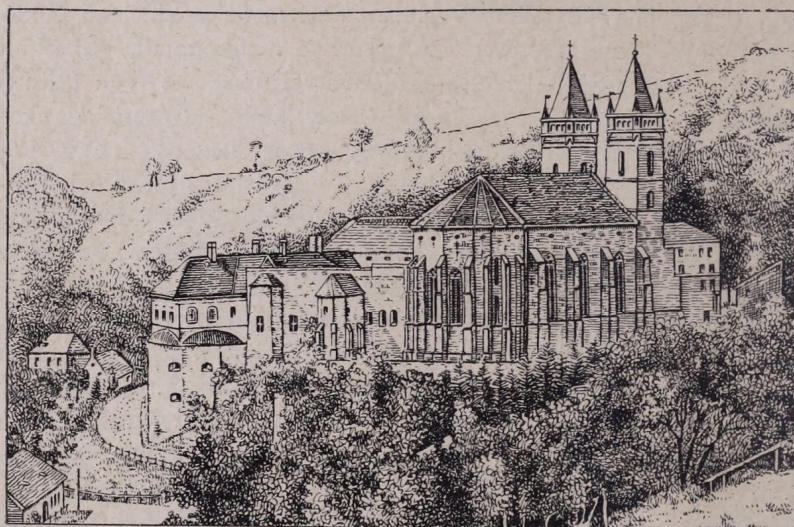
A képek «Ismeretlen, Gentile da Fabriano modorában» elnevezés alatt, részben a velencei iskolába sorozva szerepeltek a képtár első katalógusában.¹ A legutóbbi újra rendezésnél úgy a méret, mint a stílus kétségtelenné tette a két csoportban külön felállított képek összetartozását. A nyolc tábla, az elveszett kilencedik hijjával egy tisztán festményekből állott szárnyasoltár rekonstruálását tette lehetővé. Az oltár festőjének megállapítására a következő körülmények vezettek.

A képtár leltárából kitűnt, hogy a képek a garamszentbenedeki monostori templomból származnak. A képtárban 1905-ben több nagybecsű középkori szoborral és későbbi festménnyel együtt tűz martalékául esett egy ugyancsak a garamszentbenedeki templomból előkerült, s a képtárhoz csatlakozó külön helyiségben a szobrok közt felállított feliratos és címeres predella, melynek rajzát, méretével és őrzési helyével (primási képtár) együtt szerencsére közölte Knauz garamszentbenedeki monografiájában.² (L. a fejlécut.) A Knauz reprodukciójáról a következő felirat olvasható le: «Item istam Tabulam fecit fieri honorabilis vir dominus Nicolaus de sancto benedicto, filius Petri dicti petrus, Lector et Canonicus ecclesie Jauriensis, Cantorque Capelle Regie maiestatis per magistrum Thomam pictorem de Coloswar || Ad honorem sancte et individue trinitatis et virginis matris gloriose et sancti Egidii et omnium sanctorum, ut ipsi intercedere dignentur pro anima eius et animabus parentum et consanguineorum et omnium benefactorum suorum

in conspectu domini nostri ihu. xpi. Amen. Anno domini. m. CCCC°, XX°, VII°. A predella közepén négykaréjú gotikus mezőben Zsigmond király címere, az egyfejű luxemburgi sas foglalt helyet, ami korántsem jelenti azonban, hogy Zsigmondnak a festmény rendeléséhez köze volna, hanem csak Zsigmond uralkodására utal, s bizonyára összefüggésben van azzal a körülménnyel, hogy a monostor akkori apátja, bolognai Miklós (1410—38) Zsigmondnak kedves embere és házi káplánja volt.³

A feliratból kitűnik, hogy azon képet vagy képeket, melyekhez a predella tartozott, a garamszentbenedeki születésű Miklós, Petwnak nevezett Péter fia, győri olvasókanonok, a királyi kápolna kántora rendeletére Kolozsvári Tamás 1427-ben festette. Minthogy a predella hosszmérete nagyjában egyezett a rekonstruált garamszentbenedeki szárnyasoltár középső nagy képtáblájának hosszával,⁴ minthogy a Kálváriát ábrázoló középső kép balsarkában egy díszes egyházi ruhába öltözött donátor térdel, minthogy az egyik szárnykép a predellán említett, egyébként ritkábban előforduló Sz. Egyedet, egy másik a predellán megnevezett donátor névszentjét ábrázolja, minthogy a festmények stílje teljesen megfelel a predellán megjelölt 1427. évszámnak, s minthogy végül Garamszentbenedeken más e korból származó kép nem került elő: kétségtelennek kellett tartanunk, hogy a predella ezen képekhez tartozik, s hogy következőleg a nyolc festmény Kolozsvári Tamásnak 1427-ben készült műve. E következtetést továbbá a következő érvek támogatják. A képek stílje magyar mestert sejtetett nemcsak azért, mert magyarországi templomból származtak, hanem még inkább azért, mert nem lehetett őket megnyugtató módon egyetlen külföldi iskolába se sorolni, dacára annak, hogy rajtuk külföldi hatások ütköznek ki, még pedig földrajzilag egymástól távol eső helyekről kiinduló és stíbelileg egymástól különböző külföldi hatások. Ez a stílusbeli divergencia okozta, hogy a képeket régebben — figyelmen kívül hagyva oly külső körülményeket is, mint az alak, méret és lelőhely — nem vélték együvé tartozóknak s az iskola megnevezésében ingadoztak, előttünk azonban épp a stílus belső ellentétei és nem egységes származása voltak jelei annak, hogy a képeket nem német és nem olasz, hanem ezek hatását egyesítő magyar festő festette. A nyolc kép eredetileg minden valószínűség szerint a garamszentbenedeki templom főoltárát díszítette.⁵

A Garam partján, regényes tájban, meredek hegyháton épült ősi bencés kolostort és templomot (1. és 2. ábra) I. Géza király alapította és építtette 1075-ben. Úgy a templom, mint a kolostor a XIV. sz. végén összeomlott, s az előbbi 1405-ben kezdték újjáépíteni, míg a kolostor ekkor még romokban hevert. A templom újjáépítésére és felszerelésére széleskörű áldozatkészséget kellett megmozgatni, amire következtetni enged VII. Ince pápának 1405. XI. 2-án kelt levele, melyben mindazoknak, kik az újjáépítés

1. ábra. A garamszentbenedeki templom és kolostor mai látképe.
(Akantisz V. rajza.)

Heutige Ansicht der Kirche und des Klosters von Garamszentbenedek.

költségeihez hozzájárulnak, búcsúkat engedélyezett. Ezen buzdulhatott fel a garamszentbenedeki származású Miklós győri kanonok is, midőn Kolozsvári Tamásnál a szárnyasoltárt megrendelte.

A szárnyasoltár középső nagy tábláját a Kálvária ábrázolása foglalta el, a belső szárnyképeken balról fent Krisztus az Olajfák hegyén, lent a keresztvitel, jobbról alul a passió folytatásaként a feltámadás, fent zárókép gyanánt a mennybemenetel, a külső szárnyképeken pedig balról fent Sz. Benedek, alant Sz. Miklós, jobbról felül bari Sz. Miklós életéből vett egy-egy jelenet volt látható, míg az elveszett negyedik külső szárnykép tárgyát illetőleg

találgatásra vagyunk utalva. Lehet, hogy a predellán említett és a ciklusba beleillő Mindszentekeket ábrázolta, vagy egy további jelenetet Sz. Miklós legendájából, talán a három menyasszony jelenetét,

mely régi festészetünkben többször fordul elő az itt ábrázolttal együtt. Szárnyasoltárunk, a régi hazai szokástól eltérően nem csukott, ha nem nyitott állapotban tüntette fel Krisztus kínszenvedésének jeleiteit, s teljesebb művészi pompáját csak a nagyhétben bontotta ki (3. ábra), míg az év többi részén csukva volt, s csak a külső szárnyképeket engedte látni (4. ábra). Ennek magyarázatát abban keressük, hogy Garamszentbenedeken a passio-szertartások sajátos formáikkal különös jelentőségre emelkedtek, aminek több művészi maradvány közt a jelenleg az esztergomi bazilikában őrzött Úrkoporsó a legérdekesebb s hazánkban páratlanul álló emléke.

Nagyjában hasonló formájú szárnyasoltárokkal találkozunk a XV. sz. első felében a Rajnától az Alpeseig; szokatlan azonban a felső záródás kettőshajlású, ú. n. számárhátú íve.

2. ábra. Magyarországi festő 1510 körül.
Vir Dolorum.

(A háttérben Garamszentbenedek látképe.)
Esztergom, Primási képtár.

Ungarischer Meister um 1510. — Der Schmerzensmann. — Im Hintergunde Ansicht von Garamszentbenedek. — Gran, Primatialgalerie.

II.

Valamennyi fönmaradt kép a naturalisztikus csirákat rejtő kései gotika Európaszerte általános stílustörekvésének bélyegét

viseli, rajtuk e stílen belül mégis két különböző, s földrajzilag is más-más elhelyezkedésű irány jut érvényre.

A Kálvária és a Krisztus életéből vett többi jelenet nagyjában a német nyelvterületen Kölntől Bozenig, Hamburgig sőt Prágáig dívott stílt tükrözi. Átmeneti stíl volt ez, mely még a gotikában gyökerezett, de a naturalizmus öntudatos jelentkezésével már új korszakot nyitott meg. Végső gyökérszálai a XIV. századi francia

3. ábra. Kolozsvári Tamás szárnyasoltárának rekonstrukciója. (Nyitva.)

Rekonstruktion des Flügelaltars von Thomas v. Kolozsvár. (Geöffnet.)

miniatürfestészet televény talajába nyúlnak le. Mint a táblafestészet új stílje azonban nem francia földön, hanem német területen fejtett ki a XV. század első tizedeiben. Vitatott kérdés, vajjon pontosabban melyik vidéken alakult ki, a Rajnánál-e, vagy a bodeni-tó környékén, Tirolban, vagy a IV. Károly császársága alatt német és olasz mesterek közreműködése folytán hatalmas művészeti lendületet vett Prágában? Nézetünk szerint nem lehet

az Alpokon-túli új stílt egyetlen iskolára, még kevésbé mesterre visszavezetni. Kétségtelen, hogy a felsorolt iskolák mindegyike lökést adott a fejlődésnek, hatásaik kereszteződtek, kitermelt motívumaik vándoroltak és helyileg színeződtek. Ha az egyes iskolák része az új alakulásban nem is volt egyforma, az új stíl egyszerre több helyen jött létre, igazi megindítója mindenütt az új világszellemből fakadó új művészeti szemlélet volt.

Párhuzamosan a keresztény művészet klasszikus földjén, Italiában, s kivált annak északi részén is indult meg oly stílfeljedési folyamat, melyet a német átmeneti stíllel közös nevezőre hoz az a körülmény, hogy ott is a kései gotika internacionális stíluselemeivel keverten s részben francia ösztönzésre bukkannak elő az új naturalisztikus törekvések. Az olasz, helyesebben észak-olasz átmeneti stíl kevesebbet merített a francia miniatűr-festészetből, mint a német, ennél autochtonabb s későbbi virágzása épp ezért dúsbabb volt. Inkább volt egyéniségekhez kötve, mint az Alpeseken túli átmeneti művészet, ami szintén hozzájárult

későbbi gazdag kifejléséhez. Főként Lombardiában és Velencében terjedt el. Korán érintkezésbe jutott a reneszánszt az olasz trecento előzményeiből előkészítő stílustörekvésekkel, melyek Rómából, Sienából és Firenzéből indultak ki. Egyik legnagyobb hatású kezdeményezője, Gentile da Fabriano is Középolaszországból, Umbriából származott s vitt művészetével umbriai és sienai elemeket északra.

Ennek az olasz átmeneti stílnak és jelesül Gentile da Fabria-

4. ábra. Kolozsvári Tamás szárnyasoltárának rekonstrukciója. (Csukva.)
Rekonstruktion des Flügelaltars von Thom.
v. Kolozsvár. (Geschlossen.)

nonak hatását árulja el Kolozsvári Tamás oltárának több részlete és különös mértékben a Sz. Benedek és Sz. Egyed életéből vett két jelenet.

III.

Az egyes képmezők részletes tanulmányozása Kolozsvári Tamás művészi egyéniségének pontosabb megismeréséhez vezet. A legnagyobb, középső képtáblán kezdjük, s a passio cselekvényi sorrendjében folytatjuk.

*Kálvária.*⁶ (VII. tábla.) Nagyjában a szokásos ábrázolás, a két lator nélkül. Középen Krisztus a keresztfán. Feje előre hajol, a hosszú rúdon nyújtott ecetes szivacs fölé. Longinus lándzsáját élesen a szívnek szegzi, amelyből épúgy mint kezeiből patakszik a vér. Jobbra és balra két erősen zárt csoport sorakozik, melyeket fönt égnek meredő zászlók⁷ és lándzsák lazítanak meg. A jobb-oldali csoport sisakos lovaskatonákat tüntet fel, élükön a díszesen öltözött római századossal; előtte mondatszalagon a következő felírás: «Vere filius dei erat iste» (Matth. 27. f. 54.). Baloldalon Mária, János és a három sirató asszony csoportja, mögöttük lovasok.⁸ Legelöl a jobb sarokban két pribék; a balsarokban térdelve, imára kulcsolt kezekkel a donátor, előtte írásszalagon: «Domine ihesu christe adoro te in cruce pendentem spineam coronam» [portantem?]. (Johan. 19. a. 5. Jesus portans coronam spineam.) A két csoportot jobbról a századosnak Krisztusra mutató jobb keze és a Krisztus felé öklét rázó, zsidókalapos suhanc, balról a szivacsot felnyújtó alak és Longinusnak átlósan elhelyezett lándzsája köti össze a feszülettel, miáltal a művész a képalkotásnak a két fő csoport zártságától veszélyeztetett egységét biztosítja.

A kompozíció a korhoz képest meglepően fejlett. Úgy formailag, mint lelkileg egy középpontra: a kiszenvető Megváltóra van összpontosítva. Az egyik síró asszony és a két pribék kivételével valamennyi alak Krisztus felé fordul. Krisztus övéi arcáról a fájdalomnak és szeretetnek megkapóan éreztetett kifejezése sugárzik. Az elalélt Máriát az egyik szent asszony és a kedvelt tanítvány támogatja, aki ugyanakkor merész mozdulattal fordítja heroikus szép fejét Mestere felé. A művész hatásosan ábrázolja a kép szélén elhelyezett síró asszonyt, aki fájdalomában magába borultan, bő köpenyével félig eltakarja arcát, mintha vele akarná könnyeit szárítani. A késő középkori művészetnek főként a szobrászatban

előforduló kedvenc típusa ez, rokon a francia szobrászat *pleurants*-jaival, az *Arca di San Domenico* (Bologna), sőt Giotto assisi és páduai freskóinak némely alakjával, anélkül, hogy bármelyiknek utánzata lenne. Az ily alakokat, ha egymástól nem is mindig függetlenül a kor művészi érzése és közös kifejezési akarata teremtette. A szenvedő lelkek mélyéről buzgó drámaisággal szemben, mely e nemesen komponált csoportot áthatja, a mögötte álló csoportot elevenebb mozgalmasság és nyers indulat jellemzi. Az egész kompozíción sűrített és magas fokra hevített drámaiság lüktet végig. A művész a jelenetet nemcsak szcenikailag oldotta meg tudatos számítással, hanem tartalmi és lelki hangulatát is éreztetni tudta. Kellő erővel rendelkezett annak kifejezésére, hogy itt Krisztus tragédiája tetőpontját éri el.

Ikonográfiai fejlettséget tanúsít, hogy a katonák mind lóháton ülnek. A XIV. században rendszerint gyalogosan ábrázolják őket, bizonyára a könnyebb megoldás kedvéért. A XV. század első tizedeiben csak egy-egy alakot ültetnek lóra, többnyire a századost. A művészi ábrázolási képességet mindenesetre erősebben próbára tevő azzal a megoldással, melyet Kolozsvári Tamás választott, e korban ritkán találkozunk; német földön a század közepén és második felében terjed el.

Krisztus törzse és dereka a test tengelyéből jobbfelé erősen kimozdul, ami azonban már nem a gótikus corpusok modoros kilengése, hanem ellenkezőleg, a művészi naturalizmus jele: szerves folyománya annak a funkciónak, hogy Krisztus a szívacs fölé hajol. A gótikus feszületeknél egyébként sem a törzs, hanem — a lábak összehúzása következtében — a térd szokott a keresztfától elállani. Kolozsvári Tamás ábrázolási módja kivétel a maga korában, s egyéni felfogásra vall. A legtöbb korbéli feszületen Krisztus mereven kinyújtott teste egyenesen függ. A corpusnak a garamszentbenedekihez hasonló, de belső indokolást nélkülöző mozdulatával találkozunk az erlanegni egyetemi könyvtárnak 1440 körüli időből származó s a brixeni iskolába tartozó miniatürjén.

Bár a Kalvária morfológiailag nagyjában még a gótikus formai ideált követi, a corpuson kívül egyéb naturalisztikus tünetek is jelentkeznek rajta. Jellegzetes gótikus vonás még, hogy Mária és János testtartását nem az organikus szükségszerűség, hanem a dekoratív hatás szabja meg, hogy a hosszan lecsüngő, helyenként hengeresen képzett ruharedőzet elsősorban vonalritmikára törek-

szik, hogy a jobboldali katonák csoportját a művész egymásra halmozódó sisakokkal szemlélteti, fogyatékos térérzékről téve ehelyütt tanuságot, s régies az a mód, ahogyan a távlat mellőzésével a legelső térben elhelyezett mellékalakokat a távolabb álló alakoknál, sőt a háttér statisztáinál is kisebbekre rajzolja. De a korviselet tekintetbevétele, a Krisztust fenyegető alak hirtelen mozdulatának helyes megfigyelése, ennek, valamint a szintén genreszerűen beiktatott két pribéknek realiztikus felfogása már az új művészi gondolkodásról tesz vallomást.

*Krisztus az Olajfák hegyén.*⁹ (VIII. tábla.) Krisztus szűk színpadon, egészen az előtérben térdel. Mondatszalgján «Pater [mi] si possibile est, transeat [a me] calix iste» (Matth. 26, 39.) felírás. A művész ötletesen segít a képfelületnek az oromzáródás következtében korlátozott voltán. Az e jelenetnél szokásos kelyhet tartó angyalt elhagyja, s tovaröptét a kép felső bal sarkában előtűnő dekoratíven csipkézett felhővel jelzi, az inkább ciboriumnak beillő kelyhet pedig egy szikla egyenesen lemetezett lapjára helyezi. Szcenikailag igen érdekesen oldja meg a három tanítványnak a sziklák közé szinte beágyazott alakját. Éppen hogy a legszükségesebb alakokra szorítkozik. De ezek széles és részletesen leírt tájban foglalnak helyet. A sziklás hegyoldalt dús és levelenként megrajzolt lombozat szegi.

A térábrázolás szempontjából ez a passió-sorozatnak művészileg legfejlettebb s invencióban legegységesebb képe.

*Keresztvitel.*¹⁰ (IX. tábla.) A Kálváriához hasonlóan sok alakos ábrázolás. A művész itt is tömegjelenetet ad. A tömeget azonban kielégítőbben, sőt korához képest rendkívüli ügyességgel érzékelteti.

A menet gyorsan halad előre. Krisztus nagyokat lép, s a kötelet tartó poroszló lépése is pompásan kifejezi a sietést. Érezzük, hogy a dráma rohamosan közeledik a végkifejlés felé. A legtöbb alak akcióban van. Taglejtésük, gesztusuk, mimikájuk együttesen fokozza a kifejezés erejét. Az egyik katona öklével a Megváltóra készül sújtani, a másik botjával nógatja, lándzsa és fejsze emelkedik magasba. A pribék erélyes mozdulattal csavarja balkezére a Krisztus derekára kötött kötél végét. A tömegben egy izgatott öreg (Arimathiai József?) élénken gesztikulál. A törpe Ciréni Simon két kézre nyalábolva segíti vinni a keresztet. Minden kéz tesz valamit, s minden arc lelkiállapotot fejez ki. Nagyszerű a

felső bal sarokban álnok bosszúval összenéző farizeusok csoportja. Ebből a nyers társaságból mint fehér lilium virít elő Mária poétikusan jellemzett alakja. Fájdalmában is szép arcát bánatosan balkezére hajtja, jobbában finom szegélyű zsebkendőt tart könnyedén. Krisztus hátrafordul anyja felé; az övéihez fűződő lelki kapocs itt époly bensőséggel jut kifejezésre, mint a Kálvária jelenetén; beszédre nyíló ajka előtt a következő feliratot tartalmazó írszalag lebeg: «*Filie iherusalem nolite flere super me sed filios vestros.*» (Luc. 23, d. 28.)

Mindenesetre magasabbrendű művészettel állunk szemben, mely a megszokott ikonográfiai közlésen túl a lelkiséget megkapóan tudja tolmácsolni. A képben megnyilatkozó lelki elem — a művész lelki alkatának vetülete — élesen különbözik a formailag rokon német művészetnek kifejezésbeli jellegétől. A drámai alakok jellegzetessége nem fokozódik nyersséggé, formában pedig rúttá és groteszkké, mint a korbéli német passió-jeleneteken, így pl. a Kolozsvári Tamással hasonló időben működött Meister Francke művein. Krisztust nem torzítja el a fájdalom, rettenetes helyzetében is megőrzi isteni fönségét. Isten marad. Érezzük a megváltás emberfölötti tetteinek közeledtét. Nem válik önmagával tehetetlen, közönséges delikvenssé, mint annyi német keresztúti jeleneten. Mária gyöngéd liraisága viszont nem lágyul szentimentalizmussá, mint a végletek közt csapongó német művészetben. Kolozsvári Tamás felfogásában a magyar lélek egyensúlyozottsága, bátor aktivitása mellett is józansága szólal meg.

Miként a Kálvárián, úgy ezen a képen is régi formai vonások új törekvésekkel elegyednek. A bő ruharedők játékos vonalvezetése a középkorra utal. A katonák páncélos és sisakos korviselete és fegyverzete a realiztikus ábrázolás új jegyei. Máriának és kísérlőjének arctípusa a gótikus szépségideálnak hódol. Krisztus nemes feje alapján a késő középkor *beau Christ*-je. A katonák és a farizeusok közt azonban már egyénített fejek tűnnek elő.

A belső jellemzés tekintetében a passió-jelenetek közt ez a legkiválóbb.

*Feltámadás.*¹¹ (X. tábla.) A jobbkezével áldó, baljában zászlót tartó Krisztus kilépése a gótikus alkatú koporsóból ikonográfiailag nem mond újat, mégis kiemelendő a lépés elevensége és meggyőző funkcióbéli érzetése. Krisztus alakja nagyrészt át van festve; a fejlett anatómiai részletek a restaurátor számlájára

könyvelendők. Feltűnik a két ör jól megfigyelt, realiztikus ábrázolása. Egyéni ötlet a koporsó hátsó peremén térdeplő és kendőt tartó két bájos angyal és a hatalmas dícskorong. Az angyalok formailag a régebbi repertoirehoz tartoznak. A háttér megoldása kompromisszum a régi és az új között. A csipkézett szegélyű sűrű lombok a tájképi környezetet naturalisztikus módon szemléltetik és egyúttal a tér illúzióját növelik; az eget régiesen jelképező arany háttérnek csak csökevénye maradt meg. Hasonló hátteret találunk az Olajfák hegyén, továbbá a Sz. Bernátot, illetve Sz. Egyedet ábrázoló külső szárnyképeken, míg a többi passió-jelenet pusztá aranyháttérrel bír.

5. ábra. Kölni mester a XV. század elejéről. Krisztus mennybemenetele. (Oltárszárny része.)

Kölnischer Meister vom Anf. d. XV. Jhdts.

Köln, Schnütgen-gyűjt.

*Krisztus mennybemenetele.*¹² (XI. tábla.) A kép megszerkesztése kölni mintákra, különösen a Schnütgen-gyűjteménynek egy a XV. század elejéről származó oltárszárnyára (5. ábra) és az egykori Weber-gyűjteménynek valamivel későbbi egyik kis triptychonjára (6. ábra) emlékeztet. Kúpalakú szikla körül térdel Mária és a tizenkét apostol. Szabadabban és változatosabban helyezkednek el, mint a két kölni képen. Mária és Péter jobban ki van emelve; az előbbi

a baloldali, Péter a jobboldali csoport élén helyezkedik el. A művész a háttérben előtűnő apostolfejeket merész rövidülésben ábrázolja s e szempontból is fölébe emelkedik a kölni mesternek. A mennybe lebbenő Krisztus ábrázolásában a képmező alkata a XI–XII. századi miniatürfestészetből visszamaradt régies séma választására kényszeríti; dekoratív stilizált felhők közül Krisztus alakjának csak alsó része látszik ki. A felső jobb sarokban

ugyancsak felhők közt megjelenő angyal arctípusban és testtartásban rokon a Schnütgen-féle Mennybemenetel angyalaival, baljában azonban pálmát és a következő feliratot feltüntető írásszalagot tart: «Viri Galilæi quid admiramini aspicientes in cœlum». (Act. apost. I, 11.) Kölni példákra vezetendő vissza a mennybe szálló Krisztus lábnyomának a sziklatetőn megjelölése is.

6. ábra. Kölni mester a XV. sz. elejéről. Szárnyasoltárka, az egykori hamburgi Weber-gyűjt.-ben.

Köln. Meister vom Anf. d. XV. Jhdts. Ehem. Samml. Weber, Hamburg.

A Mennybemenetel ábrázolását hasonlóan, de művészileg kevésbé fejlett módon oldja meg a primási képtárnak egy 1420 körül keletkezett, hármias osztatú predellája, mely a szalonnai (Borsodm.) freskókból ismeretes Szepesi Andráshoz közel álló, hihetőleg szepességi festő műve (7. ábra). Ezen az alakok a sziklás hegy körül zárt körben szorosan sorakoznak egymás mellé, s köztük térdel Mária mellett Magdolna is. Krisztus alak-

jából itt is csak tunikájának alsó része és lába látszik. Az angyal hiányzik.

A garamszentbenedeki passió-jelenetek stílje a rajnai művészethez s jelesül a kölni iskolához áll a legközelebb, ahonnan Kolozsvári Tamás művészi fejlődése kétségkívül kiindult. A női alakoknak nem mindig keresetlen kecsessége, a hosszan leomló ruharedőzet képzése, a ferde szemvágású Krisztusnak, a magas

7. ábra. Felsőmagyarországi (szepességi?) festő 1420 körül. Krisztus mennybemenetele: (Predella-részlet.) Esztergom. Primási képtár.

Oberungarischer (Zipser?) Meister, um 1420. — Teil einer Predella. — Gran, Primatialgalerie.

homlokú Jánosnak, valamint az angyaloknak arctípusa, a csuklónál rendkívül keskeny kezek és a vékony, orsózerű ujjak a rajnai festészetnek francia eredetű s a Klára-oltár második mesterétől 1400 körül világosan megfogalmazott sajátosságai. Kolozsvári Tamás a rajnai iskolától oly jellegzetesen képviselt átmeneti stílt egyénien továbbfejlesztette, s annak magyar változatát létrehozni segítette. Alakjai a kölnieknél erőteljesebbek és cselekvőbbek. Formai megmintázása plasztikusabb. Általában nagyobb a valóság iránti érzéke és átgondoltabb természeti megfigyelése, ami szellemi alapalkatának és a szárnyasoltár többi darabján nagyobb erővel megnyilatkozó

olasz hatásnak az eredménye. Jelenetese a korbéli rajnai képekénél áttekinthetőbb, s a kölcsönkért ikonográfiai sémákat ebben az értelemben alakítja át. A kissé felszínes rajnainál mélyebb belső kifejezése és lelki jellemzése. Rokonvonásokat árul el nemcsak a rajnai, hanem a többi német és az osztrák iskolákkal, ami természetes, hiszen az a stíl, amelynek széles folyamából egy csatornát Magyarországra vezetett, európai stíl volt. Mégsem kell minden típusnál és részletnél kölcsönzést feltételeznünk. E korban — sokkal inkább, mint más időben — gyakran fordulnak elő a különböző

nemzetek művészetében rokontípusok és alakok, amelyek ugyanegy, internacionális stíllakaratnak egymástól távol született és nem egyszer hosszú vándorutakat megtett gyermekei. A keresztfa alatt síró asszony típusának, egymásról nem tudó rokonaira már rámutattunk. Simonnak alter egoja Meister Francke egyik hamburgi képén (1424) és több ezer kilométerre a Bozen melletti Kampill egyik freskóján (XV. sz. eleje) bukkan elő. Kolozsvári Tamás Jánosának heroikus fejtípusát a bécsi udvari múzeumnak valamely vándorlegénytől készített mintakönyvén és — más hajviselettel — a müncheni bajor nemzeti múzeumban őrzött s ugyancsak a XV. sz. elejéről származó pöhli oltár Kalváriáján látjuk viszont.

IV.

Kolozsvári Tamás a passió-jelenetek kötött ikonográfiájával ezek stíljét is magával hozta nyugatról, míg a három szent jeleneteinél szabadabban érvényesíthette olasz tanulmányait s tovább mehetett azon az úton, mely az új realiztikus művészethez vezetett. Már bari Sz. Miklósa olasz atmoszférában mozog, Sz. Benedeket és Sz. Egyedet ábrázoló képeinél pedig egészen közel jut az olasz korai reneszánsz festészet egyik vezető mesteréhez, Gentile da Fabrianohoz.

Bari Sz. Miklós — a magyar népfantázia kedvelt Mikulása — a régi magyar szárnyasoltárok egyik legnépszerűbb alakja. Legendáját főként felvidéki szárnyasoltárainkon ábrázolták a XVI. században sem csökkenő kedvvel. Ugyancsak gyakran találkozunk vele az olasz művészetben, s Olaszországból tiszteletével ikonográfiája is eljutott hozzánk.

A garamszentbenedeki kép (XII. tábla.) Miklós legendájának azt a jelenetét ábrázolja, amint a szent püspök az éhínséggel küzdő Myra kikötőjében megállítja az Alexandriába gabonát szállító hajóst, s a város lakosságát megmentendő, csodálatos módon megszaporítja a gabonát, hogy Alexandriában, a császár raktáraiban a lemérésnél ne mutatkozzék hiány. A művész élénk gesztusokkal kíséri a hajósnak és a szentnek iratszalagokra jegyzett párbeszédét. Az előbbi iratszalagján a következő szavak olvashatók: «Non audemus pater quia mensurare oportet etiam nos in horrea imperatoris reddere». Miklósén pedig: «Facite

nunc quod dico et vobis in dei virtute promitto quod nullam minorationem habebitis apud regium [exactorem]». ¹³

Az elbeszélés eleven és világos. Ellentétben a német művészethez kapcsolódó passió-képekkel, kevés alakot szerepeltet: a püspököt, a hajóst és segédjét s mindössze három városbélit, kik a szent kíséretében a lakosságot képviselik. Az elbeszélés ezen ökonómiájában az olasz iskola elvi tanítása gyümölcsözők, közvetlen kölcsönzés vagy utánzás nélkül. Művészünk egyénien oldja meg feladatát. Az egyes alakokban is megnyilatkozik olasz orientációja. Természetes tartásban jelennek meg, a passió-jelenetek szereplőinek gótikusan kilendülő testtartásával szemben. Miklós biztosan áll lábán, tunikájának alja egyszerű töréssel lapul a földre s nem alkot nyugtalan vonalakban alákiagyózó uszályt. A ruharedők a test formáit követik, ritmikájuk meghiggadt.

Az előző szárnyképekhez mérten fejlettebb művészi gondolkodásra vall a tér elképzélése. A művész a teret az előtérből meggyőzően fejleszti a mélybe. A tér illuzióját nemcsak azzal növeli, hogy az alakokat hátrafelé fokozatosan kisebbekre rajzolja, hanem — a szent mögött elhelyezett alakoknál — olasz recept szerint elvágással is. A változatos elemekből (szárazföld, tenger, város, hegy, vegetáció) álló környező teret realizztikus szemlélettel ábrázolja. A passió-jeleneteknek, a lezáró dekoratív kárpit szerepét játszó arany háttere itt csaknem teljesen eltűnt, s szerényen húzódik meg a kép felső peremén, a háztetők fölött. Az épületek, dacára egy-egy északi architektonikus motívumnak — mint a kétszer előforduló hegyes oromfal és a középső épület kapukívágása — nagyjában olaszos benyomást keltenek. A helyszín ábrázolása mégis különbözik a Miklós-legenda hasonló olasz jeleneteitől. Ambrogio Lorenzetti (8. ábra.) vagy a Kolozsvári Tamással nagyjában hasonló korú Fra Angelico tipikus olasz szemlélettel széles tengert ad, mely a tér legnagyobb részét elfoglalja, s melyen hatalmas vitorlások hozzák a várva-várt gabonarakományt, s ezt csolnakokon szállítják partra. A magyar művész a tengerből csak egy szűk öblöt láttat, a hajókat elhagyja, s beéri a parthoz ért és néhány zsákkal megrakott első csolnakkal, mellyel mindent elmond. Az ő természeti benyomásaitól a tenger távolabb állt, sőt talán kívül is esett, bár szentbenedeki oltárának több részlete tanúságot tesz róla, hogy az olasz művészet nemcsak hatott rá, hanem Olaszországban maga is megfordult.

A hátralévő két képmező stílusbelileg oly szorosan összetartozik, úgy hogy közösen tárgyalhatjuk őket.

*Szent Benedek.*¹⁴ (XIII tábla.) Benedek Subiaco közelében remeteségbe vonult. Husvét van. Barlangjában ül s az olvasásból élénken felfigyel egy presbiter közeledtére, aki isteni látomásból kifolyólag a husvét alkalmából ételt hoz neki. A művész, az előbbi képhez hasonlóan írásszalagokra jegyzett párbeszéddel élénkíti az ábrázolást. «Serue dei surge et sumamus cibum quia hodie pascha

8. ábra. AMBROGIO LORENZETTI.

Jelenet bari Szent Miklós életéből.

Szene aus dem Leben des Heiligen Nikolaus von Bari.

Firenze, Accademia.

est» — olvassuk a presbiter írásszalagján, s rá a választ a szent jobbkezevel tartott rotulus közli: «Scio pascha est quia te merui hodie videre.»

A barlang fölött, a szikla tetejéről kötélén kancsóban italt és hozzákötött zacskóban ételt bocsát le Romanus barát, aki Benedeket szerzetesruhába öltöztette volt, s aki egyedül ismerte rejtekhelyét, hol szerény eleségének félretett maradékával öt naponta felkereste. A szikla oldalából egy ördög bújik elő, s csá-kánnyal vág a kötelének, meg akarva hiúsítani, hogy az étel a szenthez jusson.

*Szent Egyed.*¹⁵ (XIV. tábla.) A szent hitvalló a vadonban remetéskedik, ahol egy nőstényszarvas tejével táplálkozik. Arra vadászik Flavius gót király kíséretével, s üldözőbe veszi a szarvast, amely a szenthez menekül s lerogy eléje. Egyed az ég oltalmát kéri a hű állat részére, s íme a király ijja elpattan, a nyíl pedig nem a szarvast, hanem őt magát éri.

A művész az egy jelenetre sűrített cselekvény nagyobb érthetősége és elevenése érdekében a vadászó gót királyt lövésre

9. ábra. LORENZO MONACO. Jelenetek Sz. Benedek életéből.

Szenen aus dem Leben des Heil. Benedikt.

Firenze, Uffizi.

kész íjjában nyíllal ábrázolja ugyanakkor, midőn a nyíl már a szent mellébe fúródott.

Miként Sz. Miklós, úgy Benedek és Egyed jelenete is racionális térbe vezeti a szemlélőt. A színtér azonban ez utóbbiaknál nem város, tehát nem architektonikus, hanem szabadtéri: az egyik esetben sziklás előtér, a háttérben erdővel, a másikban sűrű erdő, virágokkal teleszórt kis tisztással s a háttérben monostorral. Az alakok testtartását és mozdulatait a művész e jeleneteknél is valószerűen és okozatosan ábrázolja. Kitűnően figyeli meg Benedek

nyugtalan ülését s szinte érzeteti, hogy a következő percben az étel után nyul. Jól adja vissza a presbiter siető lépését és kínálását, s meggyőzően érzékelteti a kötelet alábocsátó Romanus barát kezeinek funkcióját. Nem kevésbé kifejező Szent Egyednek szelíd nyugalommal ülő alakja. Vérző sebe dacára fájdalmat nem árul el, akárcsak az olasz festőknek boldog arccal szenvedő, rokon felfogással ábrázolt Szent Sebestyénjei; lelke transzcendentális magasságokban jár, ahová a testi szenvedés nem ér.

Szent Egyed jelenetén az alakok távlatilag helyesen vannak rajzolva, ami a térhatásnak nagy előnyére válik. Benedek jelenetén ellenben a perspektiva ingadozó. Az előtérbe helyezett presbiter kisebb, mint a középtérben helyet foglaló szent; a művész az új térszemlélet rovására engedményt tesz azon régies felfogásnak, mely a fő alakot azzal is igyekezett kiemelni,

10. ábra. SPINELLO ARETINO.
Két jelenet Szent Benedek életéből.

Szenen aus dem Leben des Heil. Benedikt.

Firenze, San Miniato al Monte.

hogy függetlenül a térbeli elhelyezéstől a többinél aránytalanul nagyobbra mérte. Önmagában nagyszerű és meggyőző azonban az erőteljesen megformált sziklabarlangban ülő Benedek térbe helyezése. Sokkal sikerültebb és szemléletesebb, mint e témának legismertebb olasz variánsán, Don Lorenzo Monacónak nem egészen másfél évtizeddel korábbi időből származó predelláján, mely az olasz mesternek a firenzei S. Maria degli Angioli számára festett nagy oltárképéhez készült (9. ábra). Ezen a sziklák nem alkotnak zárt barlangot. Benedek két sziklafal közé helyezett alacsony sziklacsonk előtt térdel. A vegetális elem ábrázolása is fogyatékosabb, mint Kolozsvári Tamásnál, s a háttérben néhány lombra, a középtérben pedig

három zsenge fára szorítkozik. Romanus barát a gamszentbenedeki képhez hasonlóan hajol a hátsó szikla fölé és zsinigre erősített kosárban ereszti le az eleséget; akciója azonban ennél erőtlenebbül van kifejezve. Művészileg kezdetlegesebb az olasz mester képe abban a tekintetben is, hogy ugyane képmezőn, ugyanegy térben Benedek legendájának másutt lefolyt másik jelenetét is ábrázolja. Még naivabbul képzelte el Benedek barlang-jelenetét Spinello

11. ábra.

Francia miniator a XV. száz. 1. negyedéből.
Szent Jeromos.

A turini könyvtár egyik elégett codexéből.
*Französischer Miniaturmaler — Aus d. Turiner
Stundenbuch d. Wilhelm IV. Grafen v. Holland. —
Vor 1417.*

Aretino a firenzei S. Miniato al Monte sekrestyéje számára 1387 körül festett freskóján, ahol a barlangot a sziklába szabályszerű köralakban vésett üreg jelképezi, s ahol egyazon térben szintén két jelenet játszódik le (10. ábra).

Kétségtelen, hogy Kolozsvári Tamás e jelenetnek épügy, mint a bari Miklós jelenetének ikonográfiáját Olaszországból hozta magával, a kapott sémát azonban egyénien használta fel. Fel kell tételeznünk, hogy ismerte Lorenzo Monaco predelláját, minthogy a két ábrázolás a különbségek dacára is közel áll egymáshoz, s mert a szikláknak Kolozsvári Tamás többszárny-

képén is előforduló jellegzetes képzésével Lorenzo e predelláján éppügy találkozunk, mint sok más képén. A sziklás, bazaltszerű hegy egyik megkülönböztető sajátága Don Lorenzo művészetének.

A táj és a járulékos elemek részletező visszaadásában Kolozsvári Tamás kora leghaladottabb művészeivel, s kivált az észak-olasz festőkkel és a francia miniatorokkal közös azon új mentalitása jut kifejezésre, hogy örül a valóságnak, elmerül a természet aprólékosságainak megfigyelésében, lelkileg felolvad benne. A művészi ábrázolás rendkívüli horderejű új lehetőségei nyíltak

meg ezáltal. Szakítottak egyfelől a gótika azon felfogásával, mely a jelenséget dekoratív elemmé értékelte át, másfelől Giottónak és nagyszámú követőinek azon módjával, hogy természetű ábrázolás helyett — kivált a táji és építészeti elemeknél — a valószínűségnek csak fogalmi abbreviatúráját adták. Művészünk részletező gondossággal rajzolja meg a lombokat és leveleket, az előtér virágait és fűszálait, szeretettel merül el oly járulékok aprólékos visszaadásában, mint az átkötözött korsó és zacskó, vagy az Egyed mögé helyezett könyvek. Éles szemmel figyeli meg a szarvast és a vadász korszerű viseletét.

A kitűzött művészi probléma mindkét képen a szabad természet valószerű ábrázolása és az alakoknak meggyőző szemléletet nyújtó térbehelyezése. Ez a probléma a XV. század elején mintegy a levegőben volt s úgy látszik, a francia illuminátorok vetették fel először. Nem hisszük azonban, hogy a francia kódexek inspirálták volna mindazokat, akik az új művészi kifejezés keresésének lázával dolgoztak rajta s jutottak egymással rokon megoldáshoz. Nem osztjuk azt a meglehetősen elterjedt nézetet, mely a francia miniatűrökre s különösen a burgundi hercegek és János Berry herceg livre

12. ábra.
MELCHIOR BRÆDERLAM.
Menekülés Egyptomba.

Flucht nach Ägypten.

Dijon, Museum.

d'heuresjeinek miniatűrjeire, mint őstípusokra vezeti vissza nemcsak az új szabadtéri ábrázolásmódot, hanem az 1430 körül keletkezett új európai stílust általában. Nem egy kijegecesedett motívum és forma vándorlását tényleg ki lehet mutatni, amit érthetővé tesz maguknak a művészeknek és a fürgelábú kódexek-

nek vándorlása, mégis a fejlődés megindításában a döntő tényező nem bizonyos mester új ábrázolási típusának lenyűgöző és messzi vidékekre nyomuló hatása, hanem a művészet belső alakulásának dinamikájától hajtott és az egyidejűleg kiforró új szellemségtől megtermékenyített új művészi gondolkodás volt.

Kolozsvári Tamás Benedek- és Egyed-képéhez hasonló erdős részben sziklás háttér elé helyezett alakokkal, illetve jelenetekkel találkozunk IV. Vilmos hollandiai gróf elégett turini Horáinak

13. ábra. GENTILE DA FABRIANO.

Ker. Sz. János.

Johannes d. Täufer.

Milano, Brera.

találkozunk IV. Vilmos hollandiai gróf elégett turini Horáinak (1417 előtt) Szent Jeromost ábrázoló lapján (II. ábra), Melchior Broederlam dijoni oltárának a XIV. század legutolsó éveiben készült egyik szárnyán (12. ábra), az avignoni pápai palota egyik toronyának (Tour de la Garderobe) falfestményein, a meráni toronycsarnoknak a kereszt megjelenését ábrázoló freskóján (1420 tájt) és Gentile da Fabriánának a valle romitai minoriták számára 1420 előtt készült s ma a milánói Brerában őrzött polittico-töredékén (13. és 14. ábra).

Alig hihető, hogy Tamás mester mind e műveket tényleg látta is, bár szentbenedeki oltára azt bizonyítja, hogy a Rajnánál és Olaszországban megfordult. Közvetlen hatást csak Gentile da Fabriano részéről kell feltételeznünk, nemcsak az alakoknak a brerai képekkel rokon térbehelyezése, hanem a lomboknak és virágoknak Gentile ugyane műveihez hasonló rajza, az arctípusok, a ruharedők képzése s az alakoknak az említett francia, németalföldi és tiroli műveknél

nagyobb plaszticitása miatt is. Az egyes alakok közül kivált Szent Egyed áll Gentile da Fabrianohoz közel; kontemplatív lelkületében a valle romitai Szent Tamással (15. ábra) rokon, a test formáit feltüntető s mégis könnyedén folyamatos redő-képzése az utóbbi mellett az ugyanezen oltárhoz készült Szent Ferenc alakját (14. ábra) idézi emlékezetünkbe. Lehet, hogy Kolozsvári Tamásnak vándorútján a Rajnától Itáliába menet alkalmá volt a meráni falképeket is látnia, noha művészi kialakulása ezek nélkül is érthető.

Gentilének okmányilag ismert két segédje közül az egyik, Michele d'Ungheria magyar volt, aki kimutathatóan 1423-ban dolgozott a mesterrel.¹⁶ Nincs kizárva, hogy ez a honfitárs hozta összeköttetésbe Kolozsvári Tamást az umbriai mesterrel vagy tette rá legalább is figyelmessé. Ismerve Magyarországnak, Szent István korába visszanyúló sűrű művészeti összeköttetését Olaszországgal, mely mesterünk idejében, Zsigmond alatt, az ő olasz utazásai-
val is újabb ösztönzést nyert, alig szorul bővebb

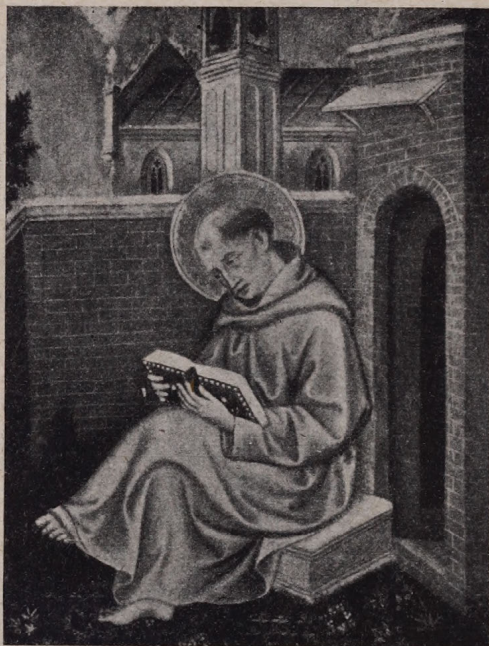
14. ábra. GENTILE DA FABRIANO.
Sz. Ferenc stigmatizálása.

Heil Franciscus.

Milano, Brera.

indokolásra, miként kerülhetett a szentbenedeki oltár mestere a művészet klasszikus hazájába, ahová épp ezidőtájt indult meg a különböző nemzetbeli művészek nagyobb mérvű áramlása. Önként kínálkozik a feltevés, hogy az Olaszországban járt Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki megbízatását kapcsolatba hozzuk azzal a körülménnyel, hogy a Garam melletti monostornak ekkor olasz származású apátja volt, aki, már mint magyarországi

apát is járt Olaszországban, Zsigmond király kíséretében. Lehetséges, hogy művésznk olaszországi útja ezzel a bolognai Miklóssal volt összefüggésben, vagy legalább annyi, hogy Tamás mesternek az olasz apát részéről történt meghívását előmozdította olasz művészi iskolázottsága. E föltevések valószerúsítésére közelebbi adatok egyelőre nem állnak rendelkezésre.

15. ábra. GENTILE DA FABRIANO.
Aquinoi Sz. Tamás.

Heil. Thomas von Aquino.

Milano, Brera.

V.

A garamszentbenedeki képeken a korbeltől európai festészet két főáramlata jelentkezik. Helytelen volna azonban ebből két mester kezére következtetni, mert valamennyi kép tartalmaz közös stílbéli vonásokat, úgy a formák, mint a színezés tekintetében. A művész világosan kidomborodó egyénisége egységbe foglalja a két különböző eredetű áramlatot.

Közös arctípusok tűnnek elő. A Keresztvitel Simonja és Miklós püspök egy és ugyanaz a fej, csak az utóbbinak valamivel rövidebb a szakállja. A Kálvária bal

sarkán térdelő donátor a Szent Benedek-kép presbiterének szinte alter egoja, s Szent Benedek fejének csontos alkata a Golgotán asszisztáló egy-egy katonával rokon. A hajósnak ugyanaz a kölni eredetű meredek, magas és széles homloka van, mint a Keresztvitel, a Kálvária és a Feltámadás Krisztusának és az utóbbi jelenet két angyalának. Valamennyi képen a legtöbb kéz csuklóban rendkívül keskeny, az ujjak hosszúak és vékonyak, orsószerűek. A Kálvária századosa, a Keresztvitel Arimathiai Józsefe, a ha-

jós és Sz. Miklós egyik kísérője jellegzetesen kifordított tenyérrel gesztikulál. További kéz-analógiákat szolgáltat a keresztvívő Krisztusnak és a presbiternek jobbjára, a Krisztus derekára kötelet csavaró katonának és Romanus barátnak bal keze, a keresztfa alatt elájuló Máriának lecsüngő bal keze és Sz. Egyednek botján nyugvó nőies jobb keze. A sziklák ferdén réteges képzése azonos Sz. Miklós és Sz. Benedek jelenetén, az Olajfák hegyén, a Golgotán emelkedő keresztfa tövében, a Feltámadás előterében és a Mennybemenetelen. Különösen szembeszökő az első passió-jelenetnek, az Olajfák hegyének és a Benedek-képmezőnek hasonló geológiai alkata. S a stíusegység szempontjából figyelmet érdemel a szabadteri ábrázolásnak az Olajfák hegyén illetve a remeteségbe vonult két szent jelenetén rokon felfogása. Ugyanegy kézre és ugyanegy művészi temperamentumra vall a két sorozaton a növényi elemek megválasztása és leírása. A Sz. Bernát és a Sz. Egyed jelenetéhez hasonló lombokat találunk az Olajfák hegyén és a Feltámadáson, az arany háttérrel érintkező csipkézett szegéllyel. A füveket és a virágokat is ugyanaz a kéz rajzolta a két szent jelenetén, mint a Mennybemenetel előterében. Úgy a passió, mint a szentek jeleneteire egyaránt jellemző az írásszalagok sűrű alkalmazása, melyek régies módon tetézik a képeknek a jelenetezésben és az alakok jellemzésében elevenen és korszerű eszközökkel kifejezésre jutó tartalmi célzatát. A formailag minden képen azonos, végein becsavart írásszalagokat a művész dekoratív célra is hasznosítja. A feliratok betűtípusai valamennyi képen azonosak.

A két iránynak: a rajnainak és az olaszoknak a művész egyéniségében végbement egybeforrását bizonyítja továbbá, hogy a rajnai művészettel rokon passió-jelenetekbe közvetlen olaszos elemek vegyülnek, az olasz hatás alatt készült többi három képen, Szent Miklós, Benedek és Egyed jelenetén pedig német nyomok bukkannak fel. Az előbbieken olasz benyomásról beszél egy-egy markáns plaszticitással megalkotott fej, amint általában a stílben és ikonografiában túlnyomóan német jellegű passió-sorozat formáit plasztikáibbakká kalapálja, alakjait szervezettebbé gyúrja az olasz művészet hatása. Erről számol be a Kálvárián az Altichiero és Avanzi páduai freskóinak némely epizódalakjára emlékeztető s darabos verizmussal megrajzolt két pribék. A két olasz úttörő jelenetei előterébe a Kolozsvári Tamás jobbszélső pribékjéhez hasonló háttal álló alakokat szeret helyezni, hogy a jelenetezés

16. ábra.
LORENZO MONACO.
Krisztus
az olajfák hegyén.
Kis szárnyasoltár része.
Christus am Ölberge.
Paris, Louvre.

valóságosságát növelje, s a páduai Cappella di S. Giorgio egyik Lucia-freskóján és Kálváriáján a szentbenedeki pribékkel beállításban és ruházatban is rokon alakokkal találkozunk. Don Lorenzo Monacóra vezethető vissza a passió-jeleneteknek a többi három képpel azonos szikla-képzése, s az Olajfák hegyén a sziklák közt alvó tanítványok elhelyezése is alighanem a firenzei baráttól kölcsönzött megoldás. [V. ö. Lor. Mon. hasonló tárgyú képét a Louvreban (1408; 16. ábra) és az Uffiziben.] Olaszországi emlék továbbá a Keresztvitel farizeusának dőzsesüvege. Nem csodálható, ha e jeleneteken is előttünk annak a művésznek — Gentile da Fabriánónak — hatása, akihez Kolozsvári Tamás Sz. Benedek és Sz. Egyed jelenetén oly közel jutott. Megnyilvánul ez a római százados gazdag dekoratív hatású ruháján, lovának a Három királyok imádását ábrázoló firenzei nagy oltárkép (bef. 1423.) ismeretéről tanuskodó alakján, tartásán és díszes szerszámán, az Olajfák hegyén a szabadabb térképzésben és a lombok rajzán, s ami művészileg sokkal jelentősebb, a Mennybemenelet néhány apostol fejének Gentile említett képe jobb-középső csoportjáról (17. ábra) ellesett merész rövidülésén. Viszont a három szent jelenetén német csökevény a hajós fejének s általán a kezeknek alkata.

A színeket a két sorozaton ugyanegy palettáról rakták fel, bár a passió-ciklus világosabb, a három szent — kivált Benedek és Egyed — jelenete sötétebb árnyalatú színskálán játszik. E két utóbbinál a keveresebb alak, tehát a lokális színek kisebb száma és felülete lehetővé tette a tónusegységgel való kísérletezést. Mint a képalkotásban és a térképezésben, úgy a színezésben is magasabb művészi feladatokat tűz maga elé a mester. Színkompozíciója is elárulja

művészi fejlődésének kettős kiindulását, az olasz iskolán megállapodását és azt a mély hatást, melyet rá a fabrianói Gentile gyakorolt. A kínszenvedés képein, sőt még Sz. Miklósnak a formaadásban jórészt olaszos jelenetén is a színek tarka változatossága és némely színnek, így az élesen kiemelt vörösnek és a tompább, fémesfényű kéknek ismétlődése a nyugati receptet követi, míg a két remete-jelenet tónusra törekvése a fejlettebb déli színeljárásához csatlakozik. Gentilének, már a valle-romitai töredékeket jellemző kedvelt színei — első sorban a különböző árnyalatokban jelentkező lila, a nyers rózsaszín, téglavörös és színes barna — azonban

az egész oltáron előtűnnek s lényeges elemei a színbenyomásnak. Kolozsvári Tamás a festési technika némely fogását is elleste tőle. Határozott, vastag barna vagy ritkábban fekete konturokkal rajzol, a fényeket kivált a hajon, szakálon, orrhegyen, állon, a szemszögletben és a nővényzetten fehér vagy világossárga festékbe mártott ecsethegygel, csíkokban vagy pettyekben könnyedén rakja fel. A dekoratív elemeket mintaképéhez hasonló finom festői számításal tudja értékesíteni, anélkül, hogy iparművészeti átírásokat adna, vagy kompozícióit megterhelné. Gentilétől veszi át az erős vörösbarna férfi és a rózsás női arcszín hatásos kontrasztját is.¹⁷

17. ábra. GENTILE DA FABRIANO.
Részlet a Három királyok imadásából.

Ausschnitt aus der Anbetung d. drei Könige.

Firenze, Accademia.

VI.

Kolozsvári Tamásnak az esztergomi nyolc képnél egyéb művét nem ismerjük, ezek azonban kellő világításba helyezik művészi egyéniségét és kialakulását. A rajnai stílusból indult ki, legközelebb a kölni festőiskola egyik őséhez, a Klára-oltár II.

mesteréhez áll. Vándorútján, talán Tirolon keresztül eljutott Olaszországba, ahol magába szívta a modern olasz művészeti törekvéseket, s ahol egyénisége kiért. Főként Gentile da Fabriano hatott rá s térítette a rajna—vesztfáliai ösvényről a realiztikus ábrázolásnak új határokba vezető útjára. Nem ment el eredmény nélkül a veronai Altichiero és Avanzi és a firenzei Lorenzo Monaco művei mellett sem. Meg kellett fordulnia Umbriában, amelynek egy kis községében állott a napoleoni időkig Gentilének a magyar mester több képtáblájával rokon oltárképe és Firenzében, ahol Gentilének a Három királyok imáadását ábrázoló nagy képét és Don Lorenzónak fő műveit volt alkalma látnia. Járt továbbá bizonyára Páduában, ahol Altichiero és Avanzi korszakos freskóinak erőteljes realizmusa tett rá benyomást. Olasz útját az 1423—25 közötti évekre tehetjük, annak alapján, hogy Gentile 1423-ban fejezte be firenzei oltárképét, melynek ismeretét Kolozsvári Tamásnál fel kell tételeznünk, s hogy Gentile magyar segédje, Michele d'Ungheria ugyanazon 1423. évben dolgozott kimutathatóan az umbriai mesterrel. Nem sokkal hazatérte után, még friss itáliai benyomások hatása alatt foghatott hozzá a garamszentbenedeki szárnyasoltárhoz, melyen az 1427. évszám minden bizonnyal a befejezés kelte. Az oltár mérete végül arra enged következtetni, hogy a munka hosszabb időt vett igénybe s talán az 1426. évre is kiterjedt.

Az olasz tanulmányok mély nyomot szántottak mesterünk művészetében, anélkül, hogy őt provinciális utánzóvá szállították volna le, vagy elmosták volna a korábbi német hatást, mely épp úgy, mint az olasz, nem volt idegen a magyar talajon. Átmeneti stíljével nem állt egyedül a korbéli magyar festészetben, melynek nem nagy számú emlékei közül Szepesi Andrásnak 1417- vagy 1427-ben festett szalonnai freskói, a primási képtárnak egy ezekkel rokon predellája, az 1423—25 közt meghalt János mesternek, a váci püspök miniatorának, a körmöci városi jegyzőkönyv illuminatorának (1426) és az 1432 körül működött selmeci Gobil Mártonnak (18. ábra.) miniatürjei tartoznak e körbe. Kolozsvári Tamást e mesterektől elsősorban az olasz hatás eleven és termékeny ereje különbözteti meg, mely művészetét amazokénál előbbre lendítette. Náluk nemcsak világosabban látta az új európai művészet sorsát, hanem köztük tehetségre is a legkülönb volt, aki méltán egy sorba állítható a kor jobb külföldi mestereivel. Ha

nem is ér fel a nagy francia, flamand és olasz uttörőkhöz, velük közösen vívta a készülő új európai stílust. A korabeli német s általában a középeurópai festők közül azonban egyik sem szárnyalta túl.

Kolozsvári Tamás az élén haladt annak a hazai festőnemzedéknek, mely a hanyatló gótikát átvezette a művészeti realizmus új korszakába. Jelentőségét a régi hazai művészet történetében tetézi, hogy ő az első magyar képtábla- és szárnyasoltár-festő, kit nemcsak

műveiben, de névleg is ismerünk. A szentbenedeki oltár predellájára írott neve: *Thomas de Coloswar* nemcsak azt árulja el, hogy ő vagy családja az ország melyik vidékéről származott, hanem azt is, hogy fajtára magyar volt, mert magyarán nevezte azt a várost, melytől maga is nevét vette. Bár a magyar művészet szempontjából nem tulajdonítunk nagyobb jelentőséget annak, vajjon egy művész, aki a magyar nemzeti, történeti és kulturai közösségben élt és alkotott, származására az ősmagyar, a magyar államkötelékébe annak szinte megalakulása óta beszivárgott német, vagy a művészetileg nálunk nem kevésbé tevékeny olasz fajhoz tarto-

18. ábra. SELMECI GOBIL MÁRTON.

Krisztus a keresztfán.

Miniatürkép, 1432 körül.

Martin Gobil aus Selmec (Schemnitz).

Miniatürbild, um 1432.

zott-e, s hogy idegen eredet esetében «magyarosodása» mily fokot ért el: Kolozsvári Tamásnál szükségesnek tartottuk e kérdés felvetését már azért is, mert a magyar műtörténelem két másik fényes alakját, az ugyancsak kolozsvári eredetű két testvért, Márton és György szobrászt elfogult elmék azzal a ferde indokkal igyekeztek a hazai művészettől elvitatni, hogy származási helyüket idegenbe, IV. Károly német-római császár udvara,¹⁸ vagy újabb feltevés szerint német ajku hazai vidék (Pozsony Sz. György)¹⁹ számára készült egyik művükön (Sz. György,

Prága) németesen jelölték meg, noha a nagyváradi király-szobron ők is a *de Colosvár* megjelölést használták.^{2°}

A Kolozsvári Testvérek atyja, Miklós mester is művész, festő volt. Adatok híján nem áll módunkban arra a méltán felvethető kérdésre felelni, vajjon ezek és a szentbenedeki oltár mestere közt fönnáll-e családi összefüggés?

Ha a véletlen játéka, akkor is érdekes találkozás, hogy a régi magyar festészetnek és szobrászatnak európai magaslatra emelkedő első nagy egyéniségei maguk vagy családjuk révén ugyanegy helyről, Kolozsvárról származtak, amely város később a legnagyobb műszerető királyt adta az országnak.

Gerevich Tibor.

JEGYZETEK.

¹ *Maszlaghy Ferenc*: Az esztergomi hercegprimási képtárban lévő művek jegyzéke. 2. kiad. Esztergom, 1891. 27., 28., 29., 34., 35., 44. sz. (34. és 35. sz. 2—2 kép egy keretben.)

² *Knauz Nándor*: A Garam-melletti szentbenedeki apátság. Bpest, 1890. I. köt. (több nem jelent meg), 52. l., 9. tábla. Knauz szerint a predella korábban a levéltárban őriztetett. A feliratról s vele Kolozsvári Tamásról *Kovachich Márton* kéziratos Repertoriuma alapján először *Kruchten József* a *Tudományos Gyűjtemény* 1821. évfolyamának II. kötetében (124. l.) adott hírt. — További említések: *Ipolyi Arnold*: A besztercebányai egyházi műemlékek története és helyreállítása. Budapest, 1878. 78. l. — *Divald Kornél*: Magyarország csúcsíveskori szárnyas oltárai. II. sorozat. Bpest, 1911. 40. l. — *Haiczl Kálmán*: A garamszentbenedeki apátság története. Bpest, 1913. 144 l. Tévesen tartja a Kolozsvári Tamás-féle oltár maradványának a primási képtár azon képét, mely a tizennégy védőszentet ábrázolja, s mely a *Vir dolorum*-ot János (III. v. IV.) apáttal mint donátorral feltüntető és 1510-re (!) keltezett, Szentbenedekről ugyancsak a primási képtárba került táblafestménynek (2. ábra) ugyanazon mestertől készített párja s az előbbinek eredetileg talán hátlapja volt. — A predellához tartozó képek első azonosítása: *Gerevich Tibor*: Régi és újabb magyar festők a primási képtárban (Vasárnapi Ujság, 63. évf. 1916, 553. l., képekkel) és u. a. : A régi magyar festészet a primási képtárban (Az Ujság XIV. évf. 1916, 194. sz.).

³ Zsigmondot elkísérte a konstanzi zsinatra s kapcsolatosan Olasz- és Németországba. (Knauz, id. m. 78. l.) Más művészeti emlékeinken is találkozzunk Zsigmondnak rokon értelemben alkalmazott címerével, így a kassai dóm szentélyboltozatán, a selmecebányai jogkönyv címlapján, az esztergomi főkapitáni könyvtár egyik Gradualéjának kötési tábláján.

⁴ A Knauznál keret nélkül reprodukált predella hossza 150 cm, (szélessége 19,7 cm), míg a középső képtábla keretnélküli hosszmérete 162 cm.

⁵ A primási képtár régi leltára Sz. Miklós, valamint az újabb

közös keretbe foglalt Sz. Benedek és Sz. Egyed jeleneténél megemlíti, hogy azok «a főoltár antependiumához tartoztak». A monostort 1435-ben a huszíták, 1442-ben pedig az Ulászló-párti apátsággal szemben Erzsébet királynéhoz csatlakozott bányavárosok katonái megostromolták és felgyújtották. Lehetséges, hogy Kolozsvári Tamás oltára e támadások és a templomnak 1482-ben befejezett tatarozása következtében már a XV. században elvesztette eredeti összeállítását, bár valószínűbbnek tartjuk, hogy ez, a barokk ízlés átalakító szeszélyének áldozataként csak a XVIII. században következett be, midőn a szentbenedeki templom felszerelése is hódolt az új divatnak. *Divald* (id. m., 39. l.) és nyomában *Haiczl* (id. m., 143. l.) önkényesen teszi fel, hogy a jelenleg az északi mellékapsis ú. n. Szűz-Mária oltárát díszítő s a templomnak 1882-iki, utolsó helyreállításakor új keretbe helyezett három fafaragású szobor: Mária, Sz. Benedek (?) és Sz. Skolasztika eredetileg a főoltár szekrényében állott. Haiczl ezeket tévesen is keltezi a XV. század első felére, amennyiben kétségkívül a század utolsó szakából származnak, amely időben, kapcsolatosan a templomnak 1482-ben történt újraszentelésével egy máig ránkmaradt (primási képtár) nagy festett szárnyasoltár is készült.

⁶ *Mérete.* Kerettel: 177 cm széles, 242 cm magas (a 32 cm magas oromlilium nélkül). Keret nélkül: 162 × 223,5 cm. A keret, eltérően a szárnyképektől, régi. A szárnyak eredetileg kettősek voltak, azaz mindkét lapjuk festve volt. Később kettéfűrészelték őket, ami bizonyára még Garamszentbenedeken, a primási képtárba szállításuk előtt történt, amennyiben két képtáblát (Sz. Ben., Sz. Egy.) a főoltár antependiumává alakítottak át, a hiányzó 9-ik tábla pedig csak a kettéfűrészelés után vesztethetett el. A szétfűrészelés következtében a szárnyképek deszkája ma felényi vastag, mint a középső tábla. A szárnyképek mostani kerete már a képtárban, 1882 körül készült. Az új keretezés alkalmával a rongált deszkákat némileg körülvágták, amit Miklós püspök jelenetén a bal alsó szélen és a jobb sarokban megcsonkított feliratokból is megállapíthatunk. Az összes képek arany hátterét megújították; a legtöbb feliratot felfrissítették, miközben nem egy szó eltorzult.

Színezése. A naturalisztikusan érezett vörösbarna keresztfán függő Krisztus meleg sárgásbarna testszíne az arcon sötétebb; haja, szakállja és bajusza világos gesztenyebarna, a töviskorona halványzöld. A kép baloldalát festői színeség, jobboldalát dekoratív festőiség jellemzi. Amott Mária csoportjának élénk színei uralkodnak: Mária tunikáján és lilával bélelt köpenyén kék, Jánoson és Longinuson a fényfelületeken erősen világosodó karmin, a három szent asszonyon — mint a kép legkihangzóbb színhang-súlya — virító cseresznyevörös, továbbá meleg olajzöld és az egyik köpenybélésen kevés acélszürke, s a színek e tarkaságában a Mária mögötti két asszony sárgás reflexű fehér fejkendője szolgál nyugtató pontúl. Ugyancsak teher a donátornak hermelingállérral ellátott palástja, mely az árnyékos részekben halvány szürkébe és sárgába megy át, s mely alól némi élénkséggel bújik elő tunikájának Mária palástjához hangolt kék foltja. Jobb oldalt a színezés dekoratív alaphangját a katonák sisakjának és vértjének, a másik oldal hasonló alakjain ismétlődő ezüstös tónusa üti meg, mely kellemes

lágysággal hangzik a szomszédos villanó aranyhátter mellett, s amelyből pompázóan virít elő a százados olajzölddel bélelt és arannyal dúsan átszótt meggyvörös kabátja és süvege. A százados kardjának arany, s a két ló barnás-vörös szerszámának arany és ezüst díszítése növeli e dekoratív hatást. A főcsoportok színei, tompított hangadással visszhangzanak a járulékos alakokon: olajzöld ill. világos hamvaskék a kereszt mellett álló két alakon, nyers lila, tompa olajzöld, szürkés és sárgás fehér a két pribéken. A zászlókon biborvörös, sötétkék és fehér váltakozik. A férfiak arcszíne nyers téglavörös, a nőké világosabb. A százados lova ezüstös fehér, a másik okkersárga. Az előtérben sárgászöld tónusú talaj hátrafelé fokozatosan sötétzöldbe megy át. A keresztfa tövében nyers rózsaszín és hátrább (a kereszt mögött) vörösbarna szikla-kövek.

Aránylag jó karban. Újabb retoucheok és utánfestések Krisztus derekán, alsó lábszárain és bal lábán; Mária arcán, jobb vállán és köpenyének a fejet borító részén; János bal vállán. Kisebb kiegészítések a szivacsot felnyújtó alak fején és derekán, a keresztfától jobbra elhelyezett suhanc arcán és jobb karján, valamint a legelöl előbukkanó sziklarészekén.

⁷ Baloldalt, az egyik zászlón zsidókalap.

⁸ A katonák öltözete és fegyverzete úgy itt, mint a Keresztvitel és a Feltámadás jelenetén megfelel a nálunk is dívott Zsigmond-korabeli európai katonai viseletnek.

⁹ Krisztuson lilásszürke tunika. A tanítványokon — hátrafelé haladó sorrendben — ultramarinkék, olajzöld és narancssárga. Az előtérben lilásszürke, hátrább vörösbarna sziklák. Jobb felé sárgás fényekkel lazított sötétzöld talaj és fák. Az előlő rétegben világosabb s tompa tónusú, a hátsóban sötétebb zöldeskék felhők. Vörösbarnával rovátkásan árnyékolt arany kehely.

Erősen átfestve. A középső tanítvány fején és vállán, továbbá az aranyhátterből kiemelkedő középső fán végzett s illusztrációnkon is felismerhető tisztítási próbák nem kecsegtettek azzal a reménnyel, hogy az átfestés alól az eredeti épségben kerüljön elő.

Méret: 67 × 90 cm.

¹⁰ Krisztus barnáslila tunikája köré élénk változatossággal csoportosulnak a színek. Mária lilával bélelt köpenyén kék, a mögötte haladó szent asszonyon és a kép ellenkező oldalán a kötelet tartó pribéken sárgás olajzöld, Simonon nyers vöröses lila, a Krisztus mögötti tömegben a páncélok és sisakok csillogó ezüstje közt a vörös négy változata: rózsaszín, világító cinóber, élénk meggypiros és sötét karmin. A színösszeállítás elevensége fokozza a jelenet drámai mozgalmasságát. A bal felső sarokban érdekesen hat a két farizeus díszes süvege; az egyik dözse-süveghez hasonlít, s mint a Kálvária századosának kabátja vörös alapon arany mustrákkal van átszőve, a másik puha szövete hátul leomlik és sárgásfehér alapon finom aranypaszománt ékesíti. A katonák és a farizeusok hússzíne erős barnásvörös, Krisztusé és a két nőé világosabb, Arimathiai Józsefé fakó. Krisztus arany nimbusán cinóbervörös dísztmény. Barnászöld talaj, vörösbarna,erezett keresztfa.

Az eredeti rajznak aligha megfelelő újabb átfestés a kép jobb sarkán, Krisztus bal és a pribék jobb lábán. Kisebb retoucheok és pótlások Krisztus jobb, Simon bal lábán és a leghátsó sisakokon.

Méret: 68,5 × 87 cm.

¹¹ A hatalmas, sugárzó dícskorongtól hangsúlyozott arany háttér előtt a sírláda nyers rózsaszín tónusa, valamint Krisztusnak és a két angyalnak ugyancsak rózsás hússzíne dominál, melyhez összhangosan simul a többi élénk és derült szín: világos karmin a jobboldali angyal tunikáján, fémeskék szárnyán s ugyane színek azonos árnyalatban, de fordított elhelyezésben a baloldali angyalon, halvány karmin a bélés olajzöldjével a baloldali katona kötényén, sárgás olajzöld a jobboldalinak kabátján és világoskék harisnyáján, ezüstszürke a két páncélon és sisakon, sárgás fényekkel telehintett zöld a lombokon és szürkéssárga a talajon, s mint legélénkebb színakcentus cinóbervörös Krisztus nimbusán és a zászlón. Krisztus haja, hasonlóan a többi passió-képhez, világos gesztenyebarna, az angyaloké lenszőke, könnyedén felrakott sárgás fényekkel.

Krisztus teste jórészt át van festve, feje, a koporsóból kilépő bal lába és jobb karja erős rajzbeli korrekciókkal; törzsén az eredeti formákat már nagyobb tiszteletben tartotta a restaurátor. Kisebb retoucheok a Megváltó köpenyén, a baloldali angyal és katona arcán. Erősen át van festve a koporsó elülső oldala is.

Méret: 68,5 × 87 cm.

¹² Az alakok öltözetén a kék és a vörös ötlik leginkább szembe, amely uralkodó színek bizonyos szabályossággal váltakoznak. Balra az elülsőn kék, mögötte vörös, jobboldalt fordítva és pedig: Márián lilával bélelt fémeskék s mögötte Jánoson zöld bélésű rózsaszín köpeny; a szemközi oldalon Péteren lila tunika mellett zöld bélésű élénk biborvörös köpeny, míg mögötte Pál apostolon mély ultramarinkék tunika és köpeny. Hátrább a balszélső apostolon világos olajzöld, a jobbszélsőn lilás vörös. A vörösös szőke angyal ujjasán és szárnyán karmin, Krisztus tunikáján sárgás reflexekkel élénkített s az árnyékolt részekben kékes szürkével terhelt fehér bukkánik elő a két tónusú zöldeskék felhők közül. A haloványabb Mária és az angyal kivételével erős vörösbarna hússzín hátrafelé sötétül. Sárgásbarna talaj és sziklák. Az előtérben barnászöld virágok.

Gonddal véghezvitt utánfestés a balszélső apostolokon, Krisztus tunikáján és lábán.

Méret: 71,5 × 90 cm.

¹³ A szent püspököt a művész az élénk és gazdag színezéssel is kiemelte és a képalkotás középpontjává tette. Szürkésfehér alba fölött olajzölddel bélelt karmin dalmatikába és hasonló bélésű tűzbibor casulába öltöztette, kezére sárgásfehér keztyűt húzott, aureoláját, infuláját, a casulát és a pásztorbot végét arannyal dúsan terhelte meg. A többi alak végéinkaláját halkabbra tompította. A püspök mögött balra előtűnő alakon fémeskék, tompa olajzöld és halvány vöröséslila, jobb kísérijén sötét olajzöld, a vörösbarna csolnakban álló hajóson rózsaszínnel összehangolt világoskék, sárgásfehér és őzbarna, segédjén barnászöld szolgáltattja a diszkrét kísérő színakkordokat. Napbarnította rézvörös arcok. Hátrafelé sötét vörösbarnába átmenő sárgás talaj. Elöl sárgásfehér, a háttérben nyers lilászöld sziklák. Piszkoszöld víz és bokrok. Az elől lilás rózsaszín, hátrább világosbarna és szürke falu épületeken fémeskék és cinóbervörös tetők.

Jó karban. Sz. Miklós mondatszalagjának utolsó szava, a deszka körülvágása folytán hiányzik. A szent alatt elhelyezett s alsó felén ugyan-csak elmetszett szalagon: «Sanctus Nicolaus confessor».

Méret: 69 × 88,5.

¹⁴ Az előtérben sárgás, majd nyers lilás rózsaszínen át barnás lilába átmenő s balra fönt rozsdavörös sziklák és a lombjain sárgás fényekkel megvilágított sötét, barnászöld erdő határozzák meg a képnek lilásbarnára hangolt meleg alaptónusát, melyben hideg foltokként hatnak az alakok világos fémeskék (presbiter), zöldesszürke (Romanus), ill. szürkésfekete (Benedek) kámzsái. Sötét barnavörös hússzín.

Nem zavaró retoucheok Benedek és Romanus arcán; utánfestés a jobb sarok szikláin és a feliratokon («Benedictus» Benedictus helyett!).

Méret: 68,5 × 90 cm.

¹⁵ A kép alaptónusa hasonló az előbbihez, de egy árnyalattal mélyebb. A sárgás olajzölddel megvilágított lombok sötétzöld alapjához vöröses lila a szent kámzsáján, halvány szürkéslila a vadász fejkendőjén, téglavörös a lilásbarna falú templom tetején és a sziklákon, sárgásbarna az őzön, cinóber az egyik könyvön és két kék folt: sötétebb a felső könyvön s világosabb a vadász öltönyén szolgáltatja az élénkítő színeket. A sárgászöld virágokkal telehintett talaj okkersárgából fokozatosan megy át hátrafelé sötét barnászöldbe. Hússzín mint az előbbin.

Jó karban. Az átfestett betűkön a helytelen «Egitius» forma (*Egidius* helyett) talán megfelel az eredetinek.

Méret: 69 × 89,5 cm.

¹⁶ *Poggi, G.*: La cappella di Onofrio Strozzi . . . 20. l. — Nézetünk szerint nem azonos azzal a Ferrarában működött festővel, aki magát a budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzött s Cerest ábrázoló képén «Michele Pannonio»-nak írta alá, s aki ezen egyetlen ismert művén a Gentilétől merőben különböző, sőt művészi irányával ellentétes Cosmè Tura követőjeként mutatkozik be. (Erre az ellentétre, Michele d'Ungheriával kapcsolatban már *A. Colasanti* felhívta a figyelmet. *Gentile da Fabriano*. Bergamo, 1909. 82. l.) Az azonosításra nem szolgáltatt kellő alapot a keresztnév és a származás azonossága, mert a Szépművészeti Múzeum Ceresének festője nem volt az egyetlen magyar származású művész, aki a XV. században Olaszországban működött. Magában Ferrarában is dolgozott Michele Pannonióval egy időben (1445—1472) egy Giorgio di Domenico de Ungaria nevű festő (*Cittadella, L. N.*: Notizie relative a Ferrara. Ferrara, 1864. 564. l. — *Vaisz J.*: Magyar és magyar származású művészek Olaszországban a renaissance idején. «Nemzet», 1883, aug. 9. sz.), sőt *P. Zani* (Enciclopedia metodica critico-ragionata delle Belle Arti. Parma, 1817—24. Parte I., Vol. XIV, p. 146.) egy perugiai származású s 1446-ban működött Michele Ongaróról tesz említést, akit inkább lehetne az ugyancsak umbriai Gentile magyar tanítványával azonosnak tartani, mint a ferrarai Cosmè Tura követőjét. A ferrarai okmányokban 1415—1464. gyakran fordul elő a Michele Ongaro (M. Pannonio, M. de Ungaria, M. dai Unni) név. Az sem bizonyos, hogy valamennyi a budapesti Ceres mesterére vonatkozik, amint általában felteszik, annyival kevésbé, mert ez a név Ferrarában 1427-ben

eltűnik s csak 19 év múlva bukkan fel újra. Azok az adatok, melyek az említett ferrarai okmányokban 1446—1464. szólnak Michele Ongaroról, minden bizonnyal a budapesti kép művésznének életéről és működéséről szolgálnak felvilágosítással, s ezt a mestert, akinek atyját Nicolònak hívták, budapesti szignaturájának alapján Michele Pannoniónak nevezhetjük. A XIV. és XV. századi olaszországi művészet történetében nem szokatlan, hogy a régebbi irodalom több azonos keresztnévű s olykor csak keresztnéve és származási vagy működési helye után ismert művészt tévesen egy személynek tartott (p. o. Cristoforo I. és II. da Bologna; a bolognai és a páduai Jacobo Avanzi; Michele di Matteo Lambertini és Michele di Matteo da Penzano; Ercole de'Roberti és Ercole Grandi, — régebben egyaránt Ercole da Ferrara, «il doppio Ercole», stb.). A Michele d'Ungheria-kérdésre is további okmányi és emléki kutatások lesznek hivatva teljes fényt deríteni. (V. ö. továbbá *Baruffaldi, G.*: Vite de' pittori e scultori ferraresi. Ferrara, 1844—46. II, 555—556. — *Cittadella, L. N.*: id. m., 52, 60, 62, 65, 72, 73, 236, 366, 417, 418, 564, 687, 698. I. — *Venturi, A.*: L'arte a Ferrara nel periodo di Borso d'Este. Torino, 1866. 22—23. I. — *U. a.*: L'arte ferrarese nel periodo di Ercole I d'Este. Bologna, 1890. 35. I. — *U. a.*: L'Arte III (1900), 185—, és Arch. Ért., U. F. XX (1900), 289—. — *Gruyer, G.*: L'art ferrarais à l'époque des princes d'Este. Paris, 1897. I, 305, 384, 511, 579; II, 37, 38, 83, 84, 109.)

¹⁷ Az egyes képek színleírását és elemzését mindegyiknél jegyzetben közöljük.

¹⁸ *Czakó E.* szerint (Kolozsvári Márton és György XIV-ik századi szobrászok. Budapest, 1904. 19. l.) a szobrot valószínűleg Nagy Lajos rendelte és küldte ajándékba IV. Károlynak Prágába; mások szerint közvetlenül IV. Károly megrendelésére Prágában készült volna [Arch. Ért., U. F. XII (1892), 198. l.].

¹⁹ *Ernyey J.* szerint Tamás Bazini és Szentgyörgyi gróf megrendelésére a pozsonyszentgyörgyi templom számára készült, ahonnan az 1428-i huszita betöréskor Königrätzbe, majd 1471. Prágába vitték. (*E.*-nek a szobor történetét sok fontos új adat alapján tárgyaló tanulmánya Évkönyvünk II. évfolyamában fog megjelenni.)

²⁰ *Czakó*, id. m., 7. l. — Arch. Ért., U. F. XXXIX (1920—22), 103—104. l.

Zárókő a garamszentbenedeki templom főhajójában.
Schlussstein im Hauptschiffe der Kirche zu Garamszentbenedek.

A HERCEG ESZTERHÁZY KINCSTÁR MAGYAR ÖTVÖSMŰVEI

A magyar ötvösség történetét csak abban az esetben lehet jól megírni, ha ismeretesek lesznek az idevágó történeti adatok, elsősorban a céhiratok. Továbbá szükséges az emlékanyag ismerete.

Ilyen emlékanyag székesegyházaink kincstáraiban és főuraink gyűjteményeiben található nagyobb számban. Ez utóbbiak közt az első helyet foglalja el az Eszterházy hercegi hitbizományhoz tartozó kincstár, melyben szép számmal találunk külföldi és magyar eredetű ötvösműveket.

E tárgyak jórésze az 1884. évi ötvöskiállítás, majd az ezredévi kiállítás révén vált ismertté és az azok nyomán megjelent publikációkban volt több-kevesebb részletességgel méltatva.

Ezúttal az alábbiakban a magyar ötvösművek csoportját óhajtom összefoglalóan ismertetni, mert e csoport oly kiváló alkotásokkal van képviselve, hogy azok méltán sorakoznak a külföldi ötvösművek mellé.

Az Eszterházy hercegi kincstár tulajdonképpeni megalapítója Eszterházy Pál nádor, aki 1687-ben elsőszülöttségi joggal lett herceggé, 1712-ben pedig az egész fiágra kiterjedően elnyerte a római sz. birodalmi hercegi rangot. A kor divatja szerint Pál herceg is kincstárat alapított, melynek az volt a hivatása, hogy a család fényét és tekintélyét emelje. De azért találunk e kornál régiebb tárgyakat is a gyűjteményben.

Ezek közt legkiválóbb az a nagyméretű (77,5 cm), hólyagos díszű, részben aranyozott ezüst, Mátyás-korabeli *talpas kulacs*, mely a magyar ötvösművek legjelesebb darabjai közé tartozik. (Lásd XV. tábla 1. és Ötvösség remekei II. k.) Kerek testen alkalmazott, későbbi két, egyező, címeres korong körirata C. NICO:

ESZTERHAZI : REG : HVN : PALATINUS : EQVES AVREIVEL-
LERIS. 1642. igazolja, hogy ezt a pompás ötvöstárgyat gróf Esz-
terházy Miklós nádor szerezte meg 1642-ben, tehát jóval a her-
ceggé lett Pál nádor kora előtt.

Tudjuk, hogy Miklós nádor az Eszterházy család nagyságá-
nak és gazdagságának az első megalapítója, Dersffy Orsolyát, a
gazdag Mágócsy Ferenc özvegyét vette nőül, miáltal hatalmas
vagyon birtokába jutott.

A kulacs testén trébelt és öntött díszítő részleteket látunk.
Talpa tagozott, nyolckarélyos; öntött talpsávja a későgót stílust
jellemző, hullámos és halhólyagos díszítésű. A talp felső része
és a szárba hajló felülete hólyagos és gerezdes. A szárnak a
testhez való csatlakozásánál, a Mátyás-korabeli ötvösművekre
jellemző, aranyozott, öntött ezüsből készült, hat gótikus levél-
ből álló, kúpos gallért alkalmazott az ötvösmű névtelen, de min-
denesetre kiváló magyar mestere.

A test kerek, lapos, tagozott korongalak, két-oldalát sugara-
san, három sorban elhelyezkedő, trébelt aranyozott bordás hólya-
gok díszítik, ennek közepén maszkos keret övezi, a már említett
címeres lapot. A hólyagokat pártadisz övezi, a test szélét áttört,
öntött levéldisz szegi, a gerincen pedig faágas tagozaton, hajlott
levelek sorakoznak. Négy kiálló kengyel a tartószíj megerősítésére
szolgált.

Az orsós nyak hólyagos és gerezdes, pereme tagozott, melyre
sarok körül felnyíló koronához hasonló, hólyagos és két sor pártá-
zattal díszített fedő borul, tetején az előbbinél kisebb átmérőjű
címeres ezüstlap (ágaskodó griff karddal és az aranygyapjas rend-
jellel) van alkalmazva.

Ez a nagyméretű kulacs, a Mátyás király által Bécsújhely-
nek adott nagy hólyagos serlegen kívül, a legjelentősebb XV. szá-
zadi magyar ötvösmű.

A renaissance-kori alkotások közül úgy méretre, mint mű-
vészi érték szempontjából méltó párja az előbbi ötvösműnek
Losonczy Antal hatalmas *kancsója és tálja*. (Lásd XV. tábla 2.
és Ötvösség remekei II. k. 68. lap.)

A Losonczy család, kihaltáig fontos szerepet játszott hazánk
történetében. Tagjai nádori, báni és egyéb méltóságokat visel-
tek. Losonczy Antal, aki 1527-ben lett főpohárnok, I. Ferdinánd
királynak volt kedvelt embere.

Ez a pompás kancsó és tál, miként azt a tál közepén kiemelkedő, tagozott dudor felső lapján, kék, zöld, fekete, arabeszkes zománcdíz közé foglalt, páros címer és körirata : ANTONIVS LOSONCI 1548. — BATORY . CLARA . 1548. tanúsítja, Losonci Antalnak Batory Klárával való házassága alkalmával készült. Bizonyára a lakodalomkor asztaldízszül szolgált és a talpas kancsó hordóalakú testén kiálló csapokból tokaji bort eregetett a násznép.

Anyaga aranyozott ezüst, trébelt, öntött és beágyazott zománccal díszítéssel.

A 106 cm magas kancsó talpa kerek, tagozott, talpperemén domború akantuszlevelek sorakoznak; függélyes talpsávját Aldegrewer modorú leveles inda díszíti, közben hat ovális médaillon emelkedik ki, Ábrahám áldozata, Szent János fejét vivő Herodiás, Venusz és Mars, három nőalak, Fortuna és Jupiter alakjával. A talp felső része gerezdes.

A szár alsó dobján, beágyazott, zöld-fekete, arabeszkes zománcdíz közt K—F betűk és középen e betűk összekapcsolásából alkotott monogrammos mesterjegy látható; az eddig ismeretlen magyar öt vös nevének kezdőbetűi ezek. A szár felső része vázaalakú, három füllel; oldalán trébelt dísz közt három légy és három, feketezománccal alapú dudor, kiálló maszkkal. Amint a továbbiakban is látni fogjuk, az állatalakokat (rák, béka, kecskefej) előszere-ttel alkalmazta e hatalmas ötvösmű ismeretlen mestere.

A test tojásdadalakú, derekán a testet összeszűkítő öv felületén beágyazott, zöld-fekete zománccal arabeszkes dísz közt, hosszú-kás kartusokba foglalt felirat : ENGEM—CHENÁLTATOTT—LOSONCI—ANTAL—1548. —, közben e szavakat szétválasztó hat emberi maszk, szájában emberi félalakot ábrázoló csappal. A test fent és lent gerezdes, a gerezdek legömbölyített végei közt maradó, háromszöges mezőkben egy-egy kecskefej, légy vagy béka domborodik. Az alsó akantuszleveles tagozaton három kosfejcsap áll ki. A testhez elöl S alakban hajló, sárkányalakú kiöntő cső csatlakozik, rajta zománccal alapú griffes címerpajzs (Losonci Antal címere), alatta vörös, hidegzománccal bevont domború rák. Hátról ívesen hajlott, akantuszleveles és gyűrűs tagozatú fül alkotja az edény fogantyúját. A száj peremén arabeszkes fonadék-dísz van bevésve.

A sarok körül felnyíló fedő felülete sugarasan gerezdes, közepén hatszöges, zománccal díszű oszlop emelkedik, rajta három

szatírfej, tetején gömbön álló kiterjesztett szárnyú sas, fején korona.

Ez a hatalmas kancsó, egy 80 cm átmérőjű, hasonlóan gazdag, öntött, trébelt és zománcos díszítésű kerek tálon áll. Peremét 12 domborműves, ismétlődő jelenet díszíti: Tomiris királyné Cyrus fejét vérrel telt hordóba mártja; közben 12 ovális medaillon; négyszer ismétlődve, három különböző allegorikus nőalakkal: Justitia, Fides, Geometria. Mélyedése sugarasan gerezdes. A tál közepén leveles díszű, gyűrűs taggal övezett dudor emelkedik, mely a tálon nyugvó kancsó üreges talpába illeszkedik. Oldala tagozott, vésett arabeszkcs, áttört, figurális és zománcos díszítésű. Felső hajlott tagozatát zöld zománc borítja, szétszórt arany csillagokkal, négy öntött, domború angyalfejjel és négy S alakú kiálló bordával.

Hozzá fogható nagyméretű és jelentőségű ötvösmű a renaissance korból csak egy ismeretes, a gráci Joanneum-múzeumban őrzött «Landschadenbund Becher» aranyozott ezüsből, mely a XVI. század végén készült, domborműves jelenetekkel és zománcal díszített, trébelt munka. A tetején álló nőalak Ferdinánd főhercegnek, később reá alkalmazott címerpajzsát tartja. Ez a hatalmas augsburgi ötvösmunka nagyságra az Eszterházy gyűjtemény kancsóját megközelíti, mert magassága 100 cm, de időben későbbi eredetű.

Az ötvösművek közé csak az aranyozott ezüst foglalata révén tartozik az a ritka, *gótstíliú cserépedény*, melynek rendkívüliségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy már 1500 körül művészi értékű foglalattal látták el.

A 31,5 cm magas edény felfelé kúposan szélesedő, felső részén 17 íves fül sorakozik (kettő letört). Felülete rücskös, helyenkint vízszintes, kissé kiálló csipkézett övgyűrűkkel. Anyaga barnászörös cserép.

Talpa trébelt ezüst, talppereme kihajló, függélyes talpsávja áttört díszítésű: száron sorakozó rozetták, levelekkel. Felső része ívesen hajló taggal csatlakozik az edény talpához, rajta csavaros drótöv.

A száj peremfogalata kissé kúpos alakú, rajta a talpéhoz hasonló csavart drót. A boltozatos, aranyozott ezüst fedőt csavaros drót szegi, tetején a felnyúló szárat, leveleken ülő, gerezdes gránátalma alakú gomb koronázza.

Az edény a középkori cserépedények ritka példája ; foglalata jellegéből ítélve, magyar munka és 1500 táján készült.

A renaissance korában a különleges, ritka anyagokat szívesen foglalták ötvösművekbe. Így különösen kedvelték az elefántcsontot, a strucctojást, a kókuszdiót és a különféle féldrágakövekből (kristály, achát, onix, jaszpisz) készült edényeket.

Ebbe a csoportba tartozik az Eszterházy-gyűjteményben az a német renaissance-stílusú, bivalyszarvból készült serleg is, mely asztaldíszül szolgált. Foglalata aranyozott ezüst ; testén elől ágaskodó griff címerpajzsot tart. A kartusalakú pajzsban a korábbi tulajdonos címere van bevésvé: jobbra fordult, növekvő oroszán, előtte hatágú csillag, sisakdísz gyanánt csukott szárnyak közt a címeralak van alkalmazva. Ez a tárgy 1600 körül készült német eredetű munka és a XVII. században került az akkor még grófi rangban levő Eszterházy Pál birtokába. Ő a címerpajzsra udvari ötvöse által a régi címet beborító lapra saját címerét alkalmaztatta és a hiányzó fedőt is elkészíttette. Ez boltozatos alaku tetején hárfázó szirén. Eszterházy Pál gróf 1687-ben lett herceggé, a fedő tehát az azt megelőző időben készült, úgyszintén az edény felületén dúsan alkalmazott ékkő dísz is a fedővel egykorú. (Képét lásd : Ötv. rem. I. és Magyarorsz. tört. eml. II., 375. á.)

A XVII. század gazdagságot kedvelő ízlésének eredménye az a zománcos díszű, drágakövekkel ékített, trébelt arany *fedeles kupa*, (XVI. tábla 1.) mely a talpon beütött, bányászt ábrázoló ötvösjegy alapján *Bergmann* Erazmus besztercebányai ötvös munkái közé sorozható. (Lásd : Kőszeghy, Magyarországi ötvösjegyek. Muz. és Könyvtári Értesítő, 1914.)

Domború tagozatú talpán trébelt, késő renaissance dísz közt három kartus van elhelyezve állatalakkokkal. Hengeres testén az applikált, áttört színes, zománcos dísz három pilaszterrel, három mezőre van osztva, benne csigás részletek közt szimmetrikus virágos indák, helyenkint szétszórva befoglalt gyémántok, rubinok és gyöngyök. Testén elől ovális zöld koszorúban, az osztrák császári kétféjű sas látható.

A sarok körül felnyíló fedő dudoros oldalát szárnyas angyalfejek és gyümölcsfüzérek élénkítik, fedőlapját pedig körben, áttört dísz borítja, zománcozva, madarakkal és drágakövekkel. Közepén félgömbös dudor emelkedik. A fedő belsejében, kerek lapon, beágyazott zománcos virágdísz van alkalmazva. A fül

kérdőjelalakú, angyalhermát ábrázol, gyöngyökkel és helyenként zománcdísszel. A fedő billentője ívesen hajlott, kettős borda, csigás végződéssel.

Bergmann Erasmus, besztercebányai ötvös 1647-ben halt meg, e munkája tehát ez időpont előtt és pedig bizonyára gróf Eszterházy Miklós nádor rendeletére készült; a kétfejű sas tanúsága szerint császári ajándéknak. De valamilyen okból megmaradt a rendelő család birtokában.

A kupa magassága 19,5 cm és testének átmérője 9 cm. (Ötvöskiállítás 1884.)

Selmecebányán 1650 június 27-én egy tárnát nyitottak meg, melyet III. Ferdinánd király tiszteletére Ferdinánd-tárnának neveztek el. Erre az alkalomra készült az a különös díszű födeles, aranyozott ezüst *bányász serleg*, melyen a Selmecebányán található ércek egy-egy darabját alkalmazta ismeretlen mestere.

Kerek talpa sziklás hegy alakjában emelkedik ki, oldalán három tárnanyílás, egy bányakocsival és egy bányással. Kívül két bányász egy aknanyílás felett emelőt hajt, más helyen két bányász áll, az egyik serleggel, a másik ércökvekkel. A négyzetes, hasábalakú szárat, hengeres bányafából felépített pillér alkotja, rajta négy sashermás, csigásdíszű fül, melynek aljáról bányász-jelvények (szerszámok párosával) lógnak le. Kupája virágkehelyalakú, alsó részén, hat dudoros médaillonban az érc feldolgozását ábrázoló egy-egy jelenet. A felálló, hengeres perem egyik oldalán vésettrajzú jelenet: aknaszáj emelővel, négy bányással és SIC. FODIENDVM REGALE felirat; a másik oldalon kétfejű sas koronával és a következő kronosztikonos felirat van bevésve: HVngarIae VIVat ReX—FerDInanDVs et Vnã Ipsa FoDIna Vas Largare. VeLet opes. Erre a peremre még négy ércök van karmos foglalással erősítve.

A lapos, trébelt fedő teteje dombokat ábrázol növényzettel, fákkal, épületekkel és madarakkal, közben sugárirányban elhelyezett, hat bányászteknő, egy-egy érccdarabbal és három bányász áll; a középén kiemelkedő hengeres részen pedig egy nagyobb bányász térdel, a fedő oldalán felnyúló, csigásvégű karra erősített, ércökvet megmunkálva. A fedő belsejében vésettrajzú, a bányászatra vonatkozó ábrázolás — szerencsekerék — van, német felirattal. A serleg fedővel együtt 42 cm. (Ötvösség Remekei I. k. Magyarország történeti emlékei II. k. 378. ábra.)

Hann Sebestyén nagyszzebeni ötvösmestertől jelentékeny számú művet ismerünk. Ezt a sorozatot gyarapítja az Eszterházy-gyűjteménynek az a jellegzetes, aranyozott ezüst *gyömbértartója*, mely a termékeny mester trébelő kedvének és tudásának újabb bizonyítéka. (XVI. tábla 2.)

A nyolcgerezes, hordóalakú test négy almát ábrázoló, gömbös lábon nyugszik. A gerezdek felül-alul csúcsívben végződnek, bennük egy-egy allegorikus nőalak van trébelve: Charitas, Justicia, Fides, Spes, Fortitudo, Temperantia, Patientia és Prudentia. Felül és alul a kiálló hólyagokon, valamint a csavaros fedőn mesterünkre jellemző domború virágok sorakoznak, melyek a XVII. század második felének jellegzetes formakincséből vannak merítve. Hann Sebestyén bizonyára Augsburgban járhatott vándoréveiben és itt sajátította el a késő német renaissanceban is kedvelt virágmotivumokat. A 18 cm magas edény fenekén beütött SH betűs ötvösjegy megerősíti, hogy ez a szép munka csakugyan Hann Sebestyén mesteri alkotása.

Csányi Károly.

A BUDAI SZOBRÁSZAT KÉT EMPIRE EMLÉKE.*

A török hódoltság alól felszabadított Budán az új telepes lakosság lelkében az olasz quietizmus és a német pietizmus talált egymásra. S a lassan megindult élet minden ünnepi megnyilvánulása vallásos jelleget öltött, amit csak erősített a szerzetesek és az elemi csapások sűrű sora, mert a közös hagyományt nélkülöző s telepítéssel összesereglett lakosság csak vallásában volt azonos és szerencsétlenségek idejében a vallásban keresett menedéket. A vallásos felbuzdulás nyomán számos szobor keletkezett nemcsak templomok díszítésére, de terek, utcák, házormok, sőt közkutak díszéül is. Amikor aztán II. József a szerzetesrendek számát csökkentí, a rajongásig mélyített vallásosság is csökkenőben van. S a városi tanács 1785-ben a városháza terét díszítő kútnak a szent Ignác szobrát eltávolíttatta s helyére *Carlo Adamival* a városvédő Athene szobrát faragtatta meg. Ezáltal a barokk modorú védőszentek lassan divatjukat veszíték és klasszikus stílusú mythosi alakok léptek az érdeklődés homlokterébe. Különösen alkalmas helyet leltek az Olympus lakói az épületek homlokzatán, ahol reliefekben gazdag virágzásra jutott a szobrászat a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. E relief típusok közül arányainál, művészi tökéletességénél és összefoglaló jelleménél, tárgyánál, végül pedig hatásánál fogva a legérdemesebb az a reliefdís, amely a régen te gróf Sándor-féle, illetőleg a mai miniszterelnöki palotát ékesíti.

E palota homlokzatának a tympanonjában levő MDCCCVI. évszám nemcsak építése idejét mondja, de egyúttal jelzi e palota építési stílusát : a klasszicizmusnak empire jellemét. E palota, mely *Aman János* bécsi udvari építész terve szerint épült, a benne uralgó pompa és kényelem alapján közismert volt ; azonban archi-

* V. ö. *A Műbarát*, 1921, 9—10. és 11—12. sz.

tekturájáról alig, plasztikájáról és annak valódi mesteréről megéppenséggel semmi érdemleges szó nem esett. Pedig e palota, eltekintve ma már történeti jellegétől, ma is Budavárnak legszebb ékessége s külső reliefdísze a művészeti kutatók legélénkebb figyelmére érdemes. Három reliefszalag ékesíti a Szentgyörgy-térre néző két homlokzatát.

Az első reliefen *Vénusz diadalmenete* vonul a szerelem lobogó tüzü oltárához. (XVII. tábla, 1.) A menet élén csésztét tartó Grácia, utána két hírnök, majd Menelaos és Peleus halad két amorett társaságában, s az előcsapatot két Grácia zárja be kezükben a szerelem koronájával és a szépség pálmájával. A menet közepén Venus Cupidóval ül ékes mívű carrus navalison, melyet három rabszolga húz; Venus mögött közvetlenül Vulcanus és Merkur lépked. Az utócsapatban résztvesznek Herakles, Hektor, Silenus, Mars, a szerelem rózsaláncával megkötött oroszlánpár amorettól vezetve s másik amorettól megülve. S a menetet bezárja Bacchus, Aktäon és Paris. Az alakok egyenkint jellemzett egyének, akiket külsőleg csak a menetelés szerkezeti eleme köt össze, de belsőleg egy érzelemben, a szerelemben, Venus dicsőítésében olvadnak egységgé.

A második reliefen *helikoni ünnep* (XVII. tábla, 2.) vidám csoportja tárul, melynek közepén a kilenc Múza táncol Apollóval összefogózva; a táncoló kartól balra a három Grácia hozza Venus rózsaláncát; jobbra pedig a zene, a költészet és a három testvérművészet allegoriái csoportosulnak Jupiter mellszobránál, amelynek szemléletébe merül egy antik jelmezű szobrász. Mintha Giulio Romano firenzei képének a múzsáit visszhangozná e relief, mely szerkezetileg három csoportra hull.

A harmadik relief a Sándor-család őséinek *lovagá ütését* ábrázolja, amint Mátyás király kezét fog a féltérdre ereszkedő Sandrinnal szerencsés vadászat epilógusaként. Az ünnepi jelenetet a király és Sandrin udvari népe övezi. A huszonöt szereplő mindegyike arcára s ruházatára nézve magyar típusú; persze nem Mátyás korabeli, hanem a XVIII. és XIX. század fordulóján használt magyar ruhát viselnek, amely számos rézmetszetből közismert. E reliefen első ízben találkozunk a magyar daliás időknek magyar környezetben való szobrászi ábrázolásával, amelynek előfutára volt az egykorú rézmetszet-illusztrációk serege s befejezése a XIX. századi magyar történeti festészet. Korhangulat, a magyar romantiz-

mus szülte e reliefet is, mint Kisfaludy Sándornak a magyar előidőkben történő regéit.

E három reliefet, melyek ketteje az újjáéledt klasszicizmusnak empire vonásaival ragyog, harmadika pedig a magyar romantizmusnak a megnyilatkozása, stíluskritikai és kronologiai vizsgálódás alapján lehetetlen Ferenczy István alkotásának tartanunk. Különben a Ferenczy szerzősége mellett érvelők a legfontosabbat nem vették figyelembe; valószínűleg nem vették észre, hogy a helikoni ünnep reliefjének a jobb sarkában ül egy szobrász, akinek a jobb lába alatt levő kövön első és utolsó betűjében megcsonkított mesterjegy olvasható. E mesterjegy szerint a reliefek alkotója: *Kirchmayer*, aki még 1809-ben Pesten lakik s valószínűleg az alsó-bajorországi Rockersingbe való Kirchmayer szobrászcsaládból való.

A klasszicizmus szelleme ezidétt behatolt a budai temetőkbe is, amelyeknek komor hangulatú síremlékeit a klasszicizáló szellem vidámabb tartalommal termékenyítette meg azáltal, hogy sajátos szimbolumaival nem a halálra, de a megújuló életre emlékeztetett, hogy a barokk ijesztő rekvizitumait, csontvázakat, koponyákat száműzte, s kellemes geniusokkal, vigasztaló allegóriákkal, a gyászolók és halottak szobraival díszítette a sírhantokat. Az empire korabeli síremlékek között a leggyakoribb az a típus, amelyen a halott obeliszkje, hamvvedre, stéleje vagy szobra mellett virrasztva gyászolnak az elhunyt legközelebbi hozzátartozói szobrok alakjában.

A budajlaki temetőnek a közepén áll egy ilyen síremlék, amely a budai empire-síremlékeknek a legszebbje és sokszor utánzott prototypusa; e síremlék hantja Thimi József borkereskedő tetemét takarja, aki hirtelenül hunyt el Budán jártában (1810 jún. 1). Lembergben lakó felesége és lánya szoborba faragott alakjaikkal óhajtottak virrasztani a távoli sírhant mellett. Így keletkezett a *Thimi-síremlék* (XVIII. tábla), amelyet nem honi lelkek kegyeletéből idegen szobrász készített.

A hajdan feliratos stéle tetején könnyleppellel borított urna áll, melynek oldalát finom mívű relief díszíti, ábrázolván a vándorbottal távozó, az élettől búcsúzós férfit, amint a szárnyas Psyche jószágos csókkal szabadítja meg az élet szenvedései által megtisztult lelket a romlandó testtől, hogy az Elysium részese lehessen. A stéle párkányára borul a bánatba merült feleség, akinek finoman fodorított haja keblére, karjára hull; karcsú testéhez gondosan

rendezett redőkkel símul antik szabású ruhája s fájdalomtól megtört alakját jobbjával férje címerpajzsára támasztja. Az emlék talapzatánál ült szintén görög ruhába öltözötten a halottnak a leánya, aki sírva merengett atyja emlékéen, amint azt a szemtanu Schams leírja. Ma már a stéle feliratos táblája és a siránkozó leány kőszobra hiányzik a síremlékről.

E síremlék alaki alapgondolata a bécs-hernalsi temetőben nyugvó Clerfayt síremlékével azonos, a gyászoló nő alakja pedig a Zauner alkotta II. Lipót-síremlék allegoriájára emlékeztet : e rokonvonások azonban csak annyiban figyelemre méltók, amennyiben útmutatásuk e síremlék szobrászának a hovátartozását teszi megállapíthatóvá, mestere e síremléknek a bécsi milieu neveltje; névszerint: Schams szerint Witver, azaz *Wittwer Hermann* akadémiai szobrász. Wittwer valószínűleg a tiroli Imstből származó Wittwer-művészcsaládból származik.

A Sándor-palota reliefjei s a Thimi-síremlék szobrai az új plasztikai stílus, a klasszicizáló modor termékei, melyet idegen művészek, Kirchmayer és Wittwer, honosítottak meg Budán abban az időben, midőn már a libetbányai Dunaiszky Lőrinc megtelepedőben volt Pesten, nyomában a pozsonyi Huber József és később a rimaszombati Ferenczy István, akik e stílust Pest-Budáról az egész országban elterjesztették oly művekkel, amelyekben a modern magyar szobrászati első önálló megnyilatkozását becsüljük és amely stílusnak utolsó képviselője volt nálunk a soproni Kugler Ferenc.

Schoen Arnold.

HIVATALOS RÉSZ

JELENTÉS

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1920—21. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL.

Az 1921. november 21-én tartott közgyűlésen előterjesztette

GEREVICH TIBOR társulati titkár.

Az utolsó titkári jelentés Társulatunknak 1918. évi május 1-én tartott közgyűlésén hangzott el. Ez időpont óta a Társulat működése közel két évig szünetelt, oly események következtében, melyeket legjobb lenne emlékezetünkől és a történelemből kitörölni.

A Társulat 1920 tavaszán kezdte meg újra működését. Minthogy az azévi közgyűlést kevéssel utóbb tartottuk meg, beszámolni valónk alig volt, úgy hogy a mai jelentés a Társulat működésének egy csonka és egy egész évről szól.

Ezen másfél év alatt a Társulat életében jelentékeny változások mentek végbe és nyertek részben előkészítést, A Társulatnak több mint egy évtizeden át volt érdemdús elnöke, BÁRÓ FORSTER GYULA b. t. t., ismételt kérésünk dacára lemondott. Fájó szívvel kellett belenyugodnunk s a Társulat, hogy háláját kimutassa és a távozó elnök közreműködését továbbra is biztosítsa, örökös tiszteleti elnökévé választotta. Helyettes elnökké az eddigi másodelnök, KUZSINSZKY BÁLINT egyetemi tanár választatott egyhangú lelkesedéssel, aki azóta is, a tagok tiszteletétől és ragaszkodásától övezve bölcs kézzel vezeti a Társulat hajóját. Lemondott ÉBER LÁSZLÓ titkár is, kinek helyére a jelentéstartó, míg a hosszú és buzgó munkásság után közsajnálkozásra ugyancsak lemondott társulati pénztáros, LIPCSEY JÓZSEF kir. tan. helyére SCHILLER REZSŐ, a N. Múzeum gazdasági főnöke került egyhangú választás alapján. A Társulat jegyzője OROSZLÁN ZOLTÁN választmányi tag, n. múzeumi segédőr, társulatunknak egyik legbuzgóbb fiatal tagja lett.

Társulatunk szervezetét illetőleg is gyökeres változások érlelődtek meg. A Társulat megalakulásakor, a hetvenes évek végén két oly tudomány-szak, a régészet és az embertan lépett egymással frigyre, melyek azóta úgy módszerben, mint kutatásaik autonóm elmélyítésében eltávolodtak egymástól. Az akkori szorosabb társulati együttműködést főként az tette

indokoltta és termékenyvé, hogy a hazai régészeti kutatások jelentékeny része az embertant, mint segédtudományt igénybe vevő őskori régészetre esett; a Társulat alapítására is az 1876-ban fővárosunkban tartott nemzetközi ősrégészeti kongresszus adott impulzust, s eleinte tisztán «ősrégészeti társulat» terve lebegett az alapítók előtt. Azóta a magyar régészet mind tágabb korszakokat hódított meg, aminek megfelelően Társulatunk — mely e munkálkodásból oroszánrészt vett ki — működését a régészet tágabb területeire terjesztette ki, felölelve az egyre izmosabbá növekvő művészettörténeti kutatásokat is. A helyzet lassankint úgy alakult, hogy a régészet, hazánkban és a külföldön egyaránt, kort határoló tudományos kategóriából, a műtörténettől inkább módszerileg megkülönböztetett tudományággá bővült, illetve alakult át. Ennek a tudományfejlődési folyamatnak volt kifejeződése, midőn Társulatunk első elnöke, a hazai régészet atyamestere, PULSZKY FERENC, «Magyarország Archæológiája» c. nagy művébe — mely a magyar régészetnek eddig legmonumentálisabb összefoglalása — az őskor és az ókor mellé felvette a középkor és a reneszánsz ismeretét. Társulatunk még tovább ment: s a gyakorlatban már régen az újkor műemlékeit is kutatásai körébe iktatta. Párhuzamosan az embertan mint elsősorban természettudományi disciplina fejlődött, s ez a tudomány újabban figyelmét az etnográfia felé is irányítva, a Természettudományi és a Néprajzi Társulatban talált természetes elhelyeződést, úgy hogy Társulatunktól való különválása tényleg már megtörtént, mielőtt ez formailag keresztülvitetett volna. Midőn tehát Társulatunk az utóbbi másfél év folyamán foglalkozott az átszervezés gondolatával, aminek eredményeként a mai közgyűlésen a Társulat új alapszabálytervezetét fogjuk előterjeszteni: ezzel voltaképp egy, a tudományos fejlődésben és a Társulat működésében már korábban bekövetkezett helyzetet tisztázunk és proklamálunk. A választmány hosszas latolgatás után úgy vélte, hogy a megújuló Társulat, hagyományaihoz hűen s mint az eddigi Országos Régészeti és Embertani Társulat szerves folytatása, egyenesági örököse, őrizze meg a címben — az Embertan elhagyásával — a «Régészeti» megnevezést, s a munkakörnek a műtörténetre terjedő s *de facto* már régebben bekövetkezett kitégítését csak az új alapszabályok szövegében hangsúlyozza, amihez egyébként a régi alapszabályzat is kiindulási pontul szolgál.

Foglalkozott a Társulat «Évkönyv» kiadásának tervével is, amivel egy, még a 80-as években abban hagyott kezdeményezést óhajtott felújítani. Az Évkönyv hivatva lesz a Társulat évi működéséről képet adni, akként, hogy közli a Társulatban elhangzott s új tudományos eredményeket termelő előadásokat megfelelő képanyag kíséretében és röviden ismerteti a Társulat évi munkásságára vonatkozó egyéb adatokat. Tudományos eredményeinknek a külfölddel való megismertetése, másrészt külföldi cserepéldányok szerzése céljából csatolni fogjuk a közzétett dolgozatok német nyelvű kivonatát. Az Évkönyvet tagjaink tagilletmény gyanánt fogják kapni; emellett a M. T. Akadémia kiadásában megjelenő «Archæologiai Értesítő»-t továbbra is ingyen vagy mérsékelt áron kapják.

A Társulat működésének újrafelvétele óta tartottunk egy évi rendes közgyűlést, 10 választmányi és ugyanannyi felolvasó ülést. Az előadások,

illetve felolvasások száma 30 volt. Üléseink tárgysorozatán, az addigi szokástól eltérően, rendszerint három előadás szerepelt. Arra törekedtünk, hogy egy egész ülést betöltő hosszú felolvasások helyett tagjaink rövidebb és közvetlenebb formában közöljék új kutatásaik eredményeit, az eredeti műtárgyak vagy azok felvételei kíséretében, hogy ekként módot adjunk tagjainknak minél gyakoribb közlésekre, hogy megvitathassunk egyes emlékeket és problémákat, ami hasznos úgy az illető kutatóra, mint a többi szakma- vagy rokonszakmabelire. Előadásaink és megbeszéléseink az őskortól a XIX. sz. művészetéig a régészet és a művészettörténet különböző korszakait és kérdéseit ölelték fel. Arra igyekeztünk, hogy a tudományunk körébe eső új magyar kiadványokat Társulatunkban mutassák be először. Így mutatta be és ismertette elnökünk, KUZSINSZKY BÁLINT a «Balaton archæológiájáról» megjelent nagyszabású kiadványát, BELLA LAJOS tagtársunk, HILLEBRAND JENŐ-vel az őskori régészetről közösen írt művét, mely a hazai emlékekre is kiterjedő első magyar nyelvű összefoglalása a præ-historia tudományának, továbbá LUX KÁLMÁN tagtársunk Mátyás budavári palotájáról írt díszes munkáját. Ismertettük a LECHNER JENŐ, BIERBAUER VIRGIL és NÁDAI PÁL új kiadványait s figyelemmel kísértük és üléseinken bemutattuk a nevezetesebb külföldi kiadványokat. Bevontuk Társulatunk működési körébe az új gyűjtemények és tudományos tanulságot hozó kiállítások ismertetését. FELVINCZI TAKÁCS ZOLTÁN bő fényképkísérettel méltatta a Hoppe-féle keletázsiai múzeumot, CSÁNYI KÁROLY az Iparművészeti Múzeumba letétként került Eszterházy-kincstárat, AKANTISZ VIKTOR a ritka és szép kötésekben s xylographiákban gazdag Todorozsku—Horváth Aranka-könyvtárat, ismertettük a rendkívüli kincseket feltáró bécsi gobelin-kiállítást. Céltudatos tudományos műhelymunkát igyekeztünk meghonosítani, amellet, hogy rendszeres előadásokkal módot kívántunk nyújtani a tagtársak és az üléseinken mindig szép számmal megjelenő vendégeink érdeklődésének kielégítésére.

Több ízben foglalkoztunk elszakított területeink műemlékeivel, abban a tudatban, hogy velük, a fájdalmas változások dacára is szent kötelességünk foglalkozni, annak kifejezéséül, hogy őket a magyar régészet most is magáénak tekinti. Dédelgető szeretetünk, a viszontlátás reményében ezentúl is feljűk fog sóhajtani. A felvidéki és erdélyi műemlékek és műkincsek kutatásának ezentúl is legjobb igyekezetünket és tudásunkat fogjuk szentelni. ERNYEY JÓZSEF tagtársunk a felvidéki várakról, multunk e dacos mementóiról kezdett szélesen megalapozott előadás-sorozatot, HALAVÁTS GYULA tagtársunk pedig a nagyszababenyvidéki erőd-templomokról értekezett saját nagybecsű felvételei alapján.

Örömmel emlékszünk meg róla, hogy nagynevű régi tagjaink mellett fiatal társaink is buzgón és eredményesen kapcsolódtak a Társulat munkájába. A jövő értékes zálogai ők, szeretettel istápoltuk és fogjuk istápolni őket, örömmel adunk módot kibontakozásukra.

Munkánkat a tagok szorgos közreműködése mellett hathatósan mozditotta elő a kormányhatóság erkölcsi és anyagi támogatása. A *vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztérium* 30.000 kor. évi segélyben részesítette a Társulatot, az Évkönyv részére pedig olcsó papírost utalt ki. Az *Orsz.*

Szabadoktatási Tanácstól 12,000 kor. támogatást kaptunk, míg *Debrecen sz. kv. város* 15,000 kor.-t szavazott meg nemes adományként a Társulat céljaira. Fogadják hálás köszönetünket mindazok, kik e segélyezésekben közreműködtek. Végül le kell rónunk a hála és köszönet adóját FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, a Nemzeti Múzeum főigazgatója, Társulatunk állandó választmányának és VÉGH GYULA, c. múzeumi főigazgató, Társulatunk ideiglenes választmányának tagja előtt, akik a vezetésük alatt álló Intézetekben, üléseink alkalmával vendégszeretettel fogadtak bennünket.

JELENTÉS

AZ ORSZ. MAGY. RÉGÉSZETI TÁRSULAT 1921—22. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL.

Az 1922 december 21-én tartott közgyűlésen előterjesztette
GEREVICH TIBOR társulati titkár.

Társulatunk 1920-ban, másfél évi szünetelés után friss erővel látott munkához, s a restauráció utáni első társulati év biztató eredményei növelték munkakedvünket az 1921—22. évben. Tagjaink régészeti és műtörténeti kutatásaikat szívesen hozták a Társulat fóruma elé, s az üléseink iránt érdeklődő közönség száma is megnövekedett. A nemzeti fájdalom évei lelkileg kedvezni látszanak a hazai régészet fellendülésének. A magyar föld és a magyar nemzet történetére vonatkozó emlékek a mult nagyságát visszavágó jövőt élesztgetik.

Tartottunk öt választmányi és hét rendes ülést, melyen összesen 15 előadás hangzott el, a régészet és a műtörténet különböző korszakaiból, az eredeti emlékek, fényképi és egyéb felvételek bemutatása mellett vagy vetített képek kíséretében. 1922 április havi ülésünket a Történelmi Társulattal közösen rendeztük, s azon báró *Bissing Frigyes Vilmos*, a müncheni egyetem nagyevű tanára tartott előadást «Das Griechentum in Aegypten» címmel. Az ülés fényét és jelentőségét emelte, hogy az elnöki megnyitó beszédet *Klebelsberg Kunó gróf*, a Történelmi Társulat elnöke, akkori belügy-, jelenlegi kultuszminiszter tartotta. Utolsó havi ülésünket ugyanez év júniusában kirándulással egybekötve, a Margitszigeten tartottuk, ahol *Lux Kálmán* tagtársunk a legutóbbi ásatások alkalmával napfényre került építészeti maradványokat és régészeti leleteket mutatta be, *Bartucz Lajos* tagtársunk pedig az ásatás antropológiai eredményeiről számolt be. Évi rendes közgyűlésünk 1921 november 21-én folyt le, nagy és díszes közönség jelenlétében. *Kuzsinszky Bálint* elnöki megnyitójában köszönetet mondott az előző évi közgyűlésen történt megválasztatásáért, s meleg szavakkal méltatta az elnöki székben elődjének, *Forster Gyula bárónak* érdemeit, majd vázolta azt a nehéz helyzetet, melybe a hazai régészeti kutatások Magyarország megcsonkítása folytán kerültek, mély történeti okfejtéssel mutatva rá Magyarország archaológiai egységére. (A nagyszabású elnöki megnyitó e részét, elnökünk engedelmével a társulati Évkönyv I. évfolyamának

Bevezetője gyanánt közöljük.) Ezután *Hekler Antal* egyetemi tanár tartott Pheidiasról és a Parthenonról lebilincselő előadást, melyben e tárgyra vonatkozó fontos új kutatásait ismertette meg. Ugyane közgyűlés *Hekler Antalt* egyhangú lelkesedéssel a Társulat másodelnökévé választotta. Egyhangúan fogadta el a közgyűlés a módosított alapszabálytervezetet is, melynek értelmében a Társulat, működési köréből kikapcsolva az inkább természettudományi jellegű embertant, eddigi címét (Országos Régészeti és Embertani Társulat) «Országos Magyar Régészeti Társulat»-ra változtatja, új társulati pecsétül pedig a kassai dóm képét «Országos Magyar Régészeti Társulat 1878—1920» körirattal állapítja meg.

Az ülésekről és előadásokról alább időrendben összeállított részletes áttekintést közlünk.

Tovább dolgoztunk a mult évben felvetett azon tervünk megvalósításán, hogy társulatunk működéséről évkönyvben számoljunk be a hazai és külföldi tudományos világnak, tudva azt, hogy a közzététel alkalma nélkül a legszebb tudományos eredmények is meddők maradnak. Örömmel jelenthetem, hogy ez a tervünk *Péter Jenőnek*, a Franklin-Társulat vezérigazgatójának jóindulatából már a közel jövőben testet ölthet. *Péter* igazgató úr e nemes tettevel nemcsak újabb bizonyágát adta tudományszeretének, hanem még szorosabbakká fonta azokat az ideális kötelékeket, melyek a magyar régészetet a Pulszkyak és a Hampel József ideje óta, a vezetése alatt régi erejében virul és régi erényeiben csorbítottatlan Franklin-Társulathoz, a hazai közműveltség e szilárd bástyájához fűzik. Fogadja érte mélyen érzett hálánkat és köszönetünket.

S szerény hálánk koszorújába fonjuk mindazok nevét, akik e küzdelmes időkben társulatunkat erkölcsileg és anyagilag istáptolták. Köszönjük a *nm. vall.- és közokt. miniszter úrnak* az államsegélyt, pénztári naplónk bevételi rovatának ez évben is fő tételét, *Ernszt Lajos úrnak* és az «*Ecclesia*» rt.-nak adományait, köszönjük a *M. T. Akadémia Elnökségének*, a *M. N. Múzeum* és az *Orsz. Iparművészeti Múzeum* igazgatóságának vendégszeretét, végül pedig köszönjük a sajtónak az önzetlen támogatást és azt a megértő figyelmet, mellyel munkálkodásunkat kísérte, eredményeinket olvasóihoz közvetítette, hatásos eszközökkel járulva hozzá a nemzeti régészet köztudatának terjedéséhez.

KIMUTATÁS

AZ ORSZ. MAGY. RÉGÉSZETI TÁRSULAT 1920—22 ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL.

1920. évi május hó 17.

Választmányi ülés.

GEREVICH TIBORT az 1918—1920. évkör hátralevő részére a lemondottt ÉBER LÁSZLÓ helyére titkárrá választják.

1920. évi június hó 17.

Közyűlés.

BELLA LAJOS elnöki megnyitója a beteg KUZSINSZKY BÁLINT másodelnök helyett.

GEREVICH TIBOR előadása: Párisi tanulmányok.

FORSTER GYULA bárót a Társulat örökös tiszteleti elnökévé,

KUZSINSZKY BÁLINT egyetemi tanárt a Társulat elnökévé választják.

Az állandó választmányt FINÁLY GÁBORRAL, GEREVICH TIBORRAL, HEKLER ANTALLAL egészítik ki.

A vidéki választmányban megüresedett egy helyre LÁNG NÁNDORT (Debrecen) választják.

Megválasztják a 15 tagú budapesti és a 13 tagú vidéki ideiglenes választmányt.

1920. évi szeptember hó 30.

Választmányi ülés.

GEREVICH TIBORT társulati titkárrá, OROSLÁN ZOLTÁNT jegyzővé és SCHILLER REZSŐT pénztárossá választják 1920—22-re.

Felolvasó ülés.

ALFÖLDI ANDRÁS: Constantinus korabeli pénzlelet.

GEREVICH TIBOR: Antonio Abbondjo.

KUZSINSZKY BÁLINT: «A Balaton archæológiája» című mű bemutatása.

1920. évi október hó 28.

Választmányi ülés. Folyó ügyek.

Felolvasó ülés.

ERNYÉY JÓZSEF: Turóci várak. I.

F. TAKÁCS ZOLTÁN: A Hopp Ferenc keletázsiai művészeti múzeum.

PITKÓ JÁNOS: Az egyiptomi kanopuszokról.

1920. évi november hó 30.

Választmányi ülés. Folyó ügyek.

Felolvasó ülés.

ERNYEY JÓZSEF: Turóci várak II. (Blatnicza.)

BELLA LAJOS: Ásatások a bodrogkereszturi őskori temetőben.

LUX KÁLMÁN: A Mátyás király korabeli Budavára.

1920. évi december hó 30.

Felolvasó ülés.

LÁNG MARGIT: Ókori öltözködési stílusok.

CSÁNYI KÁROLY: Az Eszterházy-kincstár remekei.

LUX KÁLMÁN: A kolozsvári szt. Ferenczendi kolostor.

1921. évi január hó 27.

Választmányi ülés. Folyó ügyek.

Felolvasó ülés.

AKANTISZ VIKTOR: A Todoreshku-könyvtár régészeti és művészeti szempontból.

HARSÁNYI PÁL: Az első és utolsó magyar arcképes veretű.

LATTYÁK SÁNDOR: Ptolemaios geografiájának régészeti fejtegetése.

1921. évi február hó 28.

Választmányi ülés. Folyó ügyek.

Felolvasó ülés.

ERNYEY JÓZSEF: Felsőmagyarországi várak III.

ALFÖLDI ANDRÁS: Egy carnuntumi ruhás női szobor.

GEREVICH TIBOR: Újabb adalékok a magyarországi reneszánszművészethez.

1921. évi március hó 31.

Választmányi ülés.

A Társulat az «Országos Magyar Régészeti Társulat» nevével veszi fel; az alapszabályok módosítására bizottságot küld ki.

Felolvasó ülés.

OROSZLÁN ZOLTÁN: Kiadatlan feliratos és domborműves pannoniai köemlékek a Magyar Nemzeti Múzeumban.

STÖHR GÉZA: Az újabb numantiai ásatások.

LATTYÁK SÁNDOR: A magyarországi római útvonalak megállapítása Ptolemaios geografiája alapján.

1921. évi április hó 26.

Választmányi ülés. Folyó ügyek.

Felolvasó ülés.

BELLA LAJOS bemutatja HILLEBRAND JENŐVEL együtt írt «Az őskor embere és kulturája» c. művét.

ALFÖLDI ANDRÁS: Probus császár pénzei.

PITKÓ JÁNOS: Az egyiptomi emlékeken előforduló napkorong-ábrázolások.

1921. évi május hó 31.

Felolvasó ülés. Folyó ügyek.

HALAVÁTS GYULA: A nagyszobenedvidéki erődtemplomok.

SCHOEN ARNOLD: A budai empire-szobrászat két emléke.

1921. évi szeptember hó 2.

Választmányi ülés.

A társulat Évkönyv kiadását határozza el, melynek szerkesztését

GEREVICH TIBOR társulati titkárra bízva.

1921. évi október hó 31.

Választmányi ülés.

A rendes évi közgyűlés előkészítése. Számvizsgálókul kiküldik

BELLA LAJOS és HILLEBRAND JENŐ vál. tagokat.

Felolvasó ülés.

WÄLDER GYULA: A nagyszombati egyetemi templom építése.

NAGY LAJOS: Kézművesszerszámok ábrázolása a pannoniai síremlékeken.

FETICH NÁNDOR: Adalékok a savariai amphitheatrumhoz.

1921. évi november hó 21.

Közgyűlés.

KUZSINSZKY BÁLINT elnöki megnyitója.

HEKLER ANTAL előadása: Phidias és a Parthenon.

HEKLER ANTAL a közgyűlés másodelnökké választja.

GEREVICH TIBOR: Titkári jelentés.

SCHILLER REZSŐ: Pénztári jelentés.

BELLA LAJOS a számvizsgáló bizottság jelentését terjeszti elő.

OROSZLÁN ZOLTÁN felolvassa a módosítandó alapszabálytervezetet, melyet a közgyűlés egyhangúan elfogad.

SCHILLER REZSŐ indítványára a tagsági díjat évi 50 koronában, az alapító tagsági díjat legalább 1000 koronában állapítják meg.

1922. évi január hó 14.

Választmányi ülés.

Titkár jelenti, hogy az Évkönyvet a Franklin-Társulat kedvezményes áron fogja előállítani.

Felolvasó ülés.

NYÁRY ALBERT báró: Holicsi gyári jegyek.

ALFÖLDI ANDRÁS: A pannoniai capitoliумok.

1922. évi február hó 20.

Felolvasó ülés.

PITKÓ JÁNOS: Halotti áldozatok és áldozati formák az ókori egyiptomiaknál.

HARSÁNYI PÁL: Rudolf király tallérjai.

1922. évi március hó 27.*Választmányi ülés.*

Titkár bejelenti báró BISSING FRIGYES VILMOS müncheni egyetemi tanár előadását, melyet a Történelmi Társulattal közösen rendezünk.

Felolvasó ülés.

KREMMER DEZSŐ: Buda és Pest a világkrónikákban.

LUX KÁLMÁN: A visegrádi vár.

1922. évi április hó 6.*Felolvasó ülés; a M. Tört. Társulattal közösen tarttatott.*

Gróf KLEBELSBERG KUNÓ elnöki megnyitója.

Báró BISSING FRIGYES VILMOS: Das Griechentum in Aegypten.

1922. évi április hó 24.*Felolvasó ülés.*

LÁNG MARGIT: A halotti lakoma ábrázolása dáciai és pannoniai sírköveken.

FETTICH NÁNDOR: A pannoniai Matrona-kultusz emlékei.

GEREVICH TIBOR: Tájékoztató a montefalcoi Korvin Mátyás-freskókról és a párisi műtörténeti kongresszusról.

1922. évi május hó 30.*Választmányi ülés. Folyó ügyek.**Felolvasó ülés.*

Gróf ZICHY ISTVÁN: Egy honfoglaláskori kardtípusról.

F. TAKÁCS ZOLTÁN: Hun emlékek.

1922. évi június hó 23.

Kirándulás a margitszigeti ásatások színhelyére, hol LUX KÁLMÁN az előkerült emlékekről, BARTUCZ LAJOS pedig az ásatás antropológiai eredményeiről adott elő.

AZ ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI TÁRSULAT
TISZTIKARA ÉS VÁLASZTMÁNYA AZ 1920–22. ÉVEKBEN:

Tiszteleti elnök: Forster Gyula báró, b. t. t.
Elnök: Kuzsinszky Bálint, egyetemi nyilv. r. tanár.
Másodelnök: Hekler Antal, egyetemi nyilv. r. tanár.
Titkár: Gerevich Tibor, nemzeti múzeumi igazgatóőr, egyetemi magántanár.
Jegyző: Oroszlán Zoltán, nemzeti múzeumi őr.
Pénztáros: Schiller Rezső, a Nemzeti Múzeum gazd. hivatalának főnöke.

Az állandó választmány tagjai

a) *Budapesten:*

Apponyi Sándor gróf	Fraknói Vilmos	Mahler Ede
Bella Lajos	Fejérpataky László †	Schulek Frigyes †
Boncz Ödön	Gerevich Tibor	Sebestyén Gyula
Finály Gábor	Halaváts Gyula	Szendrei János
Forster Gyula báró	Hekler Antal	Varju Elemér.

b) *Vidéken:*

Láng Nándor (Debrecen)	Márton Lajos (Abony)
Odescalchi Artur herceg (Körmöcbánya).	

Az ideiglenes választmány tagjai

a) *Budapesten:*

Csányi Károly	Hillebrand Jenő	Nyáry Albert báró
Czakó Elemér	Láng Margit	Oroszlán Zoltán
Glück Frigyes	Lechner Jenő	F. Takács Zoltán
Gohl Ödön	Mihalik József	Térey Gábor
Harsányi Pál	Nemes Antal	Végh Gyula.

b) *Vidéken:*

Alapy Gyula (Komárom)	Karácsonyi János (Nagyvárad)
Bartalos Gyula (Eger)	Köszeghy Elemér (Kassa)
Buday Árpád (Kolozsvár)	Kubinyi Miklós (Árvaváralja)
Darnay Kálmán (Sümege)	Marosi Arnold (Székesfehérvár)
Dedek-Crescens Lajos (Esztergom)	Miske Kálmán báró (Kőszeg)
Hild Viktor (Szolnok)	Milleker Bódog (Versec)
Roska Márton (Kolozsvár).	

Az Országos Régészeti és Embertani Társulat

BEVÉTEL	K
1. Államsegély	30,000'—
2. Segély az Orsz. Szabadokt. Tanácstól	11,880'—
3. Értékpapírok szelvényei utáni kamatok	148'—
4. Tagdíjakból	70'—
5. Vegyes bevétel	1'—
Összesen	42,099'—
6. Pénzmaradvány 1919/1920. évről	3,169'02
Együtt	45,268'02

Budapest, 1921. évi

Jelen zárószámadást felülvizsgáltuk és azt a számadási naplóval

Bella Lajos s. k.

kiküldött számvizsgáló bizottsági tag.

Budapest, 1921. évi

Az Országos Magyar Régészeti Társulat

BEVÉTEL	K
1. Államsegély	30,000'—
2. Egyéb adományokból	11,800'—
3. Alapító tagdíjakból	2,200'—
4. Tagdíjakból	4,165'—
Összesen	48,165'—
5. Pénzmaradvány 1920/21. évről	41,242'02
Együtt	89,407'02

Budapest, 1922. évi

Az 1921/22. évre szóló zárószámadást átvizsgáltuk és a számadási napló tételről-tételre

Bella Lajos s. k.
kiküldött számvizsgáló.

Budapest, 1922. évi

zárszámadása 1920/21. számadási évről.

KIADÁS		K
1. Személyi kiadások: titkár 600.—, pénztáros 400.—, társulati altiszt 300.—		1,420.—
2. Tudományos Akadémiának Archæologiai Értesítőért		900.—
3. Meghívók nyomásáért, irodai és postaköltségekre		1,466.—
4. Diapozitívekre		210.—
5. Tagilletmények fejében		30.—
	Összesen	4,026.—
Társulati vagyonmérleg az 1920/21. számadási év végén:		
a) <i>Vagyon</i> :		
1. Értékpapirokban		26,700.—
2. Érmekben		158.87
3. Készpénzben		41,242.02
		68,100.89
4. Tagdíjkövetelésekben		4,000.—
	Összesen	72,100.89
b) <i>Teher</i> :		
		—
	Tiszta vagyon	72,100.89

június hó 30-án.

Schiller Rezső s. k.
társulati pénztáros.

és okmányokkal összehasonlítván, teljesen rendben találtuk.

szeptember hó 19-én.

Dr. Hillebrand Jenő s. k.
kiküldött számvizsgáló bizottsági tag.

zárszámadása az 1921/22. számadási évre.

KIADÁS		K
1. Személyi kiadásokra		1,420.—
2. Irodai kiadásokra (meghívók nyomtatása, portó stb.)		5,175.34
3. Diapozitívekre és vetítések költségeire		1,835.—
4. Tagdíjakra		50.—
	Összesen	8,480.34
Társulati vagyonmérleg az 1921/22. számadási év végén:		
a) <i>Vagyon</i> :		
1. Értékpapirokban		26,700.—
2. Érmekben		500.—
3. Készpénzben		80,926.68
		108,126.68
4. Tagdíjkövetelésekben		4,000.—
	Összesen	112,126.68
b) <i>Teher</i> :		
		—
	Tiszta vagyon	112,126.68

június hó 30-án.

Schiller Rezső s. k.
társulati pénztáros.

megvizsgálása, meg az erre vonatkozó okmányok megtekintése után rendben valónak találtuk.

december hó 19-én.

Dr. Hillebrand Jenő s. k.
kiküldött számvizsgáló.

DEUTSCHER AUSZUG

Abbildungen im ungarischen Texte und auf den Tafeln, mit ungarischen und deutschen Bezeichnungen.

GELEITWORT DES PRESIDENTEN DER GESELLSCHAFT VALENTIN KUZSINSZKY.

Infolge der ungeheueren Schwierigkeiten, die sich der Beschaffung ausländischer wissenschaftlicher Literatur entgegenstellen, bei den unerschwinglichen Preisen etwa noch auftauchender museumswürdiger Stücke und bei der infolge der hohen Arbeitslöhne nur zu verständlichen Unmöglichkeit, neue Grabungen zu veranstalten, ist auch in dem vor dem Kriege so ausserordentlich lebhaften ungarischen archäologischen Betriebe eine unliebsame Stockung eingetreten. Zu alledem kam dann noch die Verstümmelung unseres Vaterlandes. Viele agile Mitglieder unserer Gesellschaft weilen heute als Flüchtlinge in unserer Mitte und sind so nicht mehr in der Lage ihre erspriessliche Tätigkeit dort fortzusetzen, wo unsere schönsten Kunstdenkmäler stehen, wo die ungarische Kulturpolitik reiche Museen aufgestellt hatte und wo auch allfällige Grabungen noch die besten Erfolge versprochen hätten. Haben doch diese Teile schon vor dem Bestande des tausendjährigen Ungarn organisch zueinander gehört. Schon die Funde aus der Zeit der Landnahme, ferner der Völkerwanderungszeit bilden ein geschlossenes Ganzes. Dabei kommen z. B. die Gräber der sarmatisch-hunnischen und avarischen Stämme ausserhalb der alten Grenzen Ungarns überhaupt nicht vor. In der römischen Zeit kam Ungarn an die Grenze des Reiches zu liegen. Nachdem schon unter Augustus die Donau im Allgemeinen die Grenze des Imperiums bildete, wurde später durch die Gründung der Provinz Pannonien auch die Strecke von Pozsony (Pressburg) bis Eszék miteinbezogen und in entsprechendem Sinne befestigt. Doch zeigte sich schon jetzt der organische Zusammenhang mit den anderen Teilen Ungarns. Die Römer waren gezwungen auch das heutige Siebenbürgen zu besetzen, ja nach den Markomannenkriegen trug sich Marcus Aurelius mit der Absicht, die Grenzen des Reiches auf der ganzen Linie bis zu den natürlichen Grenzbastionen der Karpathen vorzuschieben; eine Absicht, die durch den Tod des trefflichen Kaisers verhindert wurde und die auch den Besitz Daciens für längere Zeit gesichert hätte. So kommen denn ausser Pannonien und Dacien nur vereinzelt römische Überreste vor, die aber immerhin zeigen, dass auch die zwischen Donau und Theiss wohnhaften Jazygen Abnehmer römischer Kulturgüter gewesen sein müssen. Ob die im Komitate Szolnok-Doboka gefundene Schanze tatsächlich einem «*limes dacicus*» angehört habe, ist noch sehr fraglich.

Umso bemerkenswerter ist, dass östlich von Dacien, in den Ebenen des heutigen Rumäniens, wo doch gleichfalls eine römische Provinz Moesia inferior lag, nicht diese entwickelte Kultur zu finden ist, wie in Siebenbürgen; ein Beweis, welche mächtige Scheidewand die Karpathen schon damals bildeten.

In Ansehung dessen, dass hier in Ungarn — wie die herrlichen Funde der Bronzezeit, der La Tène- und Hallstattperiode beweisen — auch in den vorgeschichtlichen Zeiten ein einheitliches Kulturleben geblüht hat, dessen Grenze nach Osten eben unser Vaterland bildete, scheint es klar, dass die archäologische Tätigkeit stark eingeschränkt ist, da uns nur ein Teil dieses einheitlichen Territoriums zur Verfügung steht. Doch zeigen vielleicht gerade diese Erfahrungen der Vergangenheit, dass der heutige Zustand kein bleibender sein kann.

DAS AENEOLITHISCHE GRÄBERFELD BEI BODROGKERESZTUR. VON LUDWIG BELLA.

Im Jahre 1918 wurden bei Tieferlegung der Landstrasse, welche von der Eisenbahnstation Bodrogkeresztur nach dem gleichnamigen Orte führt, verschiedene Relikte längstvergangener Zeit gefunden. Die Ortschaft selbst liegt am Fusse des Drezla, der letzten vulkanischen Welle des Berges von Tokaj, hart am rechten Ufer des Bodrog, während die Fundstätte selbst weiter nördlich parallel dem Parke des Grafen Széchenyi-Wolkenstein sich ausbreitet.

Auf dieser Strecke wurde unter anderem ein grösseres Gefäss gefunden, das circa 30 Wertsachen aus Gold enthielt. Das Gefäss zertrümmert, die Wertsachen verschleudert. Auf Eingreifen der staatlichen Organe kamen 16 Stücke aus Gold in den Besitz des Ung. Nat. Museums u. zw. 1 Agraft, 5 grössere und 7 kleinere Armringe, dann 4 Goldspiralhülsen und ein Armring aus Bronze.

Über Einladung des Grafen Ernst Széchenyi-Wolkenstein wurden Dr. Eugen Hillebrand und Verf. vom Nat. Museum ausgesendet, um an Ort und Stelle Grabungen vorzunehmen. Es fanden bisher vier Grabungen statt. Das Resultat ist bisher folgendes.

Die Stätte selbst bildet ein circa 20 m über den Bodrog liegendes Plateau, welches sanft gegen N verläuft. Beiläufig in der Mitte dieses Plateaus wurde die Arbeit begonnen und dann systematisch fortgesetzt, so dass bis jetzt an die 600 m² stellenweise bis 4 m Tiefe aufgedeckt wurden, die einen genauen Einblick in die Situsverhältnisse gestatten. (S. Plan im ung. Texte, S. 9.)

Es konnte festgestellt werden, dass allhier zuerst eine neolithische Siedelung bestand, welche im Aeneolithikum als Grabfeld, dann in der Bronze- und Hallstätter Zeit teils als Wohn-, teils als Grabstätte benützt wurde. Ja es finden sich auf der Oberfläche auch einzelne Topfscherben der La Tène vor, so dass man annehmen kann, dass diese Stätte 5 Zeitperioden hindurch der Schauplatz menschlichen Wirkens und Geschehens war.

Die erste und längste gehört dem Neolithikum u. zwar der durch

Verf. «Bücker-Kultur» genannten Periode an. Diese ist analog der Tripolje-Kultur, übertrifft aber diese bezüglich der Formgebung und Ornamentierung ihrer keramischen Erzeugnisse derart, dass man unbedingt hier die Meister dieser Kultur erkennen muss. Diese Kultur erstreckt sich vom Bodrog bis zur Gran und tritt besonders im Tale des Hernád augenfällig hervor. Die weitere Beschreibung ist einer speziellen Monografie vorbehalten.

In der bis 2 m Tiefe reichenden Schichte dieser Periode bestatteten die Leute des Aeneolithikums ihre Toten. Es sind liegende Hocker, die zumeist mit dem Gesicht südwärts gewendet sind, doch ist das Antlitz der männlichen Skelette fast ausschliesslich nach N gerichtet. Auch kamen Doppelbestattungen, Mann und Weib, in drei Fällen vor.

Überraschend wirkt die Ornamentlosigkeit der keramischen Beigaben, solche sind Fusschalen oder besser gesagt Fusschüsseln (Abb. S. 13.); auf kürzerem Fuss stehende, hochaufragende doppelkeramische Gefässe gefälliger Form mit hohem cylindrischem wagrecht abgeschrägtem Halse, gefusste Pokale, viele verschiedenartig geformte kleine Schalen und Schüsselchen, darunter welche mit schwungvoll gebogenen aufrecht stehenden Rande, ferner blumentopfförmige Gefässe von kleinstem bis zum grösstem Volumen mit aufgesetzten Warzen oder herausragenden Tonwülsten (Abb. S. 14). Die blumentopffartigen Gefässe fehlen in keinem Grabe, so auch nicht die auf flachem Boden stehenden doppelkeramischen Krüge mit cylindrischem hohen Halse und wagrecht abgeschrägtem Rande, welchen knapp unterhalb des Halsendes oder Mitten oder zu Füßen des Halses gegenüberliegende Schnurösen aufgesetzt sind. Man ersieht hieraus, dass es diesen Leuten mehr um der Form, als der Zier wegen zu tun war. Ein grösserer Kontrast lässt sich kaum denken, als der, welcher zwischen diesen beiden aufeinander folgenden Kulturen bezüglich der Keramik vorherrscht. Männliche Skelette haben unter dem Schädel stets eine längere Obsidianklinge (obwohl nicht zum rasieren?). An Schmucksachen fanden sich nur bei 2 Skeletten (von 22) kleine dütenartig geformte Objekte aus dünnstem Goldblech vor, deren Rand an der Basis eingebogen ist, oben der Spitze zu sind sie auch geöffnet. Vielleicht dienten sie als Schmuck eines Halsbandes, da sie in der Halsgegend gefunden wurden. Eine Golddüte wurde bei Skelett V in einem Töpfchen gefunden.

In der Brustgegend eines Mannes fand sich ein kleines Messer vor, dass nach sorgfältigster Analyse aus natürlichem Rohkupfer besteht und keine Spur von Zinn oder Antimon aufweist.

Die Bronzezeit wird durch grosse Gefässe, sowie viele Topfscherben, die Hallstätter Zeit ebenfalls durch Topfscherben und auch ganze Gefässe bezeugt. Der Goldschmuck (Abb. S. 17) gehört entschieden der Hallstätter Zeit an, während 69 Gusskuchen aus Bronze (Abb. S. 16) zumeist elliptischer Form und mit Schnurloch versehen, mangels anderer Fundobjekte sowohl der Bronze- oder der Hallstätter Zeit zugerechnet werden können. Zwei Kuchen runder Form weisen an ihrer Grundfläche die Stücke verschiedener Bronzobjekte Sicheln, Nadeln, Messer etc. auf.

DER RÖMISCHE GRENZSCHUTZ UND DER BURGUS VON BALHAVÁR. VON VALENTIN KUZSINSZKY.

Der römische Grenzschutz, für den der Name Limes nur in dem beschränkten Sinne Geltung hat, als er sich auf künstliche Grenzbefestigungen, wie in Obergermanien und Rätien bezieht, ist im Laufe der Zeit nicht unbedeutenden Veränderungen unterworfen gewesen. Allerdings sind diese den geänderten militärischen Verhältnissen entsprechenden Massnahmen dann im ganzen römischen Weltreiche nach einheitlichen Gesichtspunkten durchgeführt worden. Was nun den pannonischen Grenzschutz anlangt, so wissen wir von dessen erster Phase, die bis zur Zeit Hadrians dauert, herzlich wenig. Gewisse Daten sprechen dafür, dass die Römer schon unter Kaiser Claudius I. den letzten, von Carnuntum bis zur Savemündung reichenden Abschnitt der Donau mit Hilfstruppen besetzt hätten. Unter Domitian wurden diese Hilfstruppen gelegentlich der Quadenunruhen von den Legionen abgelöst, von welchen vermutlich die II. Hilfslegion (*legio II. adiutrix*) seither, sicherlich aber seit Hadrianischer Zeit in Aquincum garnisonierte. Dagegen sind alle Auxiliärtruppen zwischen die Lager der Legionen eingeteilt gewesen und sind die alten Erdbefestigungen in ummauerte Lager umgewandelt worden. Seitdem finden sich also im Innern der Provinz keine Truppen, ein Zustand, der sich bei den bald darauffolgenden Quadeneinbrüchen als verhängnisvoll erweisen sollte; 10 Jahre dauerte es, bis Marcus Aurelius die in Pannonien und Dacien eingedrungenen Quaden wieder vertreiben konnte. Durch diese Erfahrungen gewitzigt muss Marcus nun auch auf dem linken Donauufer Befestigungen angelegt haben, die aber von seinem Sohne Commodus wieder aufgegeben wurden, der nun seinerseits nach Inschriftenzeugnisse von Dunapentele das rechte Donauufer zu verstärken suchte. Doch gehört das Balhavárer Werk noch nicht zu dieser Art von Burgus. Infolge der sich stets mehrenden feindlichen Einfälle musste bald das rechtsrheinische Obergermanien und Dacien aufgegeben werden, die Städte wurden allmählich alle mit Mauern umgeben, ja Diocletian sah sich wieder genötigt, auf linksdanubischen Boden Befestigungen anzulegen. Zu diesen letzterwähnten Werken dürfte, nach den vorspringenden Türmen zu schliessen, wohl auch das Pilismaróter und das Szentendreer Lager gehört haben. Aufklärendes Licht auf diese Verhältnisse wirft die Inschrift eines Altarsteines, die im ungarischen Text S. 22 nachzulesen ist. Über Diocletians Festungsbauten am linken Donauufer vergleiche man die Idatius-Fasten zu dem Jahre 294: *his cos. castra facta in Sarmatio contra Acinco et Bononia. Von Bononia (Bánostor) wissen wir bloss den Platz, während bei Transaquincum Ziegeln mit dem Stempel Quadriburgium und Vincentia zum Vorschein gekommen sind. Von dem Brigetio gegenüberliegenden Leányvár Lager ist in obiger Notiz nicht die Rede, da es in vordiocletianischer Zeit erbaut scheint. Endlich liess Valentinianus nach einer Nachricht des Ammianus Marcellinus (s. ung. Text S. 24) wieder das linksdanubische Ufer befestigen. Zu diesen Werken gehört auch der allerdings noch auf der rechten Seite der Donau gelegene Balhavárer Burgus (S. Tafel I.), neben welchen auf dieser Seite noch die Werke bei Pilismarót, bei Dunabogdány und bei der*

Horányer Csárda zu erwähnen sind. Vgl. hiezu CIL III 10596 (ung. Text S. 25) und CIL III. 3653 (ung. Text S. 26). Auffällig ist immerhin in diesen beiden Inschriften die verschiedene Bezeichnung: burgus und castra. Dem letzteren Begriff würde hier in der Esztergomer (Graner) Umgebung höchstens Pilismarót entsprechen, das aber wahrscheinlich noch auf diocletianische Zeit zurückgeht. Hingegen scheint obige Inschrift dem Lagerplatze in Fenék bei Keszthely geradezu auf den Leib geschrieben zu sein. Dieses Lager ist tatsächlich gegen Ende des IV. und Beginn des V. Jahrhundert anzusetzen, wo die castra bloss befestigte Städte, die Legionssoldaten nur noch wehrhafte Bürger waren. Noch greifbarere Beweise, dass die Burgus' an der Donau in valentinianischer Zeit entstanden sind, bieten die Ziegeln mit dem Namen des Frigeridus dux (s. Ammianus XXXI. 7. ung. Text S. 27). Ausserdem kommen noch Ziegeln mit den Namen Terentius dux und Lupicinus tribunus vor.

Die Lage dieser valentinianischen Burgus' in unmittelbarer Nähe der hier gerade das rechte Ufer abwaschenden Donau, ist ihrem heutigen Erhaltungszustande nicht dienlich gewesen, was die Forschung bedeutend erschwert. Ihre geringe Ausdehnung, 10 m im Geviert, mag für eine Wache genügt haben. Einige vermutlich für die ablösenden Reserven bestimmte Werke waren grösser gehalten, wie etwa bei Szob oder das unsrige, wo die Mauern einen 19'40 m breiten, in drei Abschnitte geteilten Raum einschliessen. Auch die Bauart, ein Konglomerat von opus incertum und Ziegelbau weist auf das späte IV. Jahrhundert hin.

ZWEI NEUE RELIEFS MIT MYTHOLOGISCHEN DARSTELLUNGEN IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM. VON ZOLTÁN OROSZLÁN.

Den Denkmälern mit mythologischen Sujets kommt für unsere Bemühungen, die verschiedenen Kulturströmungen zu bestimmen und ihre handwerklichen Erzeugnisse zu lokalisieren, ungeheure Bedeutung zu. Die grosse Mehrzahl dieser Monumente hat als Grabstein gedient und hat irgendwelche Beziehung zum Leben nach dem Tode. Die beiden Reliefs, von denen unten gehandelt wird, gelangten bei den 1913 unter Leitung Anton Heklers in Intercisa (Dunapentele) veranstalteten Grabungen ans Tageslicht.

1. Bruchstück eines Reliefs mit der Darstellung von Herakles und Hesione: 80 cm breit, 77 cm hoch, 20 cm dick. (Taf. II 1.) Sichtbar ist bloss der Teil eines Frauenleibes von den Hüften abwärts. Neben der rechten Hüfte fällt ein schwerer Mantel nieder und bedeckt das rechte Bein bis zu den Zehen. Im Hintergrund ist eine Felslandschaft angedeutet. Der Vergleich mit einem gleichfalls aus Dunapentele stammenden Steinrelief (Taf. II 2) überzeugt, dass wir es mit der Darstellung Herakles, und Hermiones zu tun haben. Die Mantelbehandlung, die Faltengebung, die unterhalb des Schosses sichtbare dreieckige Einfaltung, der felsige Hintergrund ist auf beiden Reliefs gleich. Somit wäre der Torso, wie folgt, zu rekonstruieren. Links steht Hesione mit ausgebreiteten Armen, deren Handgelenke an die Felswand gefesselt sind, links unten ein Meeresungeheuer, rechts der auf dieses

eindringende Herakles. Das unmittelbare Vorbild für unser Relief hat Anton Hekler in einem Brianconer Monumente gefunden. Von ähnlichen provinziellen Abwandlungen dieses Typus sind zu erwähnen: ein Bieberacher Relief (jetzt in Speyer), der Sarkophag des C. Severinus Vitalis in Köln, Relief von St. Johann bei Herberstein und ein gallischer Torso. Eine andere Redaktion des Themas zeigt das bekannte pompeianische Wandgemälde. Eine provinzielle Abwandlung hiezu in Le temple d'Yzeures.

2. Reliefbruchstück mit der schlafenden Ariadne und dem Satyr: 68 cm breit, 53 cm hoch, 16 cm dick; Bildstreifen 32 cm hoch. (Taf. II 3.) Eine Frauengestalt schläft auf einem über einen Felsen gebreiteten Mantel in halb sitzender, halb liegender Stellung. Das Werk geht zweifellos auf die hervorragenden Darstellungen des Themas im Vatikan und in den Uffizien zurück. Ihr naht sich mit leichten Schritten ein ausgezeichnet gearbeiteter Satyr und lüftet vorsichtig den einen Mantelzipfel. Offenbar muss links von Ariadne noch eine Gestalt, möglicherweise Dionysos selbst, gestanden haben. Die Szene war nach Pausanias (I. 20. 2.) auch Gegenstand eines Wandgemäldes im Dionysostheater in Athen. Doch finden sich unzählige Wiederholungen auf pompeianischen Wandgemälden, auf Gemmen und vornehmlich auf Sarkophagen, wo dann der Satyr auch von einem Pan oder einem Eros vertreten wird. Bemerkenswert ist auch die das Gesicht wellenförmig umrahmende Haartracht, zu der man noch das Medearief und das Grabmal der Aelia Matutina vergleichen möge. Diese schon bei den Griechen nicht unbekannt Korymbos genannte Haartracht kommt auch in Gallien in verschiedenen Abwandlungen vor. So z. B. bei einem frauenhaften Apollo aus dem Dorfe Brosse, einer Najade von Nérès, einem Dianakopf von Saint Georges de Montagne, einer Mänade von Rennes, einer Venusstatue von Nimes usw. Im Grossen-Ganzen geht diese Frisur auf den belvederischen Apollo und auf die capitolische Venus zurück. Zu bemerken sei noch, dass diese Haartracht auch bei römischen weiblichen Porträtbüsten vorkommt, so z. B. bei der unbekannt römischen Frau des Palazzo Barberini und bei der angeblichen Plotina des Capitolinischen Museums. Das Relief dürfte im übrigen zur Ausschmückung eines Aediculums gedient haben.

Für beide behandelten Stücke kommt als Entstehungszeit die zweite Hälfte des II. Jahrhunderts und der Beginn des III. in Betracht.

DIE WEIBLICHE PRACHTGEWANDSTATUE VON CARNUNTUM. VON ANDREAS ALFÖLDI.

Bei den Grabungen in Carnuntum kam schon Anfang der achtziger Jahre ein Statuenpaar aus feinem weissen Kalkstein zum Vorschein. Fr. Studniczka glaubte in dem gepanzerten Mann den Kaiser Elagabal, in der weiblichen Statue mit dem Kinde (Taf. III, 2) — wie wir sehen werden, mit Recht — eine Kaiserin zu erkennen. Später hielt er aber auch diese Figur für einen Mann. Bernoulli spricht in seiner römischen Ikonographie von einer Priesterfigur. Domasewski hielt die beiden Gestalten für die asiatischen Götter Aziz und Monimos (Ares und Hermes).

Verf. behauptet, anknüpfend an Studniczkas frühere Meinung, dass wir es mit einem Kaiserpaar aus Septimius Severischer Dynastie zu tun haben. Hiefür spricht die orientalische Gottheit an der gepanzerten Figur und vor allem das in der Grossplastik geradezu einzig dastehende reich gestickte Gewand, wenn anders diese farbenprächtige Stickerei nicht durch Bemahlung angedeutet war.

Aus dem Bereiche der Kleinplastik finden wir leichter Analogien. Ich verweise bloss auf die *toga picta* eines augusteischen Denars, auf die reichen Konsulargewänder, auf Prägungen der zweiten Hälfte des III. Jahrhunderts und besonders auf die für die Kaiserinnen geprägten Bronzen vom Ende des III. Jahrhunderts und aus Konstantinischer Zeit, als da sind: Magnia Urbica, Galeria Valeria, die Heilige Helena und Fausta (Taf. III, 2—5). Die letzteren beweisen einwandfrei, dass das Gewand der Statue von Carnuntum seinerzeit die Tracht der Kaiserin war; natürlich sind diese Münz-Reliefs nicht selbstständige Kompositionen, sondern setzen des Vorhandensein von Statuen voraus, deren Gewand in ähnlicher Weise wie das der von Carn. mit Stickerei verziert gewesen sind. Zu erwähnen ist ferner noch die Verkörperung der Urbs Roma und die Isis Faura auf Kleinbronzen aus Konstantinischer Zeit, die vermutlich alle auf Vorbilder aus der Grossplastik zurückgehen. Die späteren Terrakotten, Wandgemälde, gemalte Gläser usw. beweisen, dass nicht nur die Hochgestellten solche Gewänder getragen haben. Die Kaiserin von Carnuntum trägt ein Kind auf den Händen, ein Attribut, das auch auf Münzen öfters vorkommt und bald als *Pietas Augusti*, bald als *Salus oder Spes Rei publicae* gedeutet wird. In die Heereslager kam die Kaiserin als *mater castrorum*. Julia Domna, die Gemahlin des Septimius Severus liess sich als *Virgo Coelestis* verehren. So müsste auch S. Reinach, der unser Denkmal mit der orientalischen Gottheit von Kolchester verglich, zu dem Schlusse kommen, dass wir es auf diesem pannonischen Funde mit einer Kaiserin zu tun haben.

Der Aufsatz Wilperts (I'Art 1898. 99 ff), den ich erst nach Abschluss dieser Zeilen zu Gesicht bekam, bietet eine bemerkenswerte kostümgeschichtliche Studie, ohne nach der Person der Dargestellten zu fragen; die Zeitbestimmung stimmt mit unserer, aus den erwähnten Münzen erschlossenen, ungefähr überein.

HANDWERKZEUGE AUF PANNONISCHEN GRABDENKMÄLERN.

Von LUDWIG NAGY.

Aus den reichlichen Material der pannonischen Steindenkmäler können wir auch auf die Beschäftigung und Handfertigkeit der damaligen Bevölkerung manche nützliche Folgerung ziehen. Auf den Grabsteinen der Eingeborenen finden wir häufig Darstellungen von Wagen, Reitscenen, Jagdepisoden usw., Frauen werden oft mit der Spindel in der Hand gebildet, die hier lagernden Soldaten erscheinen gewöhnlich in ihrer vollen Ausrüstung oder zum Mindesten mit den Waffen, aus denen sich dann leicht auf die im römischen Heere bekleidete Charge schliessen lässt. Wieder andere Grabsteine berichten über die Gewerbe der Dahingeshiedenen,

doch fehlen auffallenderweise solche Darstellungen, die uns die Verblichenen in den Werkstätten inmitten ihrer Tätigkeit vorführen, wie sie in Gallien, Italien, Dalmatien so häufig vorkommen. Doch sind die auf den Grabsteinen dargestellten Werkzeuge auch sehr wichtige Dokumente für den Aufschwung des gewerblichen und wirtschaftlichen Lebens und für die gesellschaftliche Stellung des Handwerkerstandes. Diese Mode der Werkzeugdarstellung ist aus Italien nach Pannonien verpflanzt und findet sich am frühesten auf den Grabsteinen der eingeborenen Kelten.

Das Grabmal eines eingeborenen Schmiedes besitzt das Aquincumer Museum mit der Darstellung von Zange und Ambos. Auf der fehlenden rechten Seite ist ein Hammer hinzuzudenken. (Abb. S. 45.)

Ein anderer Aquincumer Grabstein stellt den Schmied mit dem Hammer in der rechten Hand und einem Stück Eisen in der Linken dar. In dem folgenden schmalen Felde ist ein Eselsgespann und ein unbeschriftetes Maultier. (Abb. S. 46.)

Auf dem Igger Stein (C. I. L. III. Suppl. 10743) befindet sich über der Inschrift Zange, Hammer und Ambos, doch ist nicht sicher, ob diese Werkzeuge mit der Inschrift in Zusammenhange stehen.

Auf einem mit drei Brustbildern geschmückten Csikvárer Grabstein hält das zwischen Mann und Frau befindliche Kind einen Hammer in der Hand (C. I. L. III. 3351), der in diesem Falle das sonst übliche Spielzeug (Vogel, Apfel usw.) vertritt.

Auf dem Grabmal des Sept. Colonus Attusonius, der von Alt-Ofen in das National-Museum gelangt ist, erinnert das Bild eines achtspeichigen Rades und die Peitsche an die Beschäftigung des verstorbenen Maultier-treibers. (C. I. L. III. 10557.) (Abb. S. 47.)

Der Grabstein des P. Ael. Provincialis zeigt unter der Inschrift eine Wasserwaage. (C. I. L. III. Suppl. 14354'1.) Der Verstorbene scheint als Signifer ein geschulter und auch technisch gewandter Mann gewesen zu sein. (Abb. S. 47.)

Auf einem Grabstein eines Leibgardisten des Statthalters befindet sich Zirkel, Zimmeraxt und Klammer (Abb. S. 48.), zum Beweise dessen, dass der Verstorbene der Baumeister bei seiner Truppe war, wofür wir auch aus einer stadtrömischen Inschrift eine Analogie finden. (C. I. L. VI. 3182.)

Der Grabstein des Mar. Aur. Zosimus zeigt Zimmeraxt, Zirkel und Winkelmesser. (C. I. L. III. 3043.) (Abb. S. 49.)

Auf mehreren Grabsteinen finden wir Hinweise auf das Steinmetzhandwerk. So finden sich auf zwei Seiten eines noch unpublizierten Monuments aus Alt-Ofen Winkelmesser, Krampen, Hammer, Meissel und Zirkel. (Abb. S. 49.)

Auf den folgenden Steinen haben diese Werkzeuge keinen Bezug auf das Gewerbe der Verstorbenen, sondern sind bloss Meisterzeichen der Hersteller: Grabsteintorso in Aquincum mit Krampen und Hammer (Abb. S. 50) Grabstein des Ael. Justinus, des Schreibers des Legaten der I. Hilfslegion aus Tatabánya mit Klammer, Meissel und Steinmetzhammer (Abb. S. 51) und L. Val. Longinus (C. I. L. III. Suppl. 11035) mit Zimmeraxt und Zirkel. Dann ist noch ein Stein aus Igg zu erwähnen (C. I. L.

III. 3824), mit zwei und auf einem Votivstein der Venus vict(rix) von Szombathely eine Zimmeraxt. (C. I. L. III. 4167.) Hieran wäre noch anzuschliessen ein mythologisches Relief von Altöfen, mit der Darstellung des Kampfes zwischen Theseus und Minotaurus und Zimmeraxt und Zirkel als Meisterzeichen (Abb. S. 52) ferner ein noch unpublizierter Aquincumer Sarkophag des Artztes Sex. Pompeius Carpus mit Zimmeraxt und Wasserwage. (Abb. S. 52.)

Aus den auf dem Grabsteine des Bononius Vitalis dargestellten Werkzeugen können wir erschliessen, dass der Verblichene ein Schuhmacher war. (C. I. L. III. Suppl. 11024.) Die richtige Bestimmung dieser Werkzeuge ist hier zum erstenmale gegeben: Winkelmesser, Pfiemenmeissel, Schustermesser mit gerader Klinge, Gefäss mit zwei Henkeln, ein Messer mit halbmondförmiger Klinge und Schuhleisten. Dieses Denkmal ist einzig in seiner Art, da sonst auf Grabsteinen von Schustern viel weniger Werkzeuge vorzukommen pflegen. (Abb. S. 53.)

Die reiche Reihe unserer Grabsteine wollen wir mit dem des Artztes M. Mucius Hegetors von der XXXII. Kohorte abschliessen. (C. I. L. III. 10854.) Hier befinden sich unter dem Inschriftfelde die Reste einer Sonde und einer Pinzette. (Abb. S. 53.)

DAS AMPHITHEATER VON SAVARIA. VON FERDINAND FETTICH.

Aus der Biographie des Sanctus Quirinus wissen wir, dass auch Savaria (Steinamanger) ein Amphitheater besessen hat. (Acta Sanctorum Junii.)

An der westlichen Grenze der heutigen Stadt, an der östlichen Seite der Hügelreihe von *Olad* wurde schon zu Beginn des Jahrhunderts eine grosse *Marmor-Ara* (Taf. III) aufgefunden, die nach dem Zeugnisse der Inschrift der Oberpriester der Provinz, der Vorstand des provinzialen Kaiserkultes, der Göttin Nemesis gestiftet hatte. (Valerius Valerianus decurio col. Flav. Sisciæ, II vir i. d., flamen divi Claudii, II vir quinquennalis, sacerdos provinciæ Pannoniæ Superioris.) Der Fundort befindet sich in der nächsten Nachbarschaft der Stelle des Hügelabhanges, wo ein mächtiger Einschnitt die Spuren des ehemaligen Amphitheaters bezeichnet. Die Entstehungszeit des Theaters können wir aus einer Inschrift CILIII 4150 genau auf 188 n. Chr. G. festsetzen, da hier in einer Liste von 88 Bürgern auch der Name des Valerius Valerianus vorkommt.

Der Ausdruck Sac. P. P. bezieht sich auf den Kaiserkult der Provinz und «Flamen divi Cl.» auf den Munizipalkult. Die amphitheatralischen Spiele standen im engsten Zusammenhange mit dem Kaiserkult, doch scheinen sich auch die anderen Kultgebäude auf diesem Gebiete befunden zu haben. Auch die wichtigsten Denkmäler, die zuerst Schönwisner (*Antiquitatum et historiæ Sabariensis libri IX*, Pest 1791.) publiziert hat, sind hier gefunden worden, u. zw.:

1. Nemesis-Altar aus dem Nemeseum des Amphitheaters von Savaria. (Taf. III.)

2. Herakles-Relief vom Kalvarienberg bei dem Amphitheater (Abb.

S. 60 nach der Originalzeichnung im Besitze des Archives der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.)

3. Herakles-Statuette aus der Nähe des Amphitheaters, Nárái-Gasse; Kalkstein 24 cm hoch, 18 cm breit. Museum zu Szombathely (Steinamanger). (Abb. S. 61 nach der Zeichnung des Verfassers.)

DER MÜNZFUND VON NAGYTÉTÉNY. VON ANDREAS ALFÖLDI.

Dieser Artikel ist in bedeutend erweiterter Form in der «Rivista Italiana di Numismatica» Jahrgang 1921 erschienen.

DIE SONNENSCHIBE AUF ÄGYPTISCHEN DENKMÄLERN.

VON JOHANN PITKÓ.

In der Motivierung der auf ägyptischen Denkmälern so häufig sichtbaren Sonnenscheibe ist zweifellos eine gewisse Entwicklung zu merken, die durch die jeweilig herrschende religiöse Auffassung und durch die schaffende Künstlerpersönlichkeit bedingt ist. So scheint zur Zeit des alten Reiches die Sonnenscheibe nur in der Hieroglyphenschrift als Zeichen für den Sonnengott oder für den Begriff der alles belebenden Sonne gebraucht worden zu sein. Mit der Änderung in der Auffassung des jenseitigen Lebens nehmen auch die symbolischen und allegorischen Motive einen immer grösseren Raum ein und die Sonnenscheibe wird zu einem unentbehrlichen Attribut aller bildlichen Darstellungen, sei es eben dem Horizonte entsteigend, sei es von einem Skarabäus vorgeschoben oder als eindrucksvolles, ornamentales Motiv als geflügelte Sonnenscheibe, in allen Fällen aber die täglichen Barkenfahrten des Sonnengottes Ra versinnbildlichend. Zu den wunderbaren Analogien zwischen Sonnenlauf und Menschenleben vergleiche man die betreffenden Stellen im Buche der Toten, vornehmlich in dessen XVII. Kapitel. Wie der Sonnenuntergang, ist auch der Tod nur ein Übergang zu einer anderen Existenzform. So wird die Sonnenscheibe zum Symbol der Unvergänglichkeit, der Unendlichkeit, der Unsterblichkeit. Nun setzt aber der Unsterblichkeitsglaube schon eine höhere Kulturstufe, vor allem die schon eine lange geistige Entwicklung bedürfende Entstehung des Seelenbegriffes voraus, eine Stufe, die in Ägypten schon im IV. Jahrtausend vor unserer Zeitrechnung erreicht war, wie die Bestattungsbräuche, die Totenverehrung und der seit dem mittleren Reiche in allen Gesellschaftsschichten gleich verbreitete Usebti-Kultus bezeugen.

Ausser den Barkenfahrten des Sonnengottes gab es auch eine andere schöne Überlieferung. Man dachte sich die Sonne auf ihrem langen Wanderwege von einem buntgeflügelten Falken getragen, aus welcher Auffassung heraus die ägyptischen Künstler das Bild der geflügelten Sonnenscheibe stilisierten. In den meisten Fällen erscheint diese geflügelte Sonnenscheibe in Verbindung mit Uræus-Schlangen, ein Anklang an den ewigen Kampf der durch die Apofis-Schlange verkörperten dunklen Gewalten mit der Sonne. Dass die Sonnenscheibe in den meisten Fällen mit zwei Schlangen abgebildet ist, ist nur einem gewissen Symmetriegefühl der alten Künstler

zuzuschreiben. Dass die Sonnenscheibe sehr häufig durch den Skarabäus ersetzt ist, möchte man für eine kuriose Analogiebildung halten, wenn der Zusammenhang zwischen Ra und dem Cheper-Käfer nicht schon seit den ältesten Zeiten bezeugt wäre.

Die Anbringung der geflügelten Sonnenscheibe über Tempel- und Hauseingängen hat zweifellos apotropäische Bestimmung und verdankt der Sage von dem Aufstande Set's gegen Ra-Horchuti und dessen Niederschlagung durch Horus seine Bedeutung. Am Horustempel von Edfu soll zuerst die geflügelte Sonnenscheibe mit den zwei Schlangen als Torschmuck angebracht worden sein.

Einer Analogiebildung aus ganz später Zeit ist dann die Anbringung des geflügelten von Schlangen umgebenen Medusenhauptes auf Grabstellen, bei Toreingängen und auf Panzern zuzuschreiben, die seit den II. Jahrhundert n. Chr. immer häufiger wurden. Die in Verbindung mit dem Medusenhaupt auftretenden Bänder dürften gleichfalls nur missverständene Schlangen sein.

WEIBLICHE BEKLEIDUNGSSTILE IM ALTERTUM.

VON MARGARETE LÁNG.

Vorliegender Aufsatz ist eine Zusammenfassung dessen, was Verfasserin, gestützt auf die Vorarbeiten Studnickas und auf eigene Spezialuntersuchungen in einer grösser geplanten Arbeit zu geben beabsichtigt. Die Einschränkung auf die Frauentracht konnte schon deshalb nicht streng durchgeführt werden, weil der Unterschied in der Kleidung der beiden Geschlechter damals viel geringer war, als in späteren Zeiten. Der Hauptnachdruck ist auf die griechische Tracht gelegt, als der eigentlichen Wurzel aller übrigen klassisch-antiken Kleidungen. Kleine Exkurse über die mykenische und altitalische Kleidung ergaben sich aus der Natur der allgemeinen kulturellen Entwicklung. Selbstverständlich bieten die Werke der sogenannten hohen Kunst schon ihrer typisierenden Tendenz entsprechend weniger verwertbares Material, als die Gegenstände mehr lokaler Bedeutung, die die tatsächlichen Verhältnisse des alltäglichen Lebens viel deutlicher spiegeln. Eine besondere Variation dieses lokalen Geschmackes bieten die Statuetten von Locri Epizephyrii. Die meisten dieser aus farbigem Kalksteine bestehenden Statuetten tragen die folgenden Kleidungsstücke: ein dünn gewebtes feingefältetes Untergewand, einen glatten Chiton darüber und einen messgewandähnlichen Überwurf, der vermutlich auf unteritalische Motive zurückgeht, nach ähnlichen Befund auf sizilischen und grossgriechischen Terakotten.

Eine ähnliche lokale Eigentümlichkeit zeigen auch die berühmten Mädchenfiguren der Akropolis, eine Durchdringung von dorischem und jonischen Geschmack. Entgegen Studnickas Meinung, der diese Tracht jonisierenden Peplos nennt, möchte ich sie eher dorisierenden Chiton nennen. Die Steifheit der Faltegebung, die der jonischen Auffassung einigermassen widerspricht, ist eher auf Rechnung des künstlerischen Stiles, als des Bekleidungs geschmackes zu setzen und befindet sich in Übereinstimmung mit

der Feierlichkeit in Haltung und Gesichtsausdruck. Eine besonders glänzende Abwandlung dieses Gewandtypus zeigt die berühmte thronende Göttin in Berlin. Dieses gleichfalls seitlich zusammengehaltene Kleid stellt eine entwickeltere Stufe der Korenbekleidung der Akropolis dar. Ein feingewebter durchsichtiger Ärmelchiton und ein etwas stärkeres Obergewand mit dem einzigen Unterschiede, dass die Berliner Göttin zwei Gewandwellen aufweist: ein langes schwalbenflügelartiges Gefältel und darüber ein kürzeres, das nur bis zur Mitte der Brust reicht. Es ist klar, dass diese Gewandmotive der Mädchenfiguren der Akropolis, deren fortgeschrittenere Stufe auch auf Vasenbildern zu finden ist und deren höchste Entwicklung wohl die Berliner sitzende Göttin darstellt, zur Zeit der Wechselwirkung jonischen und dorischen Geistes in Athen entstanden ist. Die durch dorische Einflüsse modifizierte jonische Tracht wurde sodann die Weltmode des hellenistischen und griechisch-römischen Zeitalters, die sich der ungeheuren Ausdehnung des Imperiums entsprechend, natürlich gewisse lokalbedingte Abwandlungen gefallen lassen musste, und neben der sich die althellenische dorische Tracht auf immer engere Kreise beschränkt und römische und barbarische Motive nie zu einer mehr als lokalen Bedeutung gelangen.

DIE GEOGRAPHIE DES PTOLOMAEUS. Von ALEXANDER LATTYÁK.

Unter Zugrundelegung der als richtig erkannten Daten des Ptolomäus und des Itinerars «Tabula Peutingeriana» unternimmt es Verfasser mit den Mitteln heutiger geographischer Methodik die Landkarte der antiken Welt zu rekonstruieren und kommt zu den folgenden Schlüssen.

1. Die auf der Geographie des Ptolemäus vorkommenden Grade haben keinen Bezug auf irgend ein einheitliches Gradsystem, sondern dienen bloss dazu, die Entfernung je zweier Orte gradweise zu bestimmen, wozu von verschiedenen Ausgangspunkten redigierte Gradnetze nötig sein mussten.

2. Die Römer haben 165 nach Chr. Geb. unseren heutigen Anforderungen entsprechende Landkarten der damals bekannten und vermessenen Welt besessen, mit der Bezeichnung von Wegrichtungen, Flüssen, Küsten, Städten, Bergen und Landesgrenzen, die vermutlich auf griechische Astronomen und Geographen zurückgehen. (S. Beilage vor S. 91.)

DIE KELTIBERISCHE STADT NUMANTIA IM LICHT DER FORSCHUNG. Von GÉZA STÖHR.

Numantia war hinter dem beim Zusammenfluss des *Duero* und des *Merdancho* stehenden Dörfchen *Garray* gelegen, wo es auf Grund einer Angabe des *Appianus* auch von *Cervantes* in seinem Drama «Numantia» gesucht wird. (Abb.S. 96.) Daneben machten auch *Soria* und *Zamorra* zeitweilig Anspruch als Numantia zu gelten. In den 60-er Jahren geriet der Ingenieur *Edvarado Saavedra* beim Strassenbau auf die Reste der alten römischen Reichsstrasse, die aus dem *Ebrotale* zu der ostiberischen Hochebene führt und meinte am Kreuzungspunkt der Strasse und des *Duero* das alte Nu-

mantia gefunden zu haben. Einige römische Spuren auf diesem Punkte des *Garray*-Hügels, die sich allerdings nur auf *Scipio*'s Belagerungstätigkeit beziehen, scheinen diese Ansicht zu bestätigen. Eine gründliche Untersuchung des Hügels durch den Erlanger Universitätsprofessor *Adolf Schulten* bestätigte *Saavedra*'s Ansicht und legalisierte *Appianus*' stark angezweifelte Authentizität. Niedergelegt in Numantia, eine topographisch-historische Untersuchung.

Im Jahre 1905 setzte er mit *Konstantin Koenen* und mit Umterstützung der Gött. Gelehrt. Ges. und der Reichsregierung den Spaten an. Die Grabungen bestätigten seine Ansicht, dass sich unter der von einer dünnen Erdschichte zugedeckten römischen Stadt, die aus rotbraunen, starkgebrannten Lehmziegeln aufgeführte keltiberische Niederlassung befinden müsse. Die iberischen Tongeschirre wurden in der Fachliteratur von *Pierre Paris* publiziert. Den Kern der Stadt bildete die kleine, kaum zwei Hektar fassende Altstadt, deren Schutzmauern aus einer unteren Schichte von Bruchsteinen und einer oberen aus luftgetrockneten Ziegeln bestanden. Auf der Terasse zog sich bis zum Fusse des Hügels die Unterstadt hin. Konzentrisch mit der Stadtmauer geht eine Ringstrasse. Der Stadtkern wird durch zwei von Süden nach Norden und von Westen nach Osten führende Querstrassen in mehrere rechteckige Blöcke geteilt. Die Blöcke bestehen aus zwei mit den Rücken aneinandergelegte Häuserreihen. Das altnumantinische Haus hatte drei Bestandteile: vorne eine kellerartige Vorratskammer, in der Mitte die Herdstelle und rückwärts das Schlafgemach. Auch die Häuser bestehen aus auf Bruchsteingrundmauern aufgeführten Lehmziegelwänden, die durch Holzprügel versteitt sind. Die Holzdächer sind mit Lehm verdichtet (s. das vorgeschichtliche Troja II.). Der Kellerraum scheint in den Wintermonaten der Hauptaufenthaltort der Familie gewesen zu sein, nach den häuslichen Gebrauchsgegenständen zu schliessen, von denen Eisengeräte nur in verschwindender Anzahl, Bronzegegenstände überhaupt nicht vorgefunden wurden. Umso zahlreicher sind die nach Schmuck und Gestalt unterschiedlichsten Tongefässe (Abb. S. 98—99), die gewisse Zusammenhänge mit griechischer und mittelländischer Kultur zeigen. Geometrisch stilisierte Menschen- und Tierdarstellungen treten auf, vor allem das Pferd, das Kaninchen, der Fisch, der Vogel und die «*Cunicolosa Celtiberia*». Unter der iberischen Schichte befand sich noch ein neolithisch-ligurisches und Hallstatt-keltisches Lager.

Das Scipionische Feldlager wurde von *Schulten* unter Mithilfe von *Wilamowitz-Moellendorf* und mit materieller Unterstützung Kaiser *Wilhelms II.* aufgedeckt. Auf dem «*Pená Redonda*» genannten Hügel (Abb. S. 100) wurden die Grundmauern einer römischen Kaserne freigelegt mit einer Fülle Münzen, Waffen, Kriegsmaterial und Haushaltsgegenständen aus Scipionischer Zeit. Zu Ende der zweiten Grabungsperiode waren im ganzen schon vier römische Lager aufgedeckt, die deutlich das Gefüge der sogenannten *Manipulus*-Kasernen zeigen und aus einem von den Centurionen bewohnten Teile, einem Triclinum für die Tribunen und einem Prätorium für den Feldherrn bestand. Da nur zwei Legionen hier lagen, muss das auf dem *Castillejo*-Hügel gelegene prächtigere und grössere Prätorium für das Hauptquartier *Scipio*s angesehen werden. Die zwischen 1907—1909 ausgeführten

Grabungen brachten auch die von Appianus erwähnten Sperrforts des Duero ans Tageslicht, die sich mit einer einzigen Ausnahme, alle auf steilen Anhöhen befanden. Aus den Funden lassen sich sogar die verschiedene Phasen der Belagerung erschliessen.

Auf dem Hügel neben *Renieblas* fanden die Ausgräber Reste von fünf Lagern nach dem Schema des *Polybius* angelegt, die zwischen 1909—1912 blossgelegt wurden. Den Grossteil der gemachten Funde bewahrt das Mainzer Museum.

DIE TURÓCER BURGSTALLE UND SZKLABINA. VON JOSEF ERNYEY

Wie augenfällige geologische Tatsachen bezeugen, bedeckte vor Zeiten den gegen die Komitate Árva und Liptó zu gelegenen Teil des Turócer Komitates ein sich bis zur Hochebene von Stubnya erstreckender See, dessen Gewässer erst im ersten Abschnitt der Bronzezeit durch die Vág einen Abzug fanden. Dies die Ursache, weshalb sich auf diesem Gebiete im paläolith-neolithischen Zeitalter keine Spuren von menschlichen Ansiedelungen finden. Erst im zweiten Abschnitt der Bronzezeit beginnt sich hier Leben zu regen. Zwei Lokalsagen aber schreiben die Entwässerung des Sees den slavischen Untertanen des Helden Tur-Turan zu, lassen von denselben die «urälteste» Burg, Szklabina, erbauen, sowie die sich in der Umgebung befindenden 12 Erdburgen, welche sich sämtlich am Ufer des einstigen Sees erhoben, von diesen errichten. Systematische Grabungen wurden zwar an diesen Stellen noch nicht vorgenommen, doch der Zeugenschaft des slavischen archäologischen Repertoriums zufolge, rühren die zufällig an Tageslicht kommenden Denkmäler alle aus der Bronzezeit her. Für eine ununterbrochene Besiedelung sprechende Funde aus der Eisen-, sowie der Völkerwanderungszeit sind uns aus dem ganzen Gebiete des Komitates nicht bekannt. Dieser Hiatus bekräftigt — ungeachtet der ununterbrochenen Besiedlung der Komitate Árva, Liptó und Trencsén — die historische Tatsache, dass das kleine Komitat Turóc in der Tat zu den in jüngerer Zeit entstandenen Komitaten zählt, und erst im XII—XIII. Jahrhunderte bevölkert wurde. Sein ganzes Territorium war königlicher Besitz, zum grössten Teile zur Burg Znió gehörend. Seine endgültige Kolonisation erfolgte aber erst nach Aufhören der Tartareinfälle. Von den alten Burgstallen lebte allein nur Visegrád wieder auf, doch auch hier erlosch das Leben, als der König die Besitzung mit dem Geschlechte derer von Divék eintauschte (1238—1279). Die Erbauung der Burgen Bella und Blatnica schreibt die Tradition auf Grund missverständener literarischer Daten den Tempelherren zu, obgleich erstere eine typische Siedlung der Bronzezeit, letztere eine Ende des XIII. Jahrhunderts entstandene Wartburg ist, gleich des eingehend behandelten Szklabina. 1242 erscheint sie bereits urkundlich als Eigentum Béla IV., ihrer Gemarkung wird unter dem Namen terra Sclovnan gedacht; hier stand ursprünglich eine Pfahlburg, das propugnaculum der 1269 wiederhergestellten Burg. 1408 verpfändete König Sigmund dieselbe dem Andreas Balicki. Gelegentlich des 1434 erfolgten Einbruches der Hussiten erlitt die Burg keinen Schaden. 1482 löst Mathias die verpfändete Burg

wieder aus, nimmt daran bauliche Änderungen vor, 1495 erwirbt sie Szapolyai, doch bald darauf fällt sie einem Brande zum Opfer. Wohl baute man sie wieder auf, doch war sie nur ein einfaches caput domini, obzwar mit ihr die Obergespannschaft des Turócer Komitats zusammenhing. 1529 ging sie in den Besitz Franz Révay's über, dessen Nachkommen sie seither in Händen haben. Den noch heute bewohnbaren Teil der unteren Burg erbaute der Kronwächter Peter Révay zwischen 1608—12, die obere Burg war bereits damals zerfallen und wurde im XVIII. Jahrhundert infolge eines Blitzschlages gänzlich zerstört. (Abb. S. 104, 120, 121, 124.)

DAS FRANZISKANERKLOSTER IN KOLOZSVÁR. VON KOLOMAN LUX.

Das Gebäude wurde seinerzeit unter tatkräftiger Mitwirkung König Mathias Corvinus als Benediktinerkloster erbaut und wurde mit Unterstützung des siebenbürgischen Bischofs Gustav Majláth von Professor Möller und dem Verfasser 1902 restauriert. Das Kloster besteht aus einem geräumigen rechteckigen Hofe mit Kreuzgang, an dessen südlicher Seite die Kirche lag, während die östliche und nördliche Seite von den Klostergebäuden eingenommen waren. Die Kirche war nach den noch stehenden mittelalterlichen Mauern zu schliessen einschiffig und besass einen langen Chor. Ein doppeltes Eingangstor scheint an der Westseite gestanden zu haben. Aus Schiff und Chor führte je eine Tür zum Kreuzgange und zu der Sakristei. Die westliche Seite (Abb. S. 131) scheint nur aus einem Verbindungsgange zwischen Klostergebäude und Kirche bestanden zu haben. Umso mehr Wichtigkeit musste der nördlichen Seite (Abb. S. 131) mit Refektorium und Küche und der östlichen mit der Empfangshalle zukommen. Im Refektorium (Abb. S. 132) steht in der Mitte ein die Steinrippen und Gurten des Gewölbes tragender Steinpfeiler. Der eine Kragstein ist durch ein Vogelnest, ein anderer durch stilisierte Drachfiguren, der mittlere, der Eingangstür gegenüberliegende, durch prächtigen Blattschmuck gebildet, die übrigen sind einfacher gehalten. Ausserdem enthielt der Raum drei grosse Fenster mit Masswerk. Besonders bemerkenswert ist dann noch die als Kanzel dienende Mauernische dem Eingange gegenüber, mit ihrem spitzenartig durchbrochenen steinernen Schmuck.

Das Kloster musste dann im Jahre 1552 einen Bildersturm über sich ergehen lassen und ging darauf in den Besitz der Unitarier über, die hier eine Schule und später eine blühende Hochschule errichteten. Aus dieser Zeit stammen die vielen eingemeisselten Namen auf dem Steinpfeiler des inzwischen zum Hörsaal umgestalteten Refektoriums, das in der Folge durch Vernachlässigung, durch widersinnige bauliche Zutaten usw. viel gelitten hatte und erst neuerdings wieder hergestellt wurde. Eine Öffnung zum Hineinreichen der Speisen verbindet das Refektorium mit der westlich davon gelegenen Küche, wo auf offenem Herde gebraten und gekocht wurde. Über dem Herde befand sich ein mächtiger Kamin. Der gegen das Refektorium gelegene Teil dieses Raumes ist mit einem Tonnengewölbe, die andere Hälfte mit einem groben Deckengebälk versehen. Der Eingang zu dem geheimen Keller befand sich gleichfalls in der Küche, unter einer

Steinplatte. Aus dem Küchenvorraum führte eine Türe in die gewölbte Vorratskammer.

Der mit Steinfliesen ausgelegte Fussboden des Kreuzganges dürfte etwa $\frac{1}{2}$ m unter dem heutigen Niveau gelegen haben. Vom Kreuzgange ging eine Türöffnung in das dem Refektorium benachbarte wahrscheinlich als Laienspeisesaal dienende Zimmer. Als Haupterfolg der Wiederherstellungsarbeiten muss jedoch die Freilegung der grossen Empfangshalle des Klosters angesehen werden. (Abb. S. 136, 138.) Diese ursprünglich offene Halle war später bis zur Unkenntlichkeit verbaut worden. Mittelpeiler und reiches gotisches Netzgewölbe stammen aus der Zeit König Mathias Corvinus.

Über dem Kreuzgange ziehen sich zwei Stockwerke holzgedeckte, mit kleinen viereckigen Fensteröffnungen versehene Gänge hin.

Besondere Beachtung verdient noch das grosse Fenster des zweiten Stockwerkes mit seinem reichen steinernen Masswerk, welches uns auch für die Ausbildung der ähnlichen Fenster des Refektoriums sichere Fingerzeige gibt.

DIE BEFESTIGTEN KIRCHEN IN DER UMGEBUNG VON NAGY-SZEBEN (HERMANNSTADT). Von JULIUS HALAVÁTS.

Verfasser unterscheidet zwei Typen obiger Befestigungsarten: die Kirchenburgen der älteren Zeit, wo der Kirchplatz von einem Ring von Mauern mit eingestreuten Türmen und Basteien umgeben waren, und die Festungskirchen, in welchem Falle die Kirche selbst zu einem wehrhaften Werke umgestaltet wurde. Die immer häufigeren und heftigeren Türken-einfälle hatten eine stetige Vervollkommnung des Befestigungswesens zur natürlichen Folge. Besonderen Einfluss auf diese bauliche Entwicklung hatte vor allem der grosse Türkensturm vom Jahre 1493 durch den roten Turmpass unter Ali Beg und die Einbrüche des Wojwoden Michael (1599—1600).

Hier sind drei Entwicklungsstufen zu unterscheiden, deren Aufeinanderfolge Verfasser entgegen den diesbezüglichen Ausführungen Fr. Müllers (Mitt. d. k. k. Centr. Commiss. z. Erforsch. u. Erhalt. der Baudenkmäler B. II. 1857. p. 215), gestützt auf eruierte Daten und auf stilistische Eigentümlichkeiten, wie folgt festsetzt.

1. Der Grossteil der aus dem XIII. Jahrhundert stammenden romanischen Kirchen wurde durch die Türkenstürme von 1479 und 1493 stark mitgenommen, nachher wurde dann in erster Reihe der Chor im Spitzbogenstile wieder aufgeführt und mit einer Verteidigungsbrüstung versehen, die auf den Strebepfeilern der Apsis aufruhte, so z. B. in Nagycsür (Grossscheuren; Taf. VI 3) und in Kisselyk (Kleinschelken; Taf. IV 2, 4).

2. Eine etwas jüngere Stufe der Entwicklung stellt der Fall dar, wo nicht nur der Chor, sondern das Kirchenschiff in seiner ganzen Länge mit einer Brustwehr versehen ist, die zum Teile, wie in Búzd (Busd; Taf. VI 1) 1523 oder in Nagybaromlak (Wurmloch; S. 148, Taf. IV 1, 3.) 1525 mit der Kirche zugleich aufgeführt wurde oder wie in Jakabfalva (Jakobsdorf;

S. 143, Taf. V 3) später, nach einer feindlichen Zerstörung dem Kirchenschiffe aufgepfropft wurde.

3. Der jüngste Fall wäre dann der, wo der Chor mit einem nur Verteidigungszwecken dienenden, auch in den Formen plumpen, zweiten Turme versehen wurde. Ein solcher befindet sich auch über dem Chore der schon unter Punkt 2 erwähnten Kirche in Nagybaromlak, muss aber aus der Verschiedenheit des verwendeten Materials zu schliessen, erst nach der Brustwehr entstanden sein. Solche aus dem Rahmen des Kirchenbaues schon ganz herausfallende donjonmässige Chortürme sind noch in Morgonda (Mergeln; S. 145, Taf. V 2) in Leses (Schoenberg; S. 136, Taf. V 4) in Százhalom (Hundertbücheln; Taf. V 1) und in Boldogváros (Seligstadt; Taf. VI 4). Alle diese letztgenannten Befestigungstypen sind nachweisbar in der Zeit nach 1600 erbaut und verdanken ihr Entstehen den traurigen Erfahrungen, die die Einfälle des Wojwoden Michael gebracht haben mögen.

THOMAS von KOLOZSVÁR (KLAUSENBURG). VON TIBERIUS GEREVICH.

In der Primatialgalerie in Esztergom (Gran) befinden sich acht ihren Maassen und dem stilistischen Befunde nach zweifellos zusammengehörende Tafelbilder, die im ersten Kataloge der Sammlung unter der Bezeichnung «Unbekannter Meister in der Art des Gentile da Fabriano» angeführt waren und die mit Berücksichtigung eines verloren gegangenen neunten Bildes zwanglos zu einem Flügelaltarwerk zusammengestellt werden können. Die Bilder sind aus der Klosterkirche von Garamszentbenedek in die Primatialgalerie gelangt. In dieser befand sich auch eine mit mehreren andern Gegenständen 1905 verbrannte und von Knauz in seiner Monographie über Garamszentbenedek 1890 publizierte Predelle (Abb. im ungarischen Texte S. 154), laut deren Inschrift der Altar von Thomas von Kolozsvár («*Thomas de Coloswar*») auf Bestellung des aus Garamszentbenedek gebürtigen Győrer (Raab) Domherrn Nikolaus 1427 gemalt wurde. Da nun die Längensmasse der Predelle mit der Breite des Mittelbildes des rekonstruierten Altars übereinstimmen, da ferner auf der linken Seite ein Stifter im Prälatenornat kniet, da ein Flügel die Darstellung des in der Inschrift genannten, sonst in der ungarischen Kunst selten vorkommenden Heiligen Egidius und ein anderer das Bild des Namens heiligen des Stifters zeigt, da endlich der Stil der Bilder dem Jahre 1427 vollkommen entspricht und da von Garamszentbenedek andere Bilder aus dieser Zeit nicht vorhanden sind, kann diese Zuweisung für sicher gelten. Auf den Bildern sind wohl fremde Einflüsse nachzuweisen, und zwar geographisch von einander weit entfernter Schulen. Dieser Umstand bekräftigt unsere Ansicht, dass diese Gemälde nicht auf deutsche oder italienische Meister zurückzuführen, sondern Werke eines die Wirkungen beider Schulen in sich vereinigenden heimischen Malers sind. 1405 wurde die schon 1075 gegründete, inzwischen verfallene Kirche von Garamszentbenedek erneuert (Abb. S. 156, 157), bei welcher Gelegenheit der Kanonikus Nikolaus seine hochherzige Altarstiftung gemacht haben dürfte. Die Mitteltafel zeigt die Kreuzigung, der linke Flügel Christus am Ölberge und die Kreuztragung, der rechte die Auferstehung und die Himmelfahrt.

Auf den äusseren Flügeln ist je eine Legende aus dem Leben der Heiligen Benedikt, Egidius und Nikolaus von Bari. Was die verschollene Tafel anbelangt, sind wir nur auf Vermutungen angewiesen. Der so rekonstruierte Flügelaltar (Abb. S. 158, 159) bildete höchstwahrscheinlich den Hauptaltar der Abteikirche. Der spätgotische Stil ist zwar mit seinen naturalistischen Keimen im Ganzen unverkennbar, doch lassen sich zwei verschiedene Einflüsse klar nachweisen. Die Passionsszenen spiegeln die Wirkungen der noch in gotischer Auffassung wurzelnden, aber schon bewusst naturalistischen Bestrebungen auf dem deutschen Sprachgebiete deutlich wider, während die Heiligenlegenden mit Darstellungen aus dem Kreise Gentile da Fabriano zusammenhängen.

Kreuzigung. (Taf. VII.) Übliche Darstellung, ohne die zwei Schächer. Christus in der Mitte, rechts und links zwei geschlossene Gruppen. Rechts behelmte und berittene Soldaten mit ihrem prächtig gekleideten Hauptmann. Links Johannes und die Frauen. Ausgestreckte Arme, Lanzen usw. verbinden die Gruppen mit dem Kruzifix, die Komposition ist für ihre Zeit überhaupt fortgeschritten und von starker Dramatik.

Christus am Ölberge. (Taf. VIII.) Stark übermalt. Ganz im Vordergrund kniet Christus auf enger Bühne. In Hinsicht auf Raumdarstellung das fortgeschrittenste Bild der Passionsfolge.

Kreuztragung. (Taf. IX.) Komposition mit vielen Figuren und wohlberechneter Massenwirkung. Alles ist in Bewegung. Dabei herrscht im Gegensatz zu den deutschen Meistern der Zeit, wie etwa Meister Francke eine bewusste Zurückhaltung im Ausdruck. Mischung alter (Linienführung der Gewandfalten, Marias dem gotischen Schönheitsideal entsprechender Antlitz, Christus als «beau Christ») und neuer Stilelemente (individualisierte Gesichter der Soldaten und Pharisäer).

Auferstehung. (Taf. X.) Die Gestalt Christi stark übermalt. Bemerkenswert ist die Realistik der beiden Wächter und interessant der Einfall, die beiden das Linnen haltenden Engel anzubringen, sowie die grosse zackige Gloriole. Der Hintergrund ist ein Kompromiss zwischen alter und neuer Auffassung, ähnlich wie bei Christus am Ölberge und bei der Benedikt- und Egidiuslegende. Auf den übrigen Passionsszenen ist glatter Goldhintergrund vorhanden.

Christi Himmelfahrt. (Taf. XI.) Das Bild hängt mit Kölner Mustern, vornehmlich mit einem Altarflügel der Sammlung Schnütgen (Abb. S. 164) und mit einem anderen in der ehem. Samml. Weber (Abb. S. 165), beide vom Beginn des XV. Jahrhunderts zusammen. Die nicht immer ungesuchte Zierlichkeit der Frauengestalten, die lang herabwallende Faltengebung, die im Gelenke ausserordentlich schmalen Hände und die spindeldürren Finger der Passionsbilder sind unverfälschter Erbteil der mittelrheinischen Schule. Es sind jedoch auch für den Zusammenhang mit andern deutschen Schulen, wie etwa Hamburg oder gar Bozen Belege leicht zu finden. Die Figuren des ungarischen Meisters sind allerdings plastischer, kraftvoller und bewegter, welcher Umstand wohl dem italienischen Einfluss zuzuschreiben ist, der auf den übrigen Bildern des Flügelaltars noch viel deutlicher nachweisbar ist. In diesen Heiligenlegenden sind die Keime der neuen realistischen Auffas-

sung schon aufgegangen und ihre Verwandtschaft ist mit Gentile da Fabriano, einem der führenden Meister der Frührenaissance, unleugbar.

Szene aus dem Leben des Heiligen Nikolaus von Bari. (Taf. XII.) Der Heilige rettet auf wunderbare Weise die an Hungersnot leidenden Bewohner der Stadt Myra durch Aufhalten eines Getreideschiffes. Im Gegensatz zu den Passionsbildern finden wir hier nur wenig Figuren, welche in natürlicher Haltung erscheinen. Raumbehandlung, Landschaftsmotive und architektonische Gestaltung weisen — mit Ausnahme einiger bezeichnender nordischen Einzelheiten — auf Italien hin, wengleich bei der Behandlung zwischen unserm Meister und den Darstellungen des gleichen Themas bei Ambrogio Lorenzetti (Abb. S. 169) und Fra Angelico bedeutende Abweichungen festzustellen sind.

Der Heilige Benedikt (Taf. XIII) wird zu Ostern in der Wüste von einem Presbyter und von dem Mönche Romanus gelobt.

Der Heilige Egidius (Taf. XIV) nährt sich in der Wildnis von der Milch einer Hirschkuh. Vom Gotenkönig Flavius gejagt rettet sich das Tier zum Heiligen, der des Himmels Schutz herabfleht und selbst vom Pfeile des Jägers getroffen wird.

Unser Meister hat die Ikonographie dieser Legenden zweifellos aus Italien mitgebracht, und hat auch wohl die Darstellung der Benediktlegende von Don Lorenzo Monaco (Florenz, S. Maria degli Angioli > Uffizi; Abb. S. 170) gekannt. Man möchte auch an die noch naivere Darstellung dieser Szene von der Hand Spinello Aretinos in S. Miniato al Monte von 1387 denken. (Abb. S. 171.) Es spricht sich in diesen Bildern eine Wahrheitsfreudigkeit aus, welche mit der gotischen dekorativen Umwertung der Erscheinung in deutlichem Gegensatz steht. Einer ähnlichen Figurenanordnung vor waldigem, teilweise felsigem Hintergrund begegnen wir auf dem den Heiligen Hieronymus darstellenden Blatte der in Turin verbrannten Horen Wilhelms IV. Grafen von Holland (Abb. S. 172), auf dem Dijoner Altare von Melchior Broederlam (Abb. S. 173), auf den Wandgemälden eines Turmes der Avignoner päpstlichen Residenz, auf einem Fresko der Meraner Turmhalle und endlich auf den Tafeln eines aus Valle Romita stammenden Polittico-Fragmentes von Gentile da Fabriano in der Mailänder Brera (Abb. S. 174—176). Nicht nur die ähnliche Zeichnung des Laubwerkes und der Blumen, sondern auch die Gesichtstypen, die Faltengebung und die grössere Plastizität der Figuren zeigen den Einfluss Gentiles, der am ehesten durch dessen dokumentarisch nachweisbaren ungarischen Schüler Michele d'Ungheria, — der übrigens kaum mit dem Tura-Schüler Michele Pannonio identisch ist, — vermittelt sein dürfte. Dass das ganze Altarwerk trotz den zwei deutlich zu unterscheidenden Einflüssen, von der Hand eines desselben Meisters stammt, geht aus den gleichen Kopftypen, den schmalen Handgelenken, den pflanzlichen Elementen, der vollständigen Übereinstimmung der Schrifttypen auf den Spruchbändern, sowie aus der Farbengebung klar hervor. Ferner überzeugt uns in dieser Hinsicht auch der Umstand, dass auf den Passionsbildern mit überwiegend rheinischen Stylcharakter italienische, hingegen auf denen mit italienischem Einschlag rheinische Motive festgestellt werden können. Die beiden herben Figuren

rechts auf der Kreuzigung erinnern an analoge Gestalten der Paduaner Fresken des Altichiero und Avanzi, die Felsenbildung und die Placierung der Jünger am Ölberge an Lorenzo Monaco (Abb. S. 178), und diejenigen, welche künstlerisch am meisten Ausschlag geben, an Gentile da Fabriano. Die in kühnen Verkürzungen gezeichneten Apostelköpfe im Hintergrunde der Himmelfahrt mahnen an die rechte Mittelgruppe der Florentiner Anbetung der Könige Gentile's (Abb. S. 179), wovon der ungarische Maler auch einige dekorative Effekte abgelauscht hat (Kreuzigung, Kreuztragung). Ferner bestimmte Gentile grösstenteils auch die Farbgebung unseres Meisters.

Von Thomas von Kolozsvár sind ausser den acht Graner Bildern keine anderen Werke bekannt. Diese genügen aber, um auf seine künstlerische Persönlichkeit und Entwicklung aufklärendes Licht zu werfen. Sein Ausgangspunkt ist der rheinische Stil und er steht dem II. Meister des Klarenaltars am nächsten. Sein Weg führte ihn, vielleicht über Tirol nach Italien, wo er sich den modernen künstlerischen Bestrebungen der Halbinsel gänzlich hingab und wo auch seine Persönlichkeit ausreifte. Hier wirkte vornehmlich Gentile da Fabriano auf ihn ein und bestimmte ihn, die Rheinisch-Westphälischen Pfade zu verlassen. Auch die Werke des Altichiero und des Avanzi und die des Lorenzo Monaco scheint er sich genau angesehen zu haben. Man muss also eine Wanderung unseres Meisters in Umbrien (Valle Romita), einen Aufenthalt in der Heimat und Wirkstätte Don Lorenzo's in Florenz und schliesslich einen in Padua annehmen, allwo der kraftvolle Realismus der Fresken des Altichiero und des Avanzi auf ihn bleibenden Eindruck gemacht hatte. Seinen italienischen Aufenthalt möchten wir vermutungsweise zwischen 1423—25 ansetzen. Das Jahr 1427 bedeutet jedenfalls den Zeitpunkt der Vollendung seines Altarwerkes, dessen Beginn sicherlich noch in das Jahr 1426 zurück gereicht hat.

Meister Thomas ist der erste ungarische Tafelmaler, welchen wir auch dem Namen nach kennen und er ist, so wohl wegen seinem Talent, als auch wegen seiner europäischen Orientierung an die Spitze der ungarischen Übergangsperiode zu stellen. Von seinen ungarischen Zeitgenossen, wie Andreas von Szepes (Fresken in Szalonna, Borsoder Komitat), ferner vom Meister einer verwandten Predella der Primatialgalerie (Abb. S. 166), dann Meister Johann, dem Miniator des Vácer Bischofs, dem Selmezer (Schemnitz) Miniator Martin Gobil (Abb. S. 181) usw., die ebenfalls den Übergangsstil repräsentieren, unterscheidet er sich vor allem durch die lebendige Kraft des italienischen Einflusses.

Bemerkenswert ist, dass Thomas von Kolozsvár aus derselben Stadt stammt, die auch die Heimat der beiden hervorragendsten Bildhauer der älteren ungarischen Kunstgeschichte Martin und Georg von Kolozsvár war und nicht viel später dem Lande auch den grössten königlichen Mäzen in der Person Mathias Corvinus geschenkt hat.

UNGARISCHE GOLDSCHMIEDEARBEITEN AUS DER FÜRSTLICH
ESTERHÁZY'SCHEN SCHATZKAMMER. VON KARL CSÁNYI.

Die Sammlung geht auf den Palatin Paul Esterházy zurück, der 1687 Fürst in der Primogenitur wurde und 1712 für seinen ganzen Mannesstamm den Fürstentitel des heiligen römischen Reiches erwarb.

Unter den älteren Gegenständen der Sammlung ist wohl das ausgezeichnetste Stück eine grosse (77,5 cm hohe), aus vergoldetem Silber bestehende, gebuckelte Trinkflasche mit Fuss aus der Zeit Mathias Corvinus. (Taf. XVI 1.) Eine spätere Zutat bilden die beiden gleichen Wappenplatten auf dem runden Flaschenleib mit Aufschrift und Jahreszahl 1642. Getriebene und gegossene Detailarbeiten am Flaschenleib. Am Fusse ist Wellen- und Fischblasenschmuck der Spätgotik, an der Übergangsstelle in den Flaschenleib der aus 6 Blättern bestehende kegelförmige Kragen der Zeit Mathias' sichtbar. Vier Bügel dienen zur Anbringung des Tragriemens. Am Flaschenhals ein kleiner silberner Wappenschild (Greif mit Schwert und goldenem Vliess).

Unter den Arbeiten aus der Renaissance ragt besonders hervor die gewaltige Kanne mit Tasse (Taf. XV 2) des Anton Losonczy, der 1527 Hofmundschenk Ferdinands I. war. Doppelwappen mit Inschrift. Vergoldetes Silber mit Treib-, Guss-, und Emailarbeiten, 106 cm hoch. Am Fusse sechs ovale Medaillons mit biblischen und mythologischen Darstellungen. Das Merkzeichen K—F scheint auf einen bisher unbekanntem ungarischen Meister zu deuten. Auf einer länglichen Kartouche ein Greif, das Wappenbild der Familie Losonczy. Hiezu gehört eine ähnlich geschmückte Untertasse, 80 cm im Durchmesser. Man vergleiche hiezu den etwas später entstandenen, in den Massen noch gewaltigern «Landschadenbund-Becher» des Grazer Joanneums.

Zu den Goldschmiedearbeiten gehört seiner vergoldeten Silberfassung wegen auch das seltene gotische irdene Geschirr von rotbrauner Farbe. Fuss aus getriebenem Silber mit Rosetten und Blattreihen. Die Randfassung kegelförmig. Auf dem Deckel gerippter granatapfelähnlicher Knopf. Ungarische Arbeit um 1500.

Kelch aus Büffelhorn im Stile der deutschen Renaissance in vergoldeter Silberfassung. Wappenschild mit einem sich bäumenden Vogel Greif. Deutsche Arbeit um 1600. Gelangte im XVII. Jahrhundert in den Besitz Paul Esterházy's, der sein eigenes gräfliches Wappen über dem älteren anbringen und auch den Deckel anfertigen liess. Vor 1687 (der Fürstung Esterházy's) entstanden.

Deckelkanne in getriebener Goldarbeit. XVII. Jahrhdt. (Taf. XVI 1.) Merkzeichen des Besztercebányaer (Neusohl) Goldschmiedes Erasmus Bergmann. Am Fusse drei Kartouchen mit Tierdarstellungen. Der walzenförmige Gefässleib ist durch Pilaster in drei Felder geteilt. Rankenschmuck mit eingefassten Diamanten, Rubinen und Perlen. An der Vorderseite in ovalem grünen Kranze der österreichische Doppeladler. Auf dem Deckel geflügelte Engelsköpfe und Fruchtkränze. Der Henkel besteht aus einer fragezeichenförmigen Engelserme mit Perlen und Emailschnuck. Vor 1647 (dem Tode

Erasmus Bergmanns) entstanden. Höhe 19,5 cm. Durchmesser 9 cm. (S. Taf. 3.)

Bergmannskelch aus vergoldetem Silber. 1650 gelegentlich der Eröffnung des Selmecbányaer (Schemnitzer) Ferdinandsstollen entstanden. Fuss in Form eines Felsen gehalten mit drei Stolleneingängen, einem Grubenhund und einem Knappen. Am pfeilerartigen Stiele Adlerhermen. Gefäßsleib hat Form eines Blumenkelches. Aufschrift s. ung. Text S. 193. Auf dem flachen getriebenen Deckel ein knieender Bergmann bei der Arbeit. Samt Deckel 42 cm hoch.

Fassförmiger, auf vier als Äpfel dargestellten Füßen stehender Ingwerbehälter von dem Hermannstädter Goldschmiede Sebastian Hann. (Taf. XVI 2.) Die acht Rippen endigen oben und unten in Spitzbogen. Darstellung der Caritas, Justitia, Fides, Spes, Fortitudo, Temperantia, Patientia und Prudentia. Blumenmotive zeigen Augsburger Einflüsse. Höhe 18 cm. SH. Merkzeichen.

ZWEI OFENER EMPIRE-DENKMÄLER. VON ARNOLD SCHOEN.

1. Im Gegensatz zu der bisherigen Auffassung, die die Relieifarbeiten an dem ehemaligen gräflich Sándor'schen Palais in Ofen (heute Ministerratspräsidium) dem auch von Canova stark beeinflussten Thorwaldsen-Schüler Stefan Ferenczy zuschreibt, weist Verfasser die Autorschaft des österreichischen Bildhauers Kirchmayer nach, der noch 1809 in Pest wohnte und wahrscheinlich der aus dem niederbayrischen Rockersing stammenden Bildhauerfamilie der Kirchmayer angehört. Das Palais Sándor, das übrigens zu den schönsten und ausgeglichsten Schöpfungen der klassizistischen Epoche in Ungarn gehört und mit einem so guten Architektenamen, wie Johann Aman prunken kann, weist folgende drei Reliefstreifen auf.

a) Triumphzug der Venus. (Taf. XVII 1.) Jede einzelne Gestalt des zahlreichen Gefolges ist besonders charakterisiert, so dass das ganze Ensemble nur von dem kompositionell hervorragend ausgenützten Motiv des Triumphzuges zusammengehalten wird.

b) Helikónfest. (Taf. XVII 2.) Apollo mit den neun Musen in der Mitte. Links die drei Grazien mit der Rosenkette der Venus. Rechts gruppieren sich um die Büste des Jupiter Poesie, Musik und die drei bildenden Künste. Dem ganzen sieht ein Bildhauer in gräzischer Tracht zu.

c) Der Ahnherr des Sándor'schen Geschlechtes wird von König Mathias zum Ritter geschlagen. Physiognomie und Tracht der Dargestellten zeigen unverfälscht ungarischen Einschlag, freilich nicht aus Korvinischer Zeit, sondern von der Wende des XVIII. und XIX. Jahrhunderts her. Diese Kleidung ist aus einer Unzahl von gleichzeitigen Kupferstichen allgemein bekannt und wurde später von der romantischen Historienmalerei eifrig verwendet.

Rein stilkritische und chronologische Überlegungen mussten die Autorschaft Stefan Ferenczys schon vollständig ausschliessen, auch wenn nicht obendrein unter dem in der rechten Ecke des Helikónfestes sitzen-

den Bildhauer das Meisterzeichen des Bildhauers Kirchmayer zu lesen wäre.

2. Das Thimi-Grabmal im Ujlaker (Neustifter) Friedhof. (Taf. XVIII.) Dieser Grabstein wurde dem 1810 in Ofen plötzlich verstorbenen Josef Thimi, von dessen in Lemberg wohnhaften Gattin und Tochter gesetzt. Auf der früher mit einer Inschrift versehenen Stele steht eine Urne mit feinem Reliefschmuck; der Seele des Mannes wird durch einen Kuss der geflügelten Psyche das Elysium erschlossen. Auf dem Gesimse liegt in Schmerzen hingegossen die trauernde Gattin. Am Sockel des Denkmals sass nach dem authentischen Zeugnisse Schams', die Tochter des Verblichenen. Der Meister dieses Grabmonumentes, dessen Grundgedanke auch auf dem Clerfayt-Grabmal im Wien-Hernalser Friedhofe vorkommt und dessen trauernde Frauengestalt stark an die ähnliche Figur von Zauners Grabdenkmal Leopolds II. erinnert, ist der akademische Bildhauer Hermann Wittwer aus der aus dem tirolischen Imst stammenden Künstlerfamilie.

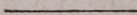
TARTALOM

	Oldal
KUZSINSZKY BÁLINT : Bevezető	3
BELLA LAJOS : A bodrogkeresztúri æneolithkori temető.....	7
KUZSINSZKY BÁLINT : A római határvédelem és a balhavári erőd....	19
OROSZLÁN ZOLTÁN : Két új mitológiai dombormű a M. N. Múzeumban.	31
ALFÖLDI ANDRÁS : A carnuntumi díszes ruhájú nőszobor.....	39
NAGY LAJOS : Kézműves szerszámok a pannoniai síremlékeken	42
FETTICH NÁNDOR : Adalékok Savaria amphitheatrumához.....	59
ALFÖLDI ANDRÁS : A nagytétényi pénzlelet	65
PITKÓ JÁNOS : A napkorong az egyiptomi emlékeken	73
LÁNG MARGIT : Női öltözködési stílusok az ókorban	82
LATTYÁK SÁNDOR : Cl. Ptolemaios geographiája	91
STÖHR GÉZA : Numantia, keltiberiai város, a kutatás világánál	93
ERNYÉY JÓZSEF : A túróci várhelyek és Szklabina	104
LUX KÁLMÁN : A kolozsvári szentferencendi kolostor épülete	129
HALAVÁTS GYULA : A Nagyszeben-környéki erődtemplomok	140
GEREVICH TIBOR : Kolozsvári Tamás	154
CSÁNYI KÁROLY : A herceg Eszterházy-kincstár magyar ötvösművei.	188
SCHOEN ARNOLD : A budai szobrászat két empire-emléke.....	195
Hivatalos rész	199
Német kivonat	212

INHALT

	Seite
Geleitwort des Präsidenten der Gesellschaft VALENTIN KUZSINSZKY	3
Das äneolitische Gräbefeld bei Bodrogkeresztúr. Von LUDWIG BELLA	7
Der römische Grenzschutz und der Burgus von Balhávár. Von VALENTIN KUZSINSZKY.....	19
Zwei neue Reliefs mit mythologischen Darstellungen im ungarischen Nationalmuseum. Von ZOLTÁN OROSZLÁN	31
Die weibliche Prachtgewandstatue von Carnuntum. Von ANDREAS ALFÖLDI.....	39
Handwerkzeuge auf pannonischen Grabdenkmälern. Von LUDWIG NAGY	42
Das Amphitheater von Savaria. Von FERDINAND FETTICH.....	59
Der Münzfund von Nagytétény. Von ANDREAS ALFÖLDI	65
Die Sonnenscheibe auf ägyptischen Denkmälern. Von JOHANN PITKÓ	73
Weibliche Bekleidungsstile im Altertum. Von MARGARETE LÁNG.....	82
Die Geographie des Ptolemæus. Von ALEXANDER LATTYIÁK.....	91
Die keltiberische Stadt Numantia im Lichte der Forschung. Von GÉZA STÖHR.....	93
Die Túrócer Burgställe und Szklabina. Von JOSEF ERNYEY.....	104
Das franciskaner Kloster in Kolozsvár. Von KOLOMAN LUX	129
Die befestigten Kirchen in der Umgebung von Nagyszeben (Hermannstadt). Von JULIUS HALAVÁTS	140
Thomas von Kolozsvár (Klausenburg). Von TIBERIUS GEREVICH	154
Ungarische Goldschmiedearbeiten aus der Fürstlich Eszterházyschen Schatzkammer. Von KARL CSÁNYI	188
Zwei Ofener Empire-Denkmäler. Von ARNOLD SCHOEN	195
Amtlicher Teil.....	199
Deutscher Auszug	212

1. A balhávári burgus romjai a Duna partján Váccal szemben.
A Duna felől nézve.

*Die Überreste des Balhávärer Burgus am Donauufer gegenüber von Vác.
Von der Donau aus gesehen.*

2. A balhávári burgus. A Dunaparttól nézve.
Der Burgus von Balhávár. Vom Donauufer aus gesehen.

1. Töredék egy Herakles-Hesione domborműből Dunapenteléről.

Budapest, Nemzeti Múzeum.

Bruchstück eines Reliefs mit Herakles und Hesione aus Dunapentele Budapest, Ung. National Museum.

2. Herakles-Hesione dombormű Dunapenteléről.

Budapest, Nemzeti Múzeum.

Herakles-Hesione Relief von Dunapentele. Budapest, Ungarisches Nat. Museum.

3. Alvó Ariadnét és szatírt ábrázoló relief töredéke Dunapenteléről.

Budapest, Nemzeti Múzeum.

Schlafende Ariadne und Satyr. Reliefbruchstück aus Dunapentele.

Budapest, Ungarisches National Museum.

Nemesis oltár. Szombathely, Vasvárm. Múzeum.
Nemesis Altar. Museum von Szombathely (Steinamanger).

2

3

1

4

5

1. A carnuntumi díszes ruhájú nőszobor, 2. Magnia Urbica, 3. Gal. Valeria,
 4. Hl. Helena és 5. Fl. Max. Fausta császárnék pénzei.

1. Die weibliche Prachtgewandstatue von Carnuntum, 2. Magnia Urbica, 3. Galena
 Valeria, 4. Fl. Helena, 5. Fl. Max. Fausta.

IV. TÁBLA.

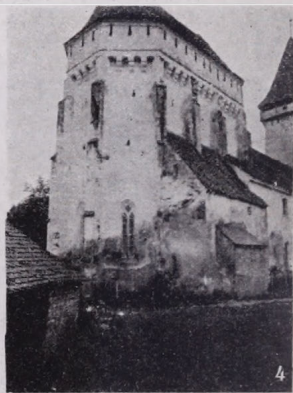
1. Baromlak.
Wurmloch.

2. Kisselyk.
Kleinschelk.

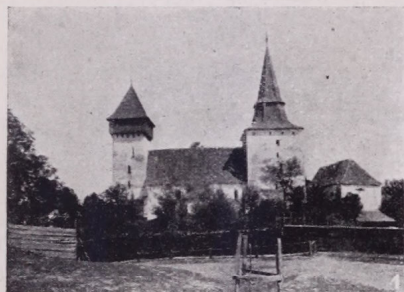

3. Baromlak ; védőkarzat.
Wurmloch ; Brustwehr.

4. Kisselyk.
Kleinschelk.

Erődtemplomok
Befestigte Kirchen.

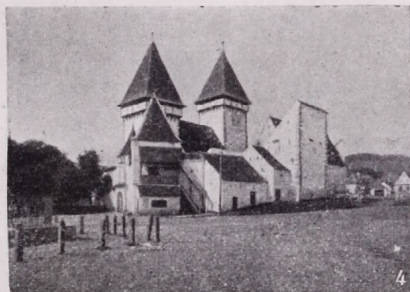
1. Százhalom.
Hundertbücheln.

2. Morgonda.
Mergeln.

3. Jakabfalva.
Jakobsdorf.

4. Leses.
Schoenberg.

Erődtemplomok.
Befestigte Kirchen.

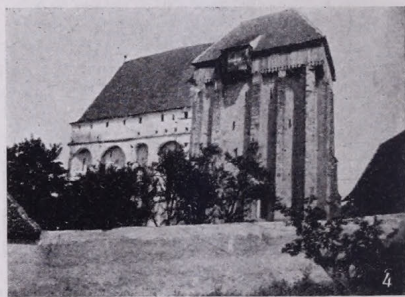
1. Búzd.
Busd.

2. Rozsonda.
Roseln.

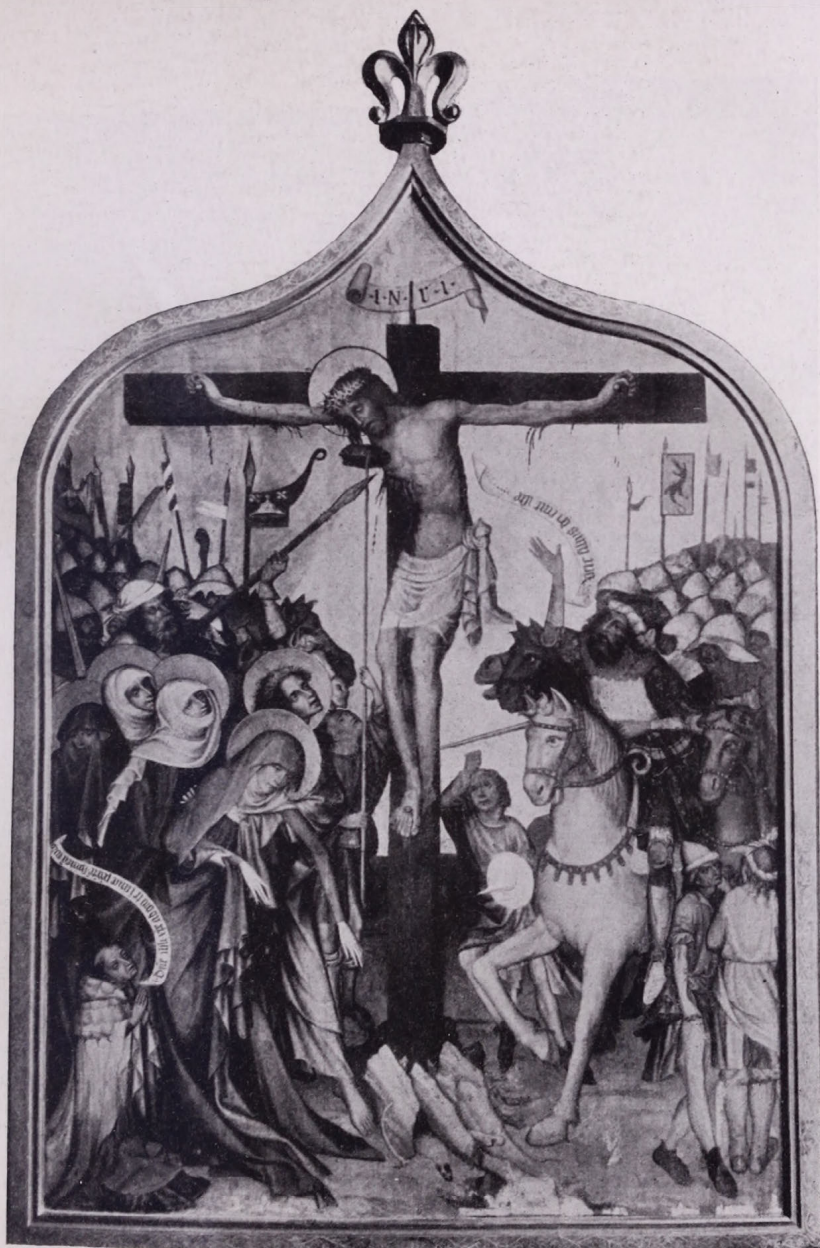

3. Nagycsúr.
Grosscheuren.

4. Boldogváros.
Seeligstadt.

Erődtemplomok.
Befestigte Kirchen.

KOLOZSVÁRI TAMÁS.

Kálvária.

Esztergom, Primási képtár.

Thomas von Kolozsvár (Klausenburg). — Kreuzigung. — Gran, Primatialgalerie.

KOLOZSVÁRI TAMÁS.
Krisztus az Olajfák hegyén.

Esztergom, Primási képtár.

Thomas von Kolozsvár. — Christus am Ölberge. — Gran, Primatialgalerie.

KOLOZSVÁRI TAMÁS.

Keresztvitel.

Esztergom, Prímási képtár.

Thomas von Kolozsvár. — Kreuztragung. — Gran, Primatialgalerie.

KOLOZSVÁRI TAMÁS.

Krisztus feltámadása.

Esztergom, Primási képtár.

Thomas von Kolozsvár — Auferstehung — Gran, Primatialgalerie.

KOLOZSVÁRI TAMÁS.

Krisztus mennybemenetele.
Esztergom, Primási képtár.

Thomas von Kolozsvár. — Christi Himmelfahrt. — Gran, Primatialgalerie.

KOLOZSVÁRI TAMÁS.

Jelenet bari Sz. Miklós életéből.
Esztergom, Prímási képtár.

*Thomas von Kolozsvár. — Szene aus dem Leben des Heiligen Nikolaus von Bari. —
Gran, Primatialgalerie.*

KOLOZSVÁRI TAMÁS.

Jelenet Sz. Benedek életéből.

Esztergom, Primási képtár.

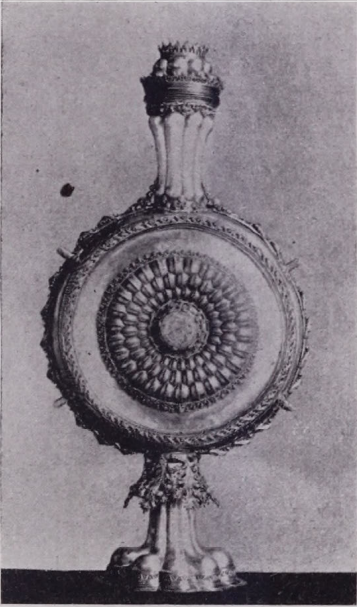
Thomas von Kolozsvár. — Szene aus dem Leben des Hl. Benedikt. — Gran, Primatialgalerie.

KOLOZSVÁRI TAMÁS.

Jelenet Sz. Egyed életéből.
Esztergom, Primási képtár.

Thomas von Kolozsvár. — Szene aus dem Leben des Hl. Egidius. — Gran, Primatialgalerie.

1. Talpas kulacs Mátyás korából.

Weingefäss aus der Zeit Matthias Corvinus.

2. Losonczy Antal kancsója 1548-ból.

Weinkrug des Anton Losonczy. 1548.

1. Fedeles kupa. Arany. XVII. sz.
Bergmann Erasmus besztercebányai
ötvös munkája.

*Humpen aus Gold, von Erasmus Bergmann
aus Neusohl. XVII. Jh.*

2. Gyömbértartó. XVII. sz.
Hann Sebestyén nagyszebeni
ötvös munkája.

*Flasche mit Deckel, von Sebastian Hann
aus Hermannstadt. XVII. Jh.*

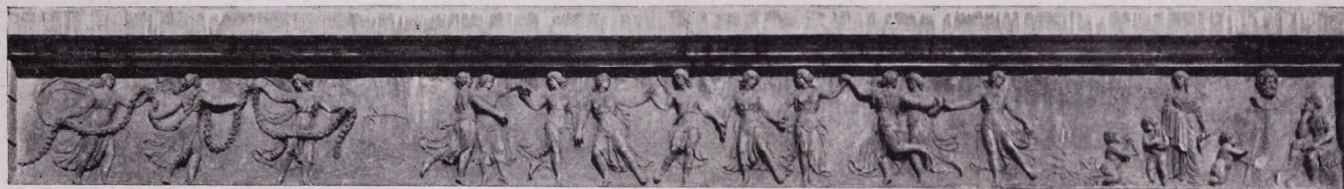

KIRCHMAYER.

1. Vénusz diadalmenete.

Budapest, egykori Gróf Sándor-, jelenleg miniszterelnöki palota.

Kirchmayer — Triumphzug der Venus. — Budapest, vorm. Palais Sándor, heute Ministerratspräsidium.

KIRCHMAYER.

2. Helikoni ünnep

Budapest, egykori Gróf Sándor-, jelenleg miniszterelnöki palota.

Kirchmayer. — Helikonfest. — Budapest, vorm. Palais Sándor, heute Ministerratspräsidium.

WITWER H.

Thimi József síremléke a budaujlaki temetőben.

H. Witwer. — Grabdenkmal des József Thimi im Neustifter Friedhof zu Ofen.

A Társulatnak a címlapra nyomott a a kassai dómot feltüntető pecsétjét Csányi Károly választmányi tag rajzolta.

Den auf das Titelblatt gedruckten und den Dom zu Kaschau darstellenden Siegel der Gesellschaft zeichnete das Ausschussmitglied Karl Csányi.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.